ميراڻي سنڌڙي

ليکڪ:

پروفيسر نارائڻداس ر. ملڪاڻي.

قيمت ١-١٢-٠

١٩٣٦

ڇپائيندڙ:

[illegible] ڙومل

مٺڙي سنڌڙي

ليکڪ:

پروفيسر نارائڻداس ر. ملڪاڻي.

قيمت ٠-١٢-٠

ڇاپو پهريون] جلد ١٢٥٠

١٩٣٦

ڇپائيندڙ:

ڪؤڙومل سنڌي ساهت منڊل

ڪاهي رستو، حيدرآباد سنڌ.

نوٽ.

سنڌ جي جهوني تواريخ جي کوجنا ختم ڪا ٿي آهي، جنهنڪري سنڌ جي جهوني اِتهاس بابت ڪي بلڪل ٿورا ڪتاب ڇپيل آهن. جڏهين پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي پنهنجو لکيل ڪتاب "ميراٿي سنڌڙي" مونکي ڏيکاريو تڏهين خيال ٿيم ته اهڙو ڪتاب ڪوڙيمل ساهت منڊل پاران ضرور پڌرو ڪرڻ گهرجي. پر سنڌ ۾ ڪتابن جي ڪاپي جو حال مونکي ساريو پيو آهي، سو دل ٻي هنيم، پر ڪن سڄڻن کان ڪجهه مدد جو آسرو مليو تڏهين ڇپائڻ جو آرنڀ ڪيم.

پروفيسر ملڪاڻي هيءُ ڪتاب ڪيترن اَنگريزي ڪتابن جي آڌار تي تمام گهڻي محنت ڪري سهڻيءَ سنڌيءَ ۾ لکي سچ پچ سنڌي ساهتيه جي وڏي شيوا ڪئي آهي. سنڌواسين کي سنڌس ممنون ٿيڻ گهرجي جو هن صاحب وقت بوقت عمدا ڪتاب لکي بنا ڪنهن اُجوري جي ڇپائڻ لاءِ ٻي ڏنا آهن.

منڊل جي پاران گهڻي قدر شڪرگذار آهيان پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻيءَ، ۽ پڻ مسٽر پرمانند ميوارام جو، جنهن صاحب تڪليف وٺي سڄو ڪتاب نظر مان ڪڍيو ۽ پروف ڏنا، ۽ اُنهن سڄڻن جو به، جن ڪتاب جي ڇپائڻ لاءِ پئسي جي ساهتا ڪئي آهي.

حيدرآباد سنڌ،
۲۰ آگسٽ ۱۹۳٦ع.

هري سندر روپچند،
سيڪريٽري،
ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل.

فهرست

Lieut. R. F. Burtan—
"Sind"

ليفٽيننٽ - آر- اين - برٽن
جي سنڌ تي لکيل ڪتاب
تان ورتل:

مضمون	صفحو
سنڌ مان فائدا	١
ڪراچي	٢
سنڌ ۾ انگريز	٣
واهن تي آبادي	٧
ڍلن جو سرشتو	٩
سنڌي ٻولي	٢٠
مسلمانن جي تعليم	٢٤
سنڌي تهذيب	٣١
شراب نوشي	٣٥
گناه	٣٦
بروچ	٣٩
شيدي غلام	٤٤
عامل	٤٦

Seth Naoomal Hotchand's
"Memories."

سيٺ نائومل هوتچند جي
ڪتاب تان ورتل

مضمون	صفحو
ڪراچيءَ جو بنياد	٥٢
ذڪر	٥٥
مذهبي تعصب	٧٤
صدر بزار ۾ دڪان	٦١
عربي سنڌي اکر	٦٥

Dr. J. Burn's "Visit to
the Court of Siud."

ڊاڪٽر جي - برنس جي
ڪتاب تان ورتل

مضمون	صفحو
ميراڻي دربار	٦٧
مذهبي تعصب	٥٦
اميرن جا خيال	٨٠
اميرن جي رهڻي	٨٤
فوجي طاقت	٩١

Cousin's "Antiquities of Sind"

مضمون	صفحو
برهمڻ آباد	٩٥

Burton's "Sind Revisited" Vol. I.

مضمون	صفحو
سنڌ جا هندو	٩٩
سنڌ جا ماڻهو	١٠٧
هندو زالون	١١٩
سنڌي زالون	١٢٠

Burton's "Sind Revisited" Vol. II.

مضمون	صفحو
سنڌي ٻار	١٩١
شڪارپوري هندو	١٩٣
شڪارپور جي بزار	١٩٥
ڏاڙهي ڪين ڇٽي؟	١٩٨

Col. Keith Young—"Sindh In The Forties"

مضمون	صفحو
سنڌ جو عدالتي سرشتو	١٢٧
هارين جي خوراڪ	١٣١

"Dry leaves From Young Egypt."

مضمون	صفحو
اميرن جي رحمدلي	١٣٨
دين محمد بردي	١٤١
سنڌ ۾ قورو	١٤٣
اميرن جو خزانو	١٥١

Lieut. Carles

مضمون	صفحو
ميرن جون جهمٽيون	١٥٢
سنڌ ۾ درياهي سفر	١٥٤

J. F. Heddle: Asstt. Surgeon.

مضمون	صفحو
حيدرآباد جو شهر (١٨٣٦)	١٥٩
درياهي رستي واپار (١٨٣٦)	١٦٤

Postans: "Personal Observation in Sindh."

مضمون	صفحو
سنڌ جا شهر	١٦٧
سنڌ جا هندو	١٦٨
سنڌ جا هنر	١٧٠
ٻلن مان پيداش	١٧٤
ساليانى آمدني	١٧٧
ميرائي دربار	١٧٩
سنڌ جو واپار	١٨٤

مهاڳ.

سنه ١٧٥٨ع ۾ انگريزن جو سنڌ ۾ پير پائڻ ٿيو، پر ڪجھ وقت تائين اميرن ۽ سنڌ جي ملاحڪارن جي شڪن گمان ڪري انگريزن جا عيوضي سنڌ ۾ پنهنجو پير کوڙي نه سگهيا. پوءِ جڏهين پنجاب ۽ افغانستان جون حالتون بدلجڻ لڳيون تڏهين انگريز سرڪار سنڌ جي حاڪمن سان دائمي ناتي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهنڪري گهڻيئي آڏا آر اورانگهڻا پيون، پر نيٺ ١٨٣٢ ۾، ۽ وري ١٨٣٤ ۾ ”ٻه ٻيا صلحناما لارڊ وليم بينٽڪ ۽ مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا.“ تنهن وقت کان وٺي ڪئين عالم انگريزي آفيسر سنڌ ۾ آيا، ۽ سنڌ کي نئون ۽ آسن پريو ملڪ سمجهي سنڌس موجوده حالتن مان پاڻکي واقف ڪيائون. جيڪي ملاقي ٿي آيا تنمان ليفٽيننٽ برٽن، ڊاڪٽر برنس، مسٽر پوسٽنس، ڪرنل ڪيٽ، ۽ ڊاڪٽر هيڊل مشهور آهن، ۽ انهن صاحبن جيڪي ڏٺو ٻڌو تنهنجو دلچسپ بيان لکيو. سندن بيان اڪثر ڪري ميراڻي راڄ بابت هو، ۽ هيءُ ”ميراڻي سنڌڙي“ انهنجي لکيل ڪتابن مان چونڊ گلدستو ڪري جاڙو. انجي خوشبوءِ توڙي بدبوءِ انهن

انگريزي سلطانين جي شؤق ۽ وهم موافق آهي. ار مان
سان چوٿو ٿو پوي تہ انهيءَ ميراثي راڄ بابت ۽ اِهو
راڄ ڪالهوڙو راڄ ڪوٺي ٿو سگهجي. سيٺ نائون مل کان سواءِ
ٻئي ڪنهن بہ ديسي ماڻهوءَ روشني نہ وڌي آهي.
گهڻو ڪري ليکڪن جا رايا پاڻ ملن جهلن ٿا، تنهنمان
خاطري ٿي ٿئي تہ حالتون گهڻي قدر اهڙيون ئي هيون.
ڪي ڪي اُصُول اهڙا چڱا ۽ ڇهرا آهن جو جڻ مورتون
اکين اڳيان بيٺيون ٿرن. هيٺ انهن ليکڪن جي لفظن
۾ "ميراثي سندڙيءَ" جو نهايت مختصر بيان ڏنو ٿو وڃي.

ميراثي راڄ ۾ کيتيءَ جي حالت چڱي نہ هئي، ۽
"زمين جي غيرآباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاتيڻ ڪٽڻ
جو غلط سرشتو هو." "هن سرشتي ڪري درحقيقت
آبادگار کي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا." امير،
ڪاردار ۽ اَمين. "مطلب تہ ويچارو آبادگار ڍل ڀريندي،
ڇيڙ ۽ بيگر ڪندي بہ مزوريءَ جو ڦل نہ ماڻيندو هو."
ڍلون ٻن قسمن جون هيون: عام ۽ خاص. اهي وري
ڪئين جنسن تي هيون. "ائين چئي سگهبو تہ اسانجي
ملڪ کانسواءِ سنڌ جهڙو عام ڍلن جو سرشتو ٿورن هنڌ
هوندو، پر انهيءَ سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص اهو هو جو
ڍلن جو بوجو انهن تي رکيل هو جنکي ڍلن کان معافي
ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ اُنهنئي ڳرو هو
جنتي عقل چيو ٿي تہ هلڪو هئڻ گهرجي. تنهنکان سواءِ

حاڪم اهڙا لوپي ۽ قورؤ جو اِنصاف چڏي جيترو وٹندو هون اوترو چڪيندا هئا..." (١٧٦) تڪليفن ڪري سنڌ جي واپارين درياهه ڇڏي خشڪيءَ جا رستا ورتا. "مال جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪن مقرر جڳهين تي 'محصول راهداري' پرٹو پيو تي، ۽ واپار تي اِهو محصول ايڏي چٽي هو جو وڏا واپاري خاص سنڌون وٽي محصول معاف نہ ڪرائيين ها تہ هؤند واپار ئي بند تي وڃي ها". (١٧٥) "خشڪيءَ رستي اميرن جون چٽيون ٺارڻ لاءِ ڪيترو واپار سنڌ مان تهي بلوچستان جا جابلو پيچرا وٺي، وات تي قورؤ قومن جا جوکا برسر ڪري اتر- اولهہ جي ملڪن ۾ وڃي پهچندو هو." (١٨٨) "سچو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاڪم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرگٹي جو واپار بہ انهيءَ موافق آهي." (١٨٦) اميرن جي ڪل آمدني اٽڪل ٣٥ لک هئي، ۽ سندن گهر جو خرچ خسيس هو. پر سنڌ سرڪار ۽ ڀل بستيءَ جو سرشتو "خود غرضيءَ، طمع ۽ ڪوتاه انديشيءَ جي نيتيءَ تي بڌل هو. خزانو گڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ ۽ پنهنجن سردارن ۽ سندن راڄن کي خوش ڪرڻ (جي ملڪ جا سچا والي هئا) فقط اينروئي اميرن کي اِنتظار هو..." (١٧٩).

وٺو سنڌ جي ماڻهن جي حالت. پرگٹي اندر خراب ۾ خراب زمينون، يعني "واهن جي پڇڙين وٽ، سنڌين

جون آهن. ...... سبب جو بروچ سردارن ۽ سندن خدمتگارن آباد ۽ پليون زمينون ڦاڙ ڪٽي هٿ ڪيون" (۱۰۸). سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين ٿا ٿين. رستن گسن تي ڏسبو ته ڪٿين ڪتب مٿيءَ مان جون جون جا داڻا وينا چونڊين. اسانجي راڄ هيٺ مسلمانن جي حالت اڳي کان بدتر آهي." (۱۰۸). ماڻهن جي ذليل حالت جو هڪ مکيه سبب هو نشو وڻڻ. سڀ فرقا ۽ درجا خوب پياڪ هئا. دارون ۽ آفيم متئين درجي جا ماڻهو پيئندا هئا. "عام ماڻهو ته ڀنگ پياڪ آهن، ۽ اهڙا علتي ٿي پيا آهن جو انهيءَ کانسواءِ سرين ئي نٿي." (۱۱۳) "چلم هرڪو ڇڪي، ۽ هن طرف جي چلم ڏسڻ جهڙي آهي." (۱۱۲) چوري خسيس يا ڳري- عام جام ڏوهه هو، ۽ هشيارن بنا چوري شرمساري سمجهبي هئي. "مالڪي حقن بابت هلڪا خيال اٿن، جو ٻين جو چوپايو مال قدرتي طور آزاد ٿا سمجهن، ۽ جنهنڪي وڻي سو ٻين جا حق غصب تو ڪري." (۱۳٦) "ڪوڙ ڳالهائڻ ته سينڌي جي پيٽ ۾ پيل آهي... قسم کي ڪوبه وزن نٿا ڏين." گناهه بابت لکندي برٽن چوي ٿو ته "سنڌي هرويرو بڇڙا ۽ ويل نه آهن. ڳرا گناهه ورلي ٿا ٿين، ۽ اِنهيءَ ڪري سزائون به سخت نه آهن. خونيءَ کان سڀ ڌڪجن ٿا، ۽ 'خوني' لفظ نفرت جو لفظ آهي." (۳٦) "انهن جبل جي خوني

پر وچن تي اميرن جو ڪو به ضابطو ڪو نه هو، پر سندن رعيت صلح پسند ۽ سکي آسودي هئي." (١٣٩)

"سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئر هو. منجهند جو جوئر جو روٽلو تنهن سان بصر ڳنڍي ۽ گهه ذرو خاصي خوراڪ سمجهيو هو؛ پر سانجهيءَ جو کاڌهين چانور دال کائيندا هئا. جنڪان پڄي سگهي سي مڇي کائين، ۽ غريب عالم کير بدران مکڻ وڪڻي ڇاڇ ئي پيئندو هو. تهذيب جي نزاڪت ونبي ته سنڌي هندوستانيءَ اڳيان بيهي نه سگهندو. "سنڌ جا امير ۽ سفيد پوش ته ايراني دربار جو نقل ڪندا هئا، جو نه سهڻو نه شائسته نظر ايندو هو. هيٺئين درجي جا سنڌي ونبا ته ڪين اُٺ وهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ گنوار ئي سمجهيو. ڪهڙو به مسڪين مسلمان ڪونيءَ ۾ پيئنو ته پٽ تي ويهي وچم ٻوڪ چڙهيندو." "منئين درجي جي سنڌين جي روش ڌارين سان فضيلت جي نه آهي. پر جي ست جو مت ملين ته کهري پوڻ جي مجال نه ٿيندين." "دنيا جي هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ حب اَڻ لڀ وٿ آهي." "جي اسين سنڌ ڏي رخ ڪٽي رکون ته عام خلق ڏي نظر ڪندي، سنڌ جهڙي سولي فتح ٻي خيال ۾ اچي نٿي سگهي." "اميرن جو لشڪر هوهندان جڻن ٽڻن گڏ ڪيل، ڳوٺان گون، چترنگو، ٻي ڍنگو، زردوست مجموعو آهي."

سنڌ جي هندن بابت برٽن لکي ٿو ته " تيز فهميءَ ۽ عقل جي بازيءَ ۾ سنڌن مٽ ڪونه هوندو. هندوءَ کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي ... جنهن طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندو مسلمان مٿان چڙهي کين زيردست ڪن ٿا." "ننڍا امير انهن 'ڪافرن' جي مدد کانسواءِ پنهنجو خسيس ملڪ سنڀالي ڪين سگهيا. تنهنڪري اميرن جي اياڻڪاريءَ ۾ به هندو ۽ مسلمان منفرق درجن ۾ ورهايل هئا: هڪڙا لهڻيدار ۽ ٻيا قرضدار. (١٠٣) "هي ملڪ جيڪڏهن واپار ۾ وڌيو ، هندن جي ڪري ئي وڌندو ويجهندو... انهيءَ لاءِ جيڪا قابليت گهرجي سا منجهن موجود آهي، ۽ اها ڏيکارڻ لاءِ فقط انهي حفاظت جي ضرورت آهي." (١٧٠) شڪارپوري هندن ديس ڇڏي پرديس ۾ صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي کوليون. پنجاه سالن اندر وچ ايشيا جي ڳچ ڀاڱي ۾ زور وٺي ويو. سنڌس درسي هندن ڏوراهن ڏيساورن ۾ ٿي هليون. "هاڻي غور ڪر ته جن پٺن ۾ هڪ سوني سڪي لاءِ ماڻهو جان ٿا مارين اُتي ڪاڳر جا به چار رهڙيل پرزا کهڙا نه ڪارائتا ٿيندا." (١٩٤)

پر مٿن گهڻيئي مصيبتون نازل هيون. "سنڌي سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزوي خوبيون آهن، پر ديني آزادگي ڪٿر ڪا آهي. دين اسلام ڦهلائڻ ۾

جھڙو زور زبر آهي اهڙو بئي ڪنهن ڪم ۾ ناهي."
(٥٧). بت پرستيءَ کي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن ڪي هر طرح چيڙيو ۽ آياريو تو وڃي. انهيءَ مذهبي تعصب ڪري ساڻن جيڪا 'وحشي هلت' ٿيندي هئي سا برٽن، پوسٽنس ۽ سيٺ نائونمل جي احوال مان معلوم ٿيندي. انهيءَ جو اثر سندن رهت رهڻيءَ تي نهايت ڏکدائڪ ٿيو. "سنڌي هندو نهايت گندا ۽ هلت ۾ پيچباز. يهودين وانگر آزايل ۽ ڏڪاريل. پهرويس هندوستان ۾ نيات پاين جهڙو، مگر سڀ مسڪينيءَ جو بيکہ پائي ملڪيت پيا لڪائيندا... جئن هندوستان جا هندو باهران آبرودار ۽ فضيلت وارا تئن سنڌ جا هندو نہ آهن. پلا هت ملڪ جي ريت تي هلن ڏڍهين مس رهي سگهن. رواج مسلماني، لباس مسلماني، گنديون عادتون، ميرو بت." مطلب تہ سنڌ ۾ هندوءَ جي پوري پيت يورپ ۾ يهودين سان ٿي ڪري سگهجي ٿي. سندين خصلتون بہ اُهي ۽ خاميون بہ اُهي.

باقي سنڌ ۾ رهيا سنڌ جا امير ۽ سندن رهڻيءَ جون ٿي کي تصويرون هڪ خيال سان وٺندڙ چئي سگهجن ٿيون. "مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اکثري ٿين ٿا تهڙا سنڌ جا حاڪم نہ آهن... خاطري آهي تہ اُمير ڪا بہ نشيدار شيءِ ڪين ور تائيندا آهن. دربار ۾ حقي جو نشان بہ ڪونهي ۽ ساري ڪٽنب

۾ ڪو آفيم ڪي ويجهو به ڪونه وڃي...“ (٨٥) پر اُر مان جو انهيءَ پرهيز جو رعيت تي اثر ظاهر نه هو. ”اميرن جون ڪئين خاميون هيون، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانه ڏٺيم جا اڪثري اشراف انگريز ۾ نٿي ڏسجي.“ (١٣٨). انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هين ته اُها رحم ۽ حليمائي هئي. خون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا.“ (١٣٩). خون ۽ ڦريون به فقط سرحد تي شڪارپور جي بيلن ۾، جتي ڪا ليڙ، بُردي لُٽيرو ڦهر ڪندا هئا. جبل جي خوني بروچن تي اُمير جو ڪو به ضابطو ڪونه هو... وٽن وڃڻ سولو ۽ سُگهو هو. ڪير به کهڙو به ذليل هندو وٽن وڃي حال بڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سيٺين کان وڏيڪ ناراض هئا، ڇو جو مٿن سيٺين کان گهڻي مهر جي نظر هئي... (١٣٩) درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهي پناهه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلت هئي... انگريزن سان سندن هلت ڪپت بنا، فيض پري ۽ دوستاني هئي. جن ڊاڪٽرن سندن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغاتن سان پيئي ڇڏيائون...“ (١٤٠) ”کنهن به امير جي ساليانى آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريزي امير کان مٿي نه هئي، ۽ سڄي آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪمبرلنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مقرب پاليندا هئا، پنهنجو راڄائي ناٺ رکندا ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ

ڪندا هئا." (١٥٢) خرچ ۾ بہ پڪا تہ بہ ڪين بہ شوق هئا. "سنڌ جي دربار ۾ ڌارئي ماڻهوءَ جو ڌيان جيترو اميرن جي قيمتي جواهرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪبو اوترو ٻئي پاسي نہ ڇڪبو... ايشيا جي سيني پاسن کان جوهري سنڌ جي بزار تيز هئڻ ڪري هرڪجي اميرن جي دار الحڪومت جي ملاقات ڪندا آهن." (٨٦) سنڌ سلطاني ۾ گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاه جون تلواريون موجود هيون. ٻيو شوق هون شڪار جو. سڄو سال ڪوٽ اندر دبيا بند ٿيا وينا هوندا هئا، پر سال ۾ هڪ بہ پيرو نڪرندا تہ شڪار لاءِ. شڪارگاهن لاءِ ڳوٺ ڪٽائي ڇڏيندا هئا، ۽ شڪار لاءِ وڏا دبلا وٺي بنا چناءَ جي جيڏانهن اچين اوڏانهن نڪري پوندا هئا." (٨٩) "ڪابہ ڳالهہ بولهہ ساڻن ڪبي تہ ورور ڏيئي وري شڪار جي شوق تي اچي پهچندا هئا."

سنڌ خيال ۽ ويچار اَڻ پڙهيل وڏن ٻارن جا هئا. پر انهيءَ ۾ ٻاڻ پنهنجي رعيت جي لياقت موجب ئي هئا. مگر سنڌ رهڻي انهيءَ رعيت م خاص ڪري ٻروچ رعيت کان گهڻي وڏيڪ فضيلت ۽ پرهيز واري هئي. زناهڪاريءَ بابت ملڪ جي حالت کهڙي بہ ڪٽي هئي پر سنڌ بابت ڪوبہ اشارو ڪونهي. سنڌ عيش سکين آسودن انسانن جو هو ۽ سنڌ درباري دبدبو بہ تن ڏينهن جي پهچ وارن جاگيردارن جوئي هو. سنڌ

سرڪاري سرشتو اڃا نئون هو، سنڌ سرحد تي شوخ
قومن جو جبر هو، ۽ سنڌ فوج اندر شوخ ۽ جهنگلي
بروچن جي ڀرتي هئي. انهيڪري اميرن جو راڄ ظالم
نه هوندي به ظلم کي روڪي نٿي سگهيو. اينتري ۾ انگريز
حڪومت سنڌ در تي اچي ٺڪاءُ ڪيو.

مٿيون سنڌ جو احوال ڪهڙو به ڪٿي دلچسپ هجي،
۽ برٽن صاحب جا ڪتاب ناول جهڙائي وندرائيندڙ آهن؛
پر ڪنهن به نڪته نظر سان وڻندڙ نه آهي. اهڙي ميراٿي
سنڌڙيءَ ۾ شايد ڪو جزوي سنڌي وري رهڻ چاهيندو،
۽ اهو احوال انهيءَ ڏر جو ڏنل آهي جا اڃا طرفداري
ڪرڻ نه سگهي هئي. انهن انگريزي عالمن لاءِ هندو توڙي
مسلمان ٻئي جاهل ۽ جهنگلي قومون هيون. هڪ لاءِ
شايد نفرت وڌيڪ هئي، ٻيءَ لاءِ شايد ڌڪار وڌيڪ
هون. ڪنهن به قوم کي ڪنهن به نظر سان پاڻ جهڙو،
پاڻ سريکو ڪين ٿي ليکيائون. تنهنڪري سڀني ڪتابن
جو نقص اهو آهي جو ڪتاب نويس جڏهن لکيو تي
تڏهين سنڌ جيّ سنڌين تي ڪليو ويني. ڪين سمجهڻ
جي، سنڌ خاصيتون ڳولڻ جي، هندن سيينا جو اڀياس
ڪرڻ جي ڪوشش ئي ڪا نه ڪيائون. جيڪي ڏنائون
يا ڪٿي ٻڌائون سو وٺي لکيائون. تنهن تي غور ڪو نه ويهي
ڪيائون. ٻين پرڳڻن ۾ ٻين انگريزي سٹلانين رعيت
جي سماجڪ، سارو جنڪ ۽ ڌارمڪ مسئلن تي به ڳوڙها

ويچار ڪيا. پر هت سنڌ ۾ فقط سياسي، فوجي ۽ قدرتي
اُرتڪ حالتن تي لکيو اٿن.

پر انهن حالتن بابت گهڻي قدر بي ريا بيان ڏنو اٿن.
ڪٿي ڪٿي وڌاءُ به آهي، ۽ ضرور ائين ٿيندو جو
برٽن ۽ پوسٽنس جهڙا ليکڪ ته سپاهي ڪلاڪار ليکڪ
هئا. مگر ائين به ڏسبو ته ڪي حالتون جن بابت بيان
ڪيو اٿن سي اڄا ڳوٺن ۾ هڪ سؤ سالن جي انگريزي
راڄ ڪانپوءِ به موجود ئي آهن. هارين جي اُرتڪ حالت
يا سنڌي هندن جي ڳوٺاڻي حالت ۾ ڪو گهڻو ڦيرو
ڪونه پيو آهي. سرڪاري سرشتي جي سختي ۽ افسرن
جي پيڙا جي وڌي نه آهي ته گهٽي به ڪانهي. بلڪ
ڪن ڳالهين ۾ انگريزي راڄ ۾ قدم پوئتي پيو آهي.
سنڌ جا هنر ذري گهٽ چٽ ٿي ويا آهن. درياهي
واپار ڏينهون ڏينهن مندو آهي، ۽ درياهي بندر لٽجي
اڳيان نشان وڃي رهيا آهن. شهرن ۾ شراب نوشيءَ
سنڌ جا، پر هند ۾ ناماچار لهڻو. چوري ۽ خاص ڪري
مال جي چوريءَ لاءِ ته سنڌ هاڪاري هئي ۽ آهي.
ڏلن جو سرشتو ڦريل آهي پر ڪير چوندو ته ڏلون
هلڪيريون آهن؟ انصاف جو سرشتو به بدليل آهي پر
ڪير چوندو ته غريبن لاءِ انصاف گهٽ ۾ گهٽ ميراٺو
آهي؟ هارين جي خوراڪ ۽ پهرويس ۽ اڄهي ۾ به شايد
ڪو ترماتر فرق ٿيو هجي. اهو جوئر جو روٽلو ميري

شلوار ۽ ڪڳن جو چنو. پر شڪر آهي جو انگريزي راڄ
بابت اڃا ڪنهن معتبر انگريز ڪونه لکيو آهي. جي
ڪٿي لکندو ته سمجهجي ٿو ته ڇا لکندو، ۽ پڙهندڙ تي
ڪهڙو اثر ٿيندو. ميراڻيءَ سنڌڙيءَ بابت حاڪم انگريزن
نه پر عالم سڳلاني انگريزن پنهنجا رايا ڏنا آهن. تنهن
ڪري اهي رايا اسانکي ڪهڙا نه ڪؤڙا لڳن. پر عاملن
کي يا سنڌي هندن کي ڏاڍا مٺا ڪونه لڳندا. پر اهي
رايا اسين بنه بي بنياد يا بي ريا نٿا ليکي سگهون.

هي ڪتاب مون ۱۹۳۰ ۾ ڪراچي جيل ۾ لکيو هو.
سنڌ تي ڪتابن پڙهڻ جي ڏاڍي دل هيم، پر ملڻ
مشڪل. نيٺ مسٽر جمشيد مهتا، ڀائي پرتاپ ڏيلداس ۽
مسٽر ريواچند ٽڏاڻي وڪيل وٽان ڪيترا ڪتاب مليم،
تنهن لاءِ آءٌ تنهين صاحبن جو شڪرگذار آهيان. مسٽر
پرمانند ميوارام هن ڪتاب جا ڪي ٽڪرا 'جوت' ۾
اڳيئي ڇپائي ڇڏيا، ۽ باقي ٻيا پنهنجي نظر ثانيءَ مان
ڪڍيا. 'جوت' جي پڙهندڙن کي تہ ڪيترا سنڌس
لفظ ۽ اصطلاح هڪدم سمجهي ايندا. آءٌ ئي ڇڻي سگهندس
ته هن جي قلم مون واري مضمون کي ڇا مان ڇا ڪري
ڇڏيو آهي، تنهن لاءِ مونکي ۽ پڙهندڙن، ٻنهي کي
مبارڪون هنکي ڏيڻيون پونديون. ڪتاب جو نالو به
مونکي هريو ٻڌي پر سجهيو نٿي. نيٺ پرنسيپال ٽڏاڻي
ڪتاب جي ڇڻي واچي نالو ڏنو. هي ننڍڙو ڪتاب

آءٌ سنڌ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ٿو ڪريان. اڪثر ي اسان سنڌين کي سنڌ، اڳين ۽ توڙي هاڻوڪيءَ بابت گهڻ واقفيت رهي ٿي. هيءُ ڪتاب سنڌ جي ساهتيه ۾ گهڻو اَڳ ڇپجي پڌرو ٿيڻ کپندو هو. مون به سچا سارا پنج سال سانڍي پوءِ وڃهه وٺي ١٩٣٦ ۾ پڌرو ڪرڻ لاءِ ڏنو آهي، تنهن لاءِ ڇپائيندڙن ۽ سنڌي ساهتيه جي ڪوڏين ڪيرون لهڻيون. پلا سنڌي ڪتاب، ۽ پلنامو نه هجي، سا به ڪا ٿيڻي؟ شايد سنڌي ڪتابن جو اِهو مرڪ آهي.

نارائنداس رتنمل ملڪاڻي،

هريجن شيوڪ سنگهه، دهلي.

غلطنامو

صفح	سٽ	غلط	صحيح
٢٣	پوئين	شهر	شعر
٢٤	٢٠	ويدو	ويندو
٤٠	١	الودي	الودو
٦٤	پوئين	سندس	سندن
٧١	١٣	دوازي	دروازي
٧٤	٣	۾	—
٧٨	١٨	خوهيش	خويش
٩٤	٢٢	جهگين	جگهين
١٠٢	١١	حجب	حجت
١٠٦	٥	اعلمالن	اعمالن
١٠٧	٥	تورا ۽	—
١١٤	٣	يياڪ	پياڪ
١٢٦	١٤	چترط	چترط
١٥٤	١٦	اتن	اتس
١٦٥	١٣	۾	ء
١٦٦	٧	جن	ڪن
١٦٨	٢٠	آهي	آهن
١٩١	١٨	چوڪرا	چوڪرو

مير فتح علي خان

مير نصير خان

مير عليمراد خان

مير رستم خان

مير علي نواز خان

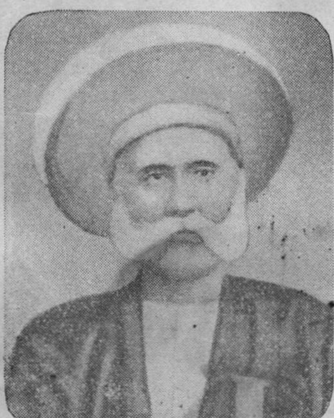

سيٺ نائون مل

ميراڻي سنڌڙي

(١) سنڌ مان فائدا

سنڌ جي هاڻوڪي حالت ڏسي سمجهائڻو تہ منجهائنس ھي فائدا آھن: ھڪ تہ ھن ملڪ کي گھڻو ٿاهي سگهجي ٿو. فوجي ۽ واپاري مد نظر کان ڪمائڻو ٿيندو. جهونين عمارتن، عاليشان اڳين کاڏين ۽ تواريخ نويسن توڙي مسافرن جي احوالن مان ملڪ جو ڪنهن زماني اعليٰ اوج معلوم ٿئي ٿو، ۽ سمجهجي ٿو تہ سنڌ هن پنهنجي حالت ۾ نہ هئي. سنڌ جي زواليت جا ٻہ سبب سمجهن ٿا: ھڪ گهرو قوت، ٻيو ٻاهريون ڪاهون. ڪاهن ڪري ڏڪر، مرض ۽ اناج مانهن جي وسنءِ گهٽي گهٽائي ڇڏي. پر هن ملڪ کي وري چاق ڪري زور وٺائڻ اسانجي همت وس آهي. گذريل ٽن سالن جو آزمودو بہ ڏيکاري ٿو تہ سنڌ اسانجي فوج ۽ فوجي سامان رکڻ لاءِ عمدو مرڪز آهي. هتان اتر ۽ اتر-اوڀرندي جي سرحدي ملڪن تي بغلي (flank) حملا ڪري سگهجن ٿا. سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ اسانکي ڪل پيئي آهي تہ اميرن وٽان مدد ملين ها تہ پنجاب جا سک، اتر الهندي جا پٺاڻ ۽ الهندي جون شوخ مذهبي

قؤمون اسان تي ڪھڙيون نہ غضبي ۽ دردناڪ جلھيون ڪري سگھڻ ھا.

ٻئي پاسي واپار جي نڪتہ نظر سان بہ سنڌ ملڪ ڪارگر ٿيندو. ھن وقت مڪران توڙي ڏکڻ ايران جي بندرن جو واپار گھٽ آھي، پر ھن طرف قافلن جي آمدرفت خوب جاري آھي. مثلاً سون ميانڙي، گُوادر، بکر، بندر عباس، وغيره ڪنھن زماني نھايت سکيا آسودا ھئا. پر اج واپار جي اھڙي موري آھي جو ڪنھن بہ وقت خريد ڪرڻ يا صلحنامو ڪري مٿن دخل جمائڻ ڪو مشڪل ڪم نہ آھي، ۽ جي ھن طرف اسين اُمن اُماني ۽ جو انتظام رکنداسين تہ وچ ايشيا ۽ آس پاس جو واپار بہ مرضي ۽ موجب قبض ڪري، سنڌ و بمبئي سان ڳنڍي سگھنداسين. اھا منھنجي اميد ھرو ڀرو فضُول نہ آھي.

(٢) ڪراچي

اڳ ڪراچي مڪران جي حد اندر ھئي. پوءِ تہ ٽالپرن قلات جي خان کان اھا کسي ورتي. ھن وقت آستاني حڪومت جو صدر مڪان ڪراچي آھي. ڪراچي ۽ جو تالو ھن ڪري ٿيو آھي. ھڪ تہ سنيءَ ۽ سھنجي ھند آھي؛ ٻيو تہ آب ھوا تنديري ۽ صحت بخش اٿس، جنھنڪري سنڌ جو صحت گاھ ليکجي ٿي؛ ٽيون تہ ڪراچي بندر جو ايران، عربستان ۽ اُلھندي ھندوستان سان واپار جو ھلاءُ تيز آھي. مگر شھر اندر ھڪ زبُون

ٿيل ڪوٽ جون ديوارون آهن، ۽ انهيءَ جي آس پاس، ڪکاين پنگين ۽ ڳاهت ٿيل ڪچين جڳهن ڪانسواءِ ٻيو ڪي به ڪينهي. اُتر ۽ اُلهندي پاسي منو پاڻي موجود هئڻ ڪري ڪيچ باغات آهي. باقي آس پاس ڪلر ۽ پونو لڳو پيو آهي. شهر اڄ ڪلهه وڏ ندڙ ۽ ٿاهوڪو ٿي پيو آهي. اٽڪل چوويهن هزارن جي آبادي ٿيندي. وڏي فوجي ڇانوڻيءَ ڪري وسڻ ۽ واپار ٻئي زور آهن.

(۳) سنڌ ۾ انگريز

سنہ ۱۷۵۸ ۾ جڏهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي کان نگرٺٽي ۾ ڪوٺي کڏڻ ۽ ايجنٽ موڪلڻ جي اجازت ورتي تڏهن انگريزن جو سنڌ سان پهريون لاڳاپو ٿيو. ٻنهي ڌرين جو پاڻ ۾ دوستانو رستو ۽ واپاري تعلق سن ۱۷۷۵ تائين هلندو آيو تانجو ظلمي مير سرفراز اهو ناتو اوچتو ٻي حيا ٽي ٽوڙي ڇڏيو.

ارڙهينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مڪاني ۽ انگريزي سرڪار اهو دوستانو ناتو ٻيهر ڳنڍڻ جو ارادو ڪيو. ٻاهرون واپاري مراد سان، ٻر سچ پچ مشهور راڄ ۽ ڪابل جي اَمير کي رد ڏيڻ لاءِ. وقت جي اَمير فتح علي خان خوش ٿي ڪمپنيءَ جي آڇ قبولي. ٽٽي واري ڪوٺي وري جاري ٿي، ۽ انگريزي ايجنٽ مسٽر ڪروُءَ کي عزت آبرو ملي، پر ملڪ جي واپارين حرڪت بازي هلائي، ۽ حاڪمن جو به رخ ڦريل ڏسي ايجنٽ کي وري سنڌ ڇڏڻي پيئي. تنهن وقت اختياريءَ وارن غم کائي

هنن جهنگلين کي ڪين ڪجهه نڪي ڪي سنڌ اندر
ڌڌهن ڪو فائدو ڪو نظر آيو . حڪومتن جي وچ صلح سانت
قائم رهيو.

سن ۱۸۰۹ ۾ هند سرڪار کي نيپولين جي ڪاهه
جو خطرو نظر آيو، تنهنڪري منهن ڏيڻ لاءِ ايران، ڪابل
۽ سنڌ جي حاڪمن ڏي ايلچي موڪليا ويا.

ٽالپرن جي آڪڙ ڏسي انگريز ڪڪ ٿي پيا، ۽
بيزار ٿي صلاحون ڪندي، نيٺ ڪمپنيءَ پاران مسٽر
هئنڪي سمٿ ۽ ٽالپرن جي وچ صلحنامو صحيح ٿيو.
مکيه شرط هي هئا:- ٻنهين جي وچ دائمي دوستي،
ڌارين ۽ خاص ڪري فرينچن ۽ آمريڪن تي بندش،
۽ هڪ ٻئي ڏي ايلچي موڪلڻ.

دوستيءَ ٿورا سال جٽاءُ ڪيو. ۾ ۱۸۲۵ ۾ اميرن
اسانجي دوست ڪڇ جي راو تي حق ناحق چڙهي ڪئي
۽ اسانجي حد اندر کوسا ۽ پيا ڦورو ڪاهي پيا. سو ڏکي
وهاڻ لاءِ اسانجي پنجن ڇهن هزارن جي ننڍڙي فوج
سرحد تائين تڙت آندي ويئي. اميرن به اُمالڪ جنگ
جو سبب ڪٽي دور ڪيو.

سن ۱۸۳۰ ۾ ليفٽيننٽ برنس جو درياهه رستي
رنجيت سنگهه جي دربار ڏي سفر شروع ٿيو. رپورٽ
لکندي ڏيکاريائين ته درياهه ۽ درياهه لڳ، يا پراڙ ملڪن
سان ناتي ٻڌڻ ڪري ڪهڙا فائدا ٿيندا. اُها پڙهي هند
سرڪار واجهه وڌا ته سنڌ دربار سان ڪهين سر ناتو ڳنڍجي.

سنہ ١٨٣٢ ۽ ورئي سنہ ١٨٣٤ ۾ ٻہ ٻيا صلحناما لارڊ وليم بينٽڪ ۽ مير مراد عليءَ جي وچ ۾ صادر ٿيا. نيت هند سرڪار جي آس پني. سنڌ مان لنگهہ ۽ درياہ تي واپار، ٻئي منظور ٿيا. حيدرآباد دربار جا هي شرط هئا:- درياہ تي هٿيار بند جهاز ڪڏهن بہ نہ هلندا؛ ڪوبہ انگريز سنڌ ۾ گهر ڪري نہ وهندو؛ ۽ ڪوبہ ديسي واپاري ڪڇ ۾ ريزيڊنٽ جي پرواني بنا سنڌ ۾ پير نہ پائيندو. پوءِ واپار تي محصول جا نرخ مقرر ڪيا ويا. پر گهڻن محصولن ۽ رستي جي خوف خطرن ڪري واپار زور پڪڙي نہ سگهيو. ولايت ۾ "انڊس اسٽيم نيويگيشن ڪمپني" برپا ٿي، ۽ چاڙهن درياہ جي پوري ماپ ورتي، پر واپار اُسريو ئي ڪين.

جون ١٨٣٨ ۾ شاهہ شجاع، رنجيت سنگهہ ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ ٽہ طرفو صلحنامو منظور ٿيو، ۽ پناڻ حاڪم کي وري تخت نشين ڪرڻ جو ارادو ڪيو ويو. تنهن لاءِ سرءُ جي مند ۾ هڪ وڏي انگريزي فوج بنگال مان اچي سنڌ لنگهي بولان دري ڏي، ۽ ٻي فوج بمبئي مان سر جان ڪين جي همت هيٺ درياہ جي ڇوڙ وٽ لهڻ لاءِ نڪتيون. ٻئي فوجون الهندي ڪپ تي پاڻ ۾ ملڻيون هيون. اهو قدم سنڌ جي حاڪمن پاڻ لاءِ خطرناڪ سمجهيو. سنہ ١٨٣٨ ۾ رنجيت سنگهہ جو انديشو ڪري سنڌ جي ميرن انگريزن معرفت سانگهس ناهہ ڪيو، ۽ انهيءَ خدمت جي بدلي ۾ حيدرآباد ۾ انگريزي

ايلچي رهائڻ قبوليو. هوڏانهن لارڊ آڪلنڊ وائسراء جي حڪم پٺاندر ڪرنل پاٽنجر ميرن کي ڄاڻايو ته درياهه تي، صلحنامي جي خلاف، فوجي اسباب جي آمد رفت هلندي. تنهنتي ديسي راڄ وارن مغربي پيچبازيءَ جو رستو ورتو. جيڪي انجام ڏنا هئائون سي پاڙڻ جي نه پئي ڪيائون. نيٺ پوليٽيڪل آفسرن جي گهٽيءَ سر جوشيءَ ڪانپوءِ فوجي سامان ڪٽائڻ لاءِ جوڳو بندوبست ڪيو ويو. ڏاڍين مشڪلاتن سان اهو فوج لنگهي تائين پهتي. اِني سنڌ جي سردارن جي خصومت جا آرڪان اهڙا پئي اُبتا نظر آيا جو سلامتيءَ لاءِ بمبئيءَ مان هڪ ’رزرو فوج‘ گهرائڻي پيئي. اها فوج درياهه رستي چڙهي حيدرآباد ۾ بنگالي فوج جي دستي سان شامل ٿي. حيدرآباد ۾ پهچڻ کان اڳ سر جان ڪين اميرن ڏي هڪ شڪايت نامو موڪليو، ۽ سنڌ ۾ پنج هزار انگريزي فوج رکڻ لاءِ هڪ لک رپين جا ساليانا طلب ڪيائين. سر جان ڪين جي وڃڻ ڪانپوءِ ڪرنل پاٽنجر، لارڊ آڪلنڊ جي صحيح سان وري بيو صلحنامو پيش ڪيو. اِنهيءَ عهدنامي ۾ هي پڻ شرط هو ته شاهه شجاع جي رهيل خرچ جو ڪجهه حصو پيچائڻ بعد سنڌ کي ڪلي آزادگي بخشي ويندي. اهو صلحنامو به ميرن ڪٺي قبوليو، ۽ پڻ گورنر جنرل وٽ پهنچيون ڏانهون پيش ڪرڻ لاءِ هڪ ايلچي سملي ۾ روانو ڪيائون، ۽ ڪن مهنن جي لکپڙهه ڪانپوءِ لاچار ڪاغذ تي صحيح وڌائون.

جڏهن انگريزن جي افغانستان ۾ سوڀ ٿي ۽ ڪرنل پاٽنجر ڪانپوءِ ميجر آئوٽرم ڏايو ۽ پاڻ پنوڙيو تڏهن ميرن ۽ سنڌين شوخ پروچ سردارن ڪٺي غم ڪاڌو، ۽ اِنهي ناحق جهڙي ۽ حق غصب ڪندڙ عهدنامي جي پيروي ڪئي.

(۴) واهن تي آبادي

سنڌ جي سڌاري ۽ ترقيءَ لاءِ اسانکي خاص ڪري واهن ڏي ڌيان ڏيڻ گهرجي. ڏيسي راڄن هيٺ زمين جي غيرآباديءَ جو هڪ وڏو سبب ڪاٽين ڪڍڻ جو غلط سرشتو هو. ڪاٽيون اڪثري هن ريت ڪچنديون هيون:- هرهڪ اَمير کي پنهنجو ضلع هو. جهڙن تهڙن نقشن ۾ واهه ڪڙيا ڏيکاريل هوندا هئا. باقي ملڪ جو صورت حال نظر گهمائي صحيح ڪندا هئا. ڪاٽين جو وقت آيو ته ضلع جا ڪاردار خرچ جو تخمينو ڪري لکي موڪليندا هئا. تجربي مان ٺلهي ليکي پيمائش ڪري ڪاٽيءَ جو طوُل، شڪل ۽ ڪتبي ماپ بالمقطي طور ڄاڻائيندا هئا. حساب ضلع جي روپين ۾ ۽ ماپ گزن ۾. گز جي ديگهه پرڳڻن ۾ ڦرندڙ گهرندڙ هئي. روپئي ۾ ڪيترا گز ڪاٽي ڪڍندي سو لت تي، ڪپ جي اُپائيءَ تي، ڊوئيءَ تي ۽ ٻين سببن تي منحصر هو. پيمائشي اوزارن بنا سروي به پوري نه ٿي سگهندي هئي؛ ماپ لاءِ هڪ رسي ۽ زمين جي پدار لاءِ لهڻ لاءِ نظر ئي بس سمجهبي هئي. خرچ جو تخمينو امير کي پهتو ۽ هو حڪم ڪندو. ڪاٽي ڪڍندڙ کي ڪجهه جنس، ڪجهه روڪ ڪم موجب، نه

روز موجب ملندو هو. واهه کوٽڙ وقت ٽپي ٽپي تي پيٽ ۾ ڌاڪيون ڇڏيندا هئا، جنهن لنبائي، اُڀائي ماپي ويندي هئي. آخر آمين وڃي ڇپاس ڪري امير کي رپورٽ ڪندا هئا.

هن سرشتي ڪري درحقيقت آبادگار کي ٽن درجن جا عملدار ڦريندا هئا: (١) پهرئين پاڙ اَمير، جو ڇوي ٻه ڪاڻي مقاطعي ڪرايان ۽ وصولي چڱي چوکي ڪريان. جي خزانو خالي هوندو ته اهڙن ڪمن لاءِ اڳواٽ رقم ٻه ڪا خير ڏيندو هو، پر فصل لٿو ناهي ته آبادگار يا عملدار کان اُهائي طلب ڪندو هو. (٢) ٻيو نمبر ڪاردار- هي وري ڇوي ته اَمير ٻه ڦريان ۽ ڪاڻي ڪٽندڙ ٻه ڦريان. انهيڪري واهن جا پيٽ ۽ عمق ويا سوڙها ٿيندا، تانجو چؤگزا واهه وڃي اڌ يا ٽيئن ۽ ڀتيءَ تي بيهنا. مزور ڦريندي البت اهو ڊپ ذرو هون ته متان ملت ڪري وڃي مون تي پڪار ڪن. خبر هيس ته دانهن ٻڌندي اُي امير روپين جا ٻه ٽي هزار ڇڪي ونندم، جي ٻه مزورن کي نه پر کيس اُي پليءَ پوندا. (٣) اَمين- جنهنکي نؤڪري رشوت ڏيئي خريد ڪندي ٻه ٻگهار سؤتو ٻؤتو ملندو هو. هيءَ وري ڪاردار سان ملت ۾ هوندو هو جو وقت ٻه وقت سندس مٺ ڪوسي ڪندو رهندو هو.

مطلب ته ويچارو آبادگار ڀل ڀريندي، جيڙ ۽ بيگر ڪندي ٻه مزوريءَ جو عيوضو نه ماٽيندو هو. جنگ جهڳڙو ٿيو (جنهنڪري زمين غيرآباد پيئي هوندي هئي)،

ڪورٽ ۾ داخل ٿي ويو، پوري تعداد ڪري سنڌ س گهرج پي ته ڪجهه ساهه پٽيندو هو. پر جي ٻيو ايندي هيس ته مرڳو ئي ٽپڙ کڻي ڀڄي ويندو هو. تنهنجو چگيرو اثر پيندو هو، جو عسد وڃون کو اُمير ڪونه چاهيندو هو ته منهنجا ماڻهو ڀڄي وڃي ٻئي جي پناهه وٺن. ڳوٺ ۽ واهڻ به اڄ آهن ته سپاڻي نشان نه ليندن. پيو ته نهيو پر مٿان ڪڪڙن جي بانگ ڪري شڪار ٿهي وڃي تنهنلاءِ سڀا ڳوٺ لڏائي ڪيندا هئا. البت ڪي ڳوٺڙا اهڙا به هئا جو اڄ هت ڏٺا، سپاڻي هت اڏ يا بيٺا آهن. هرهڪ جهڳيءَ روايه به خرچ ڪاڏو ته گهڻو ٿيو.

(٥) ڍلن جو سرشتو.

جهڙيءَ طرح ٻين اسلامي حڪومتن ۾ اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ به امير ٻن اسمن هيٺ رعيت کان ڍل وصول ڪندا هئا:-

(١) عام ڍلون، جي حڪومت جي آمدني هيون.

(٢) خاص ڍلون جي حاڪم لاءِ دستوري وصوليون هيون. انهيءَ مصيبت ۾ هر حالت ۽ هر درجي جا ماڻهو مبتلا هئا، ۽ ڍلون ڏئين حصي کان وينديون نفع جي اڌ تائين اها سرڪار اُڳاڙيندي هئي جا رعيت ڪي اجهو ۽ امداد ڏيڻ بدران قرمار ڪرڻ ۽ دغا ڏيڻ لاءِ ڪمر ڪشي بيٺي هئي.

عام ڍلون ٽن قسمن جون هيون:- (١) زميندار ي ڍل، سر شماري، ۽ سٿر.

(١) زمينداري ڍل وري ٻن نمونن جي هئي:- هڪڙي نقدي، ٻي جنسي. جنهن زمين تي ڦٽيون، تماڪ، آفيم، نير، ڪمند، ميوو، وغيره (اَن ڪانسواءِ) پيداوار هو تنهن تي ڍل روڪڙي ٻڌ ٻي هئي. پيدايش جي جنس ء اگهہ موجب، في جريب يا ٻيگهي، ماهوار پنجن روپين کان وٺندي ٨٠ روپين تائين ٻـڌل هئي. جا ڍل جنس ۾ وصـول ٿيندي هئي، سا پٽو لڳائي اجاريـدارن کي ٺيڪي تي ٻن فصلن لاءِ ڏني ويندي هئي؛ يا ته اکثري ڪاردارن کي ڏني ويندي هئي؛ جي سرڪاري انباردارن کي جنس پهچائي ڏيندا هئا. انباردار وري امير کي پهچائيندا هئا، يا هندو واپارين کي وڪڻندا هئا، يا حڪم موجب اُنهن سرڪاري يا ٻين نوڪرن کي پگهار طور ڏيندا هئا جنجي گهرج پوري ڪرڻ امير ضروري سمجهندا هئا.

ڍل جو نرخ پيدايش جي، جنس ء اگهہ، زمين جي خاصيت، آب هوا، آبڪلاني حاڪم جي ضرورتن ء ٻين اهڙين حالتن موجب ڦرندڙ گهرندڙ هـو. وقتي چوٿين پتي، وقتي ٽين پتي، بعضي پنج ڏوئي ء نسفا نسف، يعني اڌ و اڌ اُگاڙ ٻي هئي. پر جيتري پيدايش جـي حاڪم اُميد رکي ٿي سا منڊ منڊ ۾ نظر ڏيئ ڪانپوءِ مقرر ڪئي ويندي هئي. ٻيجي ء لاباري جـي وچ وقت بوقت فرمان موجب ڪاردار ٻئي هڪ اُفسر سان گڏجي پرکڻو تپاسڻ ڪرنـدو هـو. پـوءِ رپورٽون اميرن ڏي

روانيون ٿينديون هيون، ۽ فصل لهڻ شرط ڪاردار جي تخميني ڪيل انداز جي گهر ڪٽي ويندي هئي.

حاڪم جو پيدايش ۾ حصو هيٺين ٽن نمونن ۾ اُڳاڙيو ويندو هو: ڪن هنڌن ڇرخ شماري لڳندي هئي؛ نار پنيان ساليانو چاليهه ڪاسا، ۽ هرلي تي ڇوويهه ڪاسا ڍل بستي ٿيندي هئي. جي حاڪم ۽ آبادگار اڳوات دوم شوم انداز مقرر ڪندا هئا ته انهي کي داڻه بندي چوندا هئا. پر رواجي نمونو بٽئي، يعني فصل لٿي وراست جو هو. ڳوٺن ٻاهران ڪرا هوندا هئا، جتي سر زمين تي وڃي سرڪاري ملازم سرڪاري حصو ڌار ڪندا هئا. تنهن کانپوءِ ڪيترا ابواب ۽ خرچ لاٿا ويندا هئا. مثلاً پيشتر، يعني اَن جي ڪٽائي، ڪاهگل يعني انبار تي نشاني ڪرڻ؛ پوءِ ڳوٺ جي فقير، ملي ۽ ٻين لاءِ خيراتي ڪڍيو ويندو هو؛ پڇاڙيءَ ۾ ڪامدار، ڪوتوال، ڪازائي ۽ پيمان ڪش، سڀني کي پنهنجو پنهنجو حصو ملندو هو. باقي رهيل کٽيو قسمت وارو مالڪ گهر ڏي کڻي راهي ٿيندو هو.

جي زميندار پاڻ مالڪ هوندو ته هاريءَ سان بٽئي ڪندو هو. سري راش خرچ لٿي پٺي، پيدايش جي اٽڪل ٽين پتي حصي ۾ ايندي هيس. سنين سالن ۾ موريءَ تي ٽي سؤ ۽ چار سؤ سيڪڙو به فائدو پائي ويندو هو. تڏهن به زميندار گهڻو ڪري ڏيوالو ڪڍي وينو هوندو هو. انهيءَ جو ڪجهه سبب اهو به هو جو

انهيءَ درجي جا ماڻهو اڪثري بيڪار جاهل ۽ بدفعل ٿين ٿا. جيسين زميندار کي پيٽ لاءِ روٽي، پيئڻ لاءِ ڀنگ، هڪ ٻن زالن ۽ ٻچو ٻچو ڙين لاءِ قوت هوندو هو ۽ تلوار چيلهه کي ٻڌي گهوڙي تي ٽپ ڏيئي پيو گهمندو هو تيسين ڪا ملڪيت جي چنتا يا پوتواري نه ڪندو هو. وڏا زميندار وري ڪارڪن رکندا هئا جي حساب ڪتاب ۾ گهوٽالو ڪري ونجهندا هئا؛ ڇو جو ڏٽيءَ کي نه اکر پڙهڻ اچي نه آنگ سمجهڻ اچن. نيٺ لاچار اوڌر ٻنا سرلدي ني ڪين هئي، سا ڏيڻ لاءِ هندو واپاري تيار ويٺا هئا. انهن جا نرخ به آکرا هئا. هڪ سؤ جي رقم ٿانءِ ڪري سوا يا ڏيڍ سؤ جي رسيد لکائي وٺندا هئا، ۽ انهيءَ رقم تي اٺ ڏهه سيڪڙو وياج ۽ ايندڙ فصل لٿي قرض ڀڄائڻ جو انجام لکائي وٺندا هئا. اهو ٻوليون شرط ڪو ورلي ٻاڙي سگهندو هو، ڇو جو بنئيءَ وقت قرضدار قرض لاهڻ بدران اڳين قرضدارن کي مس منهن ڏيئي سگهندو هو. لاچار وري ٽين ٻس ڳري وياج تي اوڌر ڪڻندو هو؛ لهڻيدار هندو به ٿوريناڪ آهن، ۽ اُن بلڪل لتل اڳهه تي خريد ڪري ڇڻ زميندار تي مهرباني ڪندا هئا. جي قرضدار وڏي درجي يا وڏين گهرن جن وارو هوندو هو ته سخاوت جو دُر ڪلندو هو ۽ اوڌر ڪڻڻ مهل گهوڙا ۽ سون جي مٺيين سان تلواريون عطا ڪندو هو.

بعضي ڪاردار به ڏٿين جي ملڪيت کي چگو پاسو

ڏيئي ويندا هئا. سو وقت به وقت حاڪم مٿن ڪانڪا ملامت مڙهي سزا ڪندو هو. ڪڏهين ڪاردار جو پڳهار به سؤ ته ڏنڊ ٻارهن سؤ! ۽ اهڙي پيڙيندڙ ڏنڊ هو به هيٺري ۾ پوري چڙهندا هئا، جو جو پوءِ هو اوترو ئي ڏڙڪ رعيت مان چوسي ڪڍي سگهندا هئا.

(٢) سرشماري سيٺي ضلعن ۾ اجاريدارن يا تحصيلدارن کي نيڪي تي ڏني ويندي هئي، جا وصول ڪري، رقم خزاني ۾ ڀريندا هئا. اها ڍل فقط سنڌي ڄڻن تي پوندي هئي. بروچ هميشه قوم جي سردار جا پاٽڪي خدمتگار سمجهندا هئا، تنهنڪري انهيءَ ڍل کان آجا هوندا هئا. وڏن جاگيردارن ۽ اميرن کي ڪڏهن سنڌون ملنديون هيون، جن موجب نه رڳو زمين جي ڍل پر سرشماري ۽ ٻيون ڍلون پاڻ لاءِ رعيت کان وصول ڪري سگهندا هئا. زميندار، سرڪاري ملازم، فوجي ماڻهو، قاضي، پير، پيرزادا، سيد ۽ ٻيا سڀ سرشماريءَ کان ڇٽل هئا.

اها ڍل هيٺينءَ ريت پوندي هئي: زالون، مرد ۽ وڏ وڏ ٻوڙا ٻار سڀ ڀريندا هئا ۽ ڪٽنب جو وڏو سيٺي پاتين لاءِ جوابدار هو. ٻيو ته هرڪو پاتي پين لاءِ ضامن هو؛ پٽ پيءُ لاءِ، چاچو ڀائٽي لاءِ، وغيره. مثلاً ڪٽنب ۾ اصل ويهه ڄڻا هئا، پر پنج ڇهه گذاري ويا، يا ٻئي ملڪ ۾ هليا ويا ته به حاڪم اڳين رقم طلبيندو هو، ۽ غيرحاضر پاتين کان به سندن حصو گهرندو هو. سرشماري

فصل تي اَنَ آنا، يا سري آسامي ساليانو هڪ رپيو روڪڙ ورتي ويندي هئي. سر چارلس نيپيئر اِها جلد رد ڪري ڇڏي، جو ته يل خفي ڪندڙ ۽ اهنج ڏيندڙ هئي. پر مشرق ۾ انهيءَ جهڙي عام ۽ چالو يل بي ڪانہ ملندي: افغانستان، ملتان، بهاولپور، جيسلمير، پنجاب ۽ ايران جي بهراڙيءَ ۾ قائم ڏسندا. يل اُڳاڙڻ ۾ هڪ وڏي خامي اها هئي جو وصول ڪندڙ عملدار اڪثري پاڻ هضم ڪري ويندا هئا.

سنڌي هندو گهڻو ڪري واپاري هئا، تنهنڪري سرشماري ڪئمت بڌي ڪين ڏيندا هئا. جيڪي عامل اَميرن جي نوڪريءَ ۾ هئا سي وقت بوقت ڏنڊن پرڻ کانسواءِ پيو ڪجهہ ڪين ڏيندا هئا.

(۳) سٿر- يعني مال جي آمدرفت تي يل. نقد يل هئي، درياهہ رستي آيل مال لوڻ تي اڪثري ڇهہ سيڪڙو پرييندو هو. خشڪيءَ رستي ايندڙ هو تہ يل سرحد تي اُڳاڙي هئي. پوءِ ڇوٽ هوندو هو جيسين وري وڪري جي جڳهہ تي پهچي. اها بي ۽ ٻري يل وڪري تي وصول ٿيندي هئي، ۽ مال ڪولڻ کان اڳ في اُٺ تي هڪ مقرر ڪيل نرخ موجب پوندي هئي. سراسري في مڻ تي پنج آنا ڏيڻا پوندا هئا. گهوڙن تي في گهوڙي مثان تي يا سايا تي رپيا پربا هئا.

اها ٻئي سٿر جي ڇڻي سنڌ مان لانگهائو واپارين تي بہ پوندي هئي. مثلاً جنهن قافلي جو مال افغانستان

ماں سنڌ لنگهي ڪراچيءَ کان بمبئي تي روانو ٿيو سو به آجو ڪين هو. ڪن حالتن ۾ جڏهن گهڻو اَن هڪ شهر مان ٻئي شهر ۾ ويندو هو ته به ڪري وقت سڱر ورتو ويندو هو.

ڪن هنڌ سڱر اُڳاڙڻ جي ڪاروبار آمانين جي هٿ هيٺ هئي؛ ٻين هنڌ اجاريدارن کي ٺيڪو ڏنو ويندو هو. وڏن واپاري سيٺين سان خاص رعايتون هيون، ۽ جتي ٻيا پنج يا ڇهه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا اُتي هي فقط ٻه يا ٽي رويه سيڪڙو ڍل ڀريندا هئا. ڪو اهڙو شاهوڪار جنهن ۾ اَميرن جو ايمان هوندو هو، يا جو سنڌن لاءِ وقتي ڏندو ڏاڙي ڪندو هو، تنهن کي ڪري مهل ترت ڍل ڀرڻ جي تڪليف نه ٻه ڏيندا هئا. ڪن تي مهرباني ڪندا هئا ته ڍل جي پنجين يا چوٿين پتي معاف ڪٽي ڪندا هئا، ۽ ائين ذرا عام جام ڪندا هئا؛ جو جو آخر هرج وري به اجاريدارن کي ٿي رسيو.

سڱر کان سواءِ ڪيترا سردار وري راهداريءَ جي چٽي اُڳاڙيندا هئا؛ مثلاً جوکِيُن جو سردار پنهنجي حد اندر هڪ آني کان ٽي آنا في (اُٺ جي) نٿ تي چڪيندو هو. اهي خاص ڍلون ڪٿين هيون ۽ ڪي بلڪل خسيس هيون. هيٺين ننڍي يادداشت مان ظاهر ٿيندو ته ڪهڙي اُدم ۽ اٽڪل سان سنڌ جا حاڪم سيٺي تي ڍل جو ڪچ نه بوجو وجهندا هئا.

(١) پيش ڪش مهاجن : سنڌي هندو قوم ايڏي وڏي ۽ هلنديءَ واري هئي جو ڪانئن جزيئت ال عنود (جا قران موجب اسلامي حڪومت اندر ڪافرن کان هن وقت به ورتي ويندي آهي) ڪانه اُڳاڙبي هئي. واڻيا دڪاندار ساليانيءَ پنجن ڏهن روپين جي پيش ڪش پرڻ وڏيڪ پسند ڪندا هئا. فقط مرد ڏيندا هئا. وڏا واپاري ۽ سڀ سرڪاري عملدار انهيءَ کان ڇٽل هئا.

(٢) سرشماري اسنفگران :- رنگريز، واڍا، لوهار، رازا ۽ ٻين ڌنڌن وارا ڏيندا هئا. سراسري هرهڪ بالغ مرد کي ساليانو ٽي رپيا پرڻا پوندا هئا.

(٣) دلالي - هرڪو دلال قافلن ۽ ٻين مسافر واپارين لاءِ ڌنڌي ڪرڻ جي اجازت واسطي اُمير کي ڪا نندي رقم ڏيندو هو. نتيجو اهو نڪتو جو دلال بنا اِجازت واپاري سودو نه ڪري سگهندو هو ۽ جي ڪري پنهنجي سر مال جو نيڪال ڪندو هو ته به دلالي پرڻ لاءِ ٻڌل هو.

(٤) هوائي - ٻيڙل يا ٻيڳل جهاز مان نڪتل مال سرڪاري دستوري هو.

(٥) فروعي - جي اُٺ، ٻڪريون يا **ٻيو** چرندڙ مال آباد ڪيل يا پڊل ٻڌل زمين ۾ گهڙي ويندو هو ته سچو ڏنڊ يا گلر وڪڻي حاصلات حاڪم جي کاتي ڪئي ويندي هئي. تنهن مان نه ڏنڊ جي مالڪ نه زمين

جي مالڪ کي ڪجھ نصيب ٿيندو هو. روول مال ۾ هڪدم هٿ نه ڪيو هو ته ضبط ڪيو ويندو هو.

(٦) چرخي - اها ڍل باغات ۽ انهن زمينن تي نارن پنيان بدل هئي. غلي ضلع ۾ ٻيا ٻيا نرخ هئا ۽ اڪثر چرخي جي مقدار تي منحصر هئي.

(٧) عشابو - قدرتي پاڻيءَ تي ڍل هئي جا زميندار ڀريندا هئا. پر سڄي سنڌ ۾ عام نه هئي.

(٨) اجاره ڪوليا - سيلابي ٽڪر ۽ منڇر، منباري ۽ ٻيون ٻنديون سرڪاري نوڪرن کي ٺيڪي تي ڏنيون وينديون هيون. انهي ڪک، ڪانهن، شڪار جا ٻڪي، ٻيرڙ، ڪمڻ، وغيره جي نفع مان انهن پتي يا اڌ سرڪار کي ڏيندا هئا.

(٩) اجاره ٻيرڙ - پتڻ جو ٺيڪو هوندو هو ۽ پاڻڻي في مسافر تي پئسو يا ٻه پايون اڳاڙ پوندو هو.

(١٠) شڪار ماهي - مهاڻن کان، خاص ڪري ٻلي ماريندڙن کان سرشماريءَ کان سواءِ پيدايش جو اڌ يا ٽين پتي وصول ڪئي ويندي هئي.

(١١) سر درختي ۽ زير درختي - زمين ڍل ۽ باغات ڍل کان سواءِ خاص ميوات، مثلاً انب، کجور، مٽن عسيس ڍل ڀريندا هئا. ميوو پچڻ کان اڳ ڪاردار جاچ ڪرائيندو هو ۽ سر درختيءَ هيٺ آنو درخت تي لڳائيندو هو. زير درختي ميوو پچندي: سرڪار جو ميوي ۾ حصو ۽ اهو حصو اڌ يا ٽين پتي هوندو هو.

(١٢) ٽارازُو- اها وصولي آن، ميوي ۽ ٻين خوراڪ جي شين تي بزار ۾ وڪري مهل ٽينڊي هئي، نقد ۽ سراسري پنجن سيرن تي پئسو هوندو هو. سنڌ جي ڪن پاڳن ۾ شهر اندر کپر وڪري لاءِ ايندو هو ته ٻاهر دروازي تي محصول ڏيڻو پوندو هو، ڪن ڪن هنڌ ته مالڪ اجاره جفرت ڀرڻ کان اڳ پنهنجو مال نه ڏهي سگهندو هو.

(١٣) سلامتي ڪشتي- ڪوبه جهاز يا ڪشتي مال يا مسافرن سان بندر تي سلامت پهچندو هو ته اجاريدار سلامت پهچڻ لاءِ چار آنا في ونندو هو. پگهه لڳندو هو ته وري رقم، نت نت جا ڇهه آنا - اُگاڙيندو هو. في گهوڙي مٿان اَٺ آنا سلامتي ڏيڻا پوندا هئا.

(١٤) مويشي- گهوڙي، خچر، گڏهه، اُٺ، ڳئون جي وڪري تي، سرڪار روپئي تي آنو ونندي هئي.

(١٥) ريزڪي- اها نندن واپارين تي پل اڪثري نيڪي تي ڏني ويندي هئي. سب خريدار روپئي تي آنو ۽ جنهن قيمت هڪ سؤ کان مٿي اُتي پنج روپيه سيڪڙو ڏيندا هئا. شاهوڪار فقط چار روپيه سيڪڙو ڀريندا هئا.

(١٦) پنچري- في اُٺ تي ماهوار اَٺ آنا، مينهن جا چار، ڳانءِ جا ٻه، رڍ ٻڪريءَ جو آنو. اها به اجاريدار اُگاڙيندا هئا.

(١٧) ڳنو يا اجاره شراب - داروءَ ڪڍڻ جا سالياني ڏيندا هئا. اها جاٽي بچهي مقرر نه ڪيل هئي.

(١٨) اميني - به زميندار پاڻ ۾ اُٽڪندا هئا ته سرڪار امين مقرر ڪندي هئي. امين جو مرتبو به ڌرين جي مرتبي تي منحصر هو. جيئن ته سنڌي زميندار زمين بابت ڏاڍا نڪتا آهن تيئن امين عام طرح مقرر ٿيندا هئا. ڪن حالتن ۾ جهڳڙو وڌي ويندو هو ۽ خونريزي به ٿيندي هئي. جو جو حق لاءِ هٿيار کڻندي ورسو ٿي ڪين ڪندا هئا. امين به فيئن، رشوتن، دستوري وصولين کان سواءِ مهمائي گهرندو هو ۽ پنهنجن پيلين ساڻ ڌرين جي خرچ تي وٺي ويهي ٽڪندو هو. فيصلي ٿيڻ بعد ٻئي طرف هڪ مقرر ڪيل رقم ۽ اَن، چوپائي مال جي سوغات؛ ظاهري حاڪم لاءِ پر سچ پچ امين کي پهچائيندا هئا. ماڻهو به دغا ۽ رشوت خوريءَ تي هري ويا هئا. انصاف رشوت سان ملندو هو ۽ جي ايماندار امين وقتي سوغات کڻي موٽائي ته اُها ڌر اُلٽو اهو اِلزام ڪڍندي هئي ته شايد خلاف ڌر وڏيري رقم پهچائي آهي! امين کي ايتري اختياري هوندي هئي جو وٽيس تيئن فيصلو ڪري ڇڏي. جي ڪنهن ڌر کي فيصلو بلڪل بي انصافيءَ جو نظر اچي ته امين کين بي گناهه ثابت ڪرڻ لاءِ برندڙ باهه يا اُونهي پاڻيءَ، وغيره جي ڪسوٽي ڏسيندو هو. چالاڪ

امين پاڻ به چاوا ڪندا هئا ۽ پنهنجن ڏٽين کي به مکائيندا هئا.

(١٩) جرمانو يا ڏنڊ— هر ڪنهن گناهه لاءِ ڏنڊ آيو رهيو ۽ موت جي سزا ڏيڻ کان حاڪمن کي ڏنڊ وجهڻ ۾ وڌيڪ فائدو هو. گهڻو ڪري قرآن موجب يا اسلامي رواج موجب سزائون سڀ بدلائي ڏنڊ وڌا ويندا هئا. زناهه ڪري به قتڪا هڻائي، ڪاردار ڏنڊ اڳاڙيندو هو. چوري، مارا ماري، خون جو به انهيءَ نموني نبيرو ڪيو ويندو هو. پر حاڪم جي گهر گهڻو ڪين پهچندو هو، جو جو ڳچ رقم ته ڪاردار ۽ ٻيا عملدار وچ ۾ ڳهي ويندا هئا.

هن ٿورڙي احوال مان ظاهر ٿيندو ته ڪيتري ڪنڌڙن ۽ واپارين تي هلڪيون پلون ڪونه هيون. اسانجي راڄ ۾ سنڌ جي پلن جو سرشتو هندوستان جي نموني قائم ڪيو ويو آهي. اها ڦير گهير عام خلق کي پسند نه آهي، ۽ هو پل ڪري پنهنجي وڏندڙ مفلسيءَ جو سبب اسانجي پول جو سرشتو سمجهن ٿا.

(٦) سنڌي ٻولي

سنڌي ٻوليءَ جي لغت خاصي آهي ۽ قسمين قسمين لفظن سان ڀرپور آهي. ساڳيءَ شيءِ لاءِ ڪئين لفظ ليندا، جنمان ڪي اچايا به آهن. هن ملڪ ۾ ڪا شيءِ مشڪل ملندي جنهن لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪو نالو نه هوندو. سو آءٌ هتي جي ڪجهيءَ ڦڪيءَ سنڌي- فارسي

بوليءَ جي ڳالهه نٿو ڪريان. شين ۽ خاص ڪري عام شين لاءِ ته ڪئين لفظ آهن. مثلاً اُٺ لاءِ درجن نالا آهن، ڪي سڄايا بيا اڄايا. اسم ذات جا لفظ وڏيڪ ترقي ڪيل بولين مان ورتل آهن ۽ اُنهنجي ته حد ئي ڪانهي، انهيءَ ڪري سنڌيءَ بوليءَ جي لغت عمدي آهي.

سنڌي ساهتيه بابت ايترو ضرور چونداس ته سنڌ فتح ڪرڻ وقت جيترا اصلي (Original) ڪتاب سنڌي ۾ هئا اوترا هندستان جي ٻيءَ ڪنهن بوليءَ ۾ نه هئا. ڪن ٿورن پرڳڻن کي ايڏو ساهتيه موجود هو. پر سنڌ ۾ گهڻو ڪري عربيءَ مان ورتل ديني ڪتاب هئا. ڪيترا ڪتاب هٿ اچي سگهن ٿا سو چوڻ ڏکيو آهي، پر بيو نه ته به ٿي سو قلمي ڪتاب بيشڪ گڏ ڪري سگهبا.

نثر ۾ تواريخن ۽ سيني اسلامي علمن جا ترجما ملندا. ڪهاڻيون اڪثري حديثن مان، پر هو ويرو سڀ ديني نه آهن. ٻارن کي فارسي عربي سيکارڻ لاءِ لغتون، اِنشا (لکپڙهه) تي ڪتاب، ٿورا طب ۽ بين اهڙن پيشن تي ڪتاب موجود آهن.

نثر کان شعر جو ساهتيه وڏيڪ عمدو ۽ مزيدار آهي. سنڌي شعر مرهٽي يا هندي شعر کان گهٽ درجي جو نه آهي. عربي ۽ فارسي وياڪرڻ جا ڏکيا ۽ باريڪ قانون سنڌيءَ ۾ نه آهن، نه اِنهن بولين جي قافئي جو نقل ڪيو ٿو وڃي. سنڌيءَ ۾ شعر لاءِ خاص قافيا آهن. پشتو ۽ بين آس پاس جي بولين وانگر شعر جا وزن

نقل نہ ڪيل آهن. شعر ۾ سادو سواد خوب آهي. سهڻيون اصطلاحون، تز ور جيسون ۽ عبارت ۾ خيالات جي تازگي ۽ ڪچ زور آهي. سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ جو هيتريون ساريون اُپ ڀاشائون (dialects) آهن، تنهنڪري اُونچ درجي جا مصنف ڏاڍي سولائيءَ سان جنهن ڀُونءِ ۾ قصو واقع ٿيل ڏيکاريندا آهن اُتي جا چالو حرف ۽ ور جيسون وٺي پنهنجي عبارت کي زور وٺائين ٿا، ۽ بيان کي اهڙي نموني چٽين ٿا جو ڳالهه سڄو روپ وٺيو بيهي. تجنيس خطيءَ جو حد شوق اٿن ۽ (وياڪرڻ جي) حالتن جون نشانيون ۽ ٻيا اهڙا ٻي لطف پيچ ڦرويرو ڪيئن ٿنبين. تنهنڪري شعر جو وزن چيدو ۽ عمدو ٻهاريل آهي. سنڌي شعر جو سنڌي ماڻهن تي جادوءَ جهڙو اثر ڏسي پڪ ٿيندي تہ شعر ۾ زور ۽ معنيٰ ڀئي آهن. صوفي عالم ٻہ وقتي پنهنجن عربي فارسي ڪتابن ۾ سنڌي ٽڪون وجهڻ ڪان عار نہ ڪندا آهن. شعر جا مکيہ نمونا هي آهن:-

(۱) مدح- خدا تعاليٰ، رسول ۽ زاهدن جي.

(۲) مناجات- يوروپي (hymns) گيتن وانگر آهن. رواجي ماڻهو سنڌيءَ ۾ گيت چون پر علما عربيءَ ۾ چوڻ پسند ڪندا آهن.

(۳) مرثيہ- حسن حسين جي شهادت بابت.

(۴) ڪوار، يا لغت- سنڌيءَ ۾ ٻہ نمونا آهن. هڪ ’صالح‘ فضيلت وارو ۽ ٻيو ’قبيح‘ گار گند وارو. اثر

مان سمجهبو تہ هن جو سنڌ ۾ گهڻو قدر آهي. پر اثر مضمون تي منحصر آهي.

مٿيان چار نمونا عربي فارسي زبانن تان ورتل آهن ۽ مسلم ملڪن ۾ عام آهن. هيٺيان چار خاص سنڌي آهن:-

(١) فتح نامو- سوڀ جي تعريف ۾ لانگها ڳاهيندا آهن. مضمون ۽ طرز موجب عربي شعرن جهڙائي زوردار آهن.

(٢) ڪافي يا وائي- اڪثري عشق تي ۽ انن ڏهن مصراعن جي. جنڪي بوليءَ ۾ انهنکي ٽپو يا خيال چوندا آهن. گهڻو ڪري ڳائبي آهي ۽ ماڻهن کي ڏاڍي وڻندي آهي.

(٣) بيت- اهي بہ تنبوري تي ڳائبا آهن. ڏوهيڙو ٻئي سر جو ٽئي تو ۽ دهل سان ڳائبو آهي.

(٤) سنيهڙو- عاشق جو معشوق ڏي. اهي علحدي نموني جا آهن ۽ نڙ سان ڳائبا آهن. جهنگلي قومن کي جو مزو نڙ مان اچي سو ٻئي ڪنهن ساز مان نہ ايندو آهي.

تصنيفن ڪانسواءِ ڪئين ڳجهارتون ۽ پروليون آهن، جي عربي ۽ ايراني معما وانگر آهن. انهن ۾ ٿوري گهڻي مڙيوئي ڪا خوبي آهي ۽ نهايت لطيف ۽ لذيذ ٿين ٿا. جيئن ٻين اڻ سڌريل قومن ۾ ٿين تيئن سنڌ ۾ بہ گهڻو شعر ڙڙيل پکڙيل آهي؛ جو اڃا گڏ نہ ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي تہ ڪڏهن بہ همٿ نہ ڪيو ويندو. پر ڳچ شهر سنڌي عالمن جي ڏيان جوڳو آهي، ۽ ڪجھ

حصو ته مشرقي عالمن جي اپياس جو لائق آهي. سنڌ ۾ ٻين پرانتن وانگر، شاعرانو ساهتيه اڃا اصلي ۽ سوادي آهي. مضمون جهڙو سليس ۽ سرل تهڙي ئي لغت جهڙي ۽ پرمعنيٰ. مگر اسانجي تعليمي سرشتي هيٺ شاعرن جي طرز بنه نقلي ۽ بناوٽي ٿي پيئي آهي. ظاهر پيو ڏسجي ته ٻين ٻولين جي نقل ڪرڻ ۾ عبارت جي چوري ڪرڻ ۾ ٿي اچي. نثر ۾ اهو هلي به وڃي، پر شعر ۾ پدرو ٿيو پوي. پراچين مرهٽي ڪوتا ڏسو ۽ پوءِ ويهين سالن جي ڪوتا سان ڀيٽيو ته جيڪي چوان ٿو سو ثابت ٿيندو.

(۷) مسلمانن جي تعليم

جيئن اڄ سنڌ ريل قومن ۾ تيئن سنڌ ۾ به مذهبي تعليم ڪانسواءِ ٻي ڪنهن تعليم جي حاڪم پرئواري نه ڪندا هئا. تعليمي سرشتو هيٺين ريت هو:-

لکڻ پڙهڻ لاءِ ٻار روز مڪتب ۾ صبح جو ڇهين ڪان سانجهيءَ جو ڇهين بجي تائين ويندو هو. آخوند پهرئين الحمد الله رب ال عالمين ... جا اکر سڃاڻڻ سيکاريندو هوس. پوءِ قرآن شريف جو آخرين سيپارو آهستي آهستي پڙهندو هو، تان جو ڇهين مهني اندر لسو پڙهي ويندو هو. دستور موجب هاڻي آخوند خرچي ۽ خلعت گهرندو. پوءِ قرآن شريف مان چوند ڪلام جو حافظو ۽ لکڻ شروع ٿيندو. قلم سان آلي تختيءَ تي آخوند وڏن اکرن ۾ اينبدا ڪيي ڏئي، جن مٿان شاگرد

مشق ويهي پڃائي. شاگرد ساڳئي وقت هڃيئون ڪرڻ
نہ سکي. ايتري ڪم لاءِ ڇهہ مهنا بس سمجهيا آهن.

ختاب ۾ سال کن لکڻ پڙهڻ کانپوءِ بار سمجهڻ
بنا قرآن شريف پڙهڻ شروع ڪندو. انهي ڪم ۾
نهايت آهستي واڌارو ڪندو آهي، ۽ شايد نون ورهين
جي عمر ۾ ٻيو قدم کڻندو، يعني سنڌيءَ جو اڀياس
ڪندو. انهيءَ جو هيٺيون اڀياس ڪرم آهي:-

(۱) نُورنامو- آدم پئدا ٿيو تنهن کان اڳ ڇا هو
تنهنتي ٻاراڻو ڪتاب. هڪ عبدالرحمان جو لکيل، شايد
حديث تان ورتل آهي. ٻارن لاءِ ٻيو وڏيڪ واهيات
ڪتاب ٿي نثو سگهي ڇي حضرت محمد جي بت تي
أي ۱۰۴،۴۷۲ وار هئا، جنمان ۳ آڃا هئا.

(۲) تفسير تي مخدوم هاشم جا ڪتاب.

(۳) نثر ۽ شعر ۾ ٻاراڻيون آکاڻيون؛ مثلاً سيفل،
ليلان مجنوُن، وغيره. عام طور حڪايت ال صالحين پاڙهبي
هئي، جا هڪ سنڌي ملي عبد حڪيم عربيءَ تان ورتي
هئي، تنهن ۾ اڳئين زماني جي مشهور زاهدن عابدن
جون ڳالهيون آهن. ’لاڏاڻو‘- حضرت پيغمبر جي وفات
تي، جو ميان عبدالله عربيءَ مانُ حبيبت ال سير تان
ورتو هو. معراج نامو حضرت پيغمبر جي معراج بابت
حقيقت ۾ غيبي واقعات ۽ اسرارن تي وڏو چرچو آهي.
’سؤ مثال‘- هڪ اسمائيل جو لکيل آهي، تہ عبدال حليم

هڪ فقير سؤ جواب ڏيئي سلطان روم جـي ڏيءِ سان شادي ڪيئن ڪئي......

ٻارهين تيرهين ورهين جي عمر ۾ فارسيءَ جو ابياس شروع ڪيو وڃي ٿو:-

(١) لغتون، جيئن ته ڏوايو، ٿوايو، چشم چراغ...... دوائي ۾ ڪئين سنڌي لفظن جا فارسي لفظ ڏنل آهن. ٿوائي ۾ عربي لفظ به ڏنل آهن. چشم چراغ ۾ فارسي فعلن جا ڦيرا ڏنل آهن.

(٢) سولا ۽ چيدا شعر، مثلاً سعديءَ جي ڪريما.

(٣) تواريخ، اِنشا، گلستان، بوستان، حافظ، جامي، نظامي، وغيره. پويان ٿي شرحن کان سواءِ پورا نه سمجهي سگهبا آهن ۽ اهي هميشه ميسر نه هوندا آهن. جلالدين جي مثنوي ۽ خاقانيءَ جا شعر ته اُستاد توڙي شاگرد، ٻنهي جي وت کان ٻاهر آهن. فردوسي ورلي پڙهندا آهن.

شاگرد ڪـي وڏيڪ پڙهڻو ۽ عالم بڻجڻو هونـدو ته کنهن مدرسي (ڪاليج) ۾ پندرهين سورهين ورهين جي عمر ۾ ويندو. چون ٿا ته ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اهڙا ڇهه مـدرسا هيٺين هنڌن هئا:- (١) سيوهڻ؛ (٢) ترپت (نزديڪ سيوهڻ)؛ ڪوهرا (سيوهڻ جي اُتر ۾)؛ متلوي يا متاري؛ موهر يا ولهاري (نزديڪ عمرڪوٽ)؛ ۽ چوٽياري (ٿاري تي).

مدرسو وقف تي هلندو هو. اهو سرشتو اِسلام جي هڪ خوبي آهـي، جـو مڙهين ۽ خانقاهن جـي بدران

مومن مڪتبن ۽ مدرسن لاءِ خيرات ڏيندا آهن. ڪن
صفا مسلم ملڪن ۾، (جهڙيطرح افغانستان ۾) ڪي سڄي
عمر علم طالب (شاگرد) ٿي مدرسي يا مسجد جي وقف تي
گذاريندا آهن. غريب شاگردن لاءِ اهو وڏو سهنج آهي
۽ پوءِ وچي اهڙو عالم ڳولي ڪيندا جنهنجو ڪنهن
خاص فن جو اڀياس ڪيل هوندو ۽ اُنم ماهر هوندو.
وقف جو سرشتو اُنهن خواب خيال شاگردن لاءِ به چڱو
آهي جي سڀاويڪ طور دنيا جي وهنوار مان ڪين چاڙن
۽ جنڪي ڪنهن نـ ڪنهن ڪم ۾ لڳائڻ چڱو آهي.
نڪي ڪي ڪين ايترو ٿو ملي جو سست ۽ بگڙيل ماڻهو
لالچ وچون سندن مثال جي پيروي ڪن. ٽالپر هرهڪ
مدرسي جي گهرج آهر ڪا ماهوار رقم اِمداد طور ڏيندا
هئا. مدرسي ۾ هڪ يا ٻه مخدوم به ضرور هجن ۽ جي
وڏن شاگردن کي وعظ ڪن. کين چڱا خاصا پگهار ملندا
هئا ۽ سندن گهڻي عزت آبرو هوندي هئي. تنهنڪري
انهي عهدي لاءِ جهجها طالبو هئا ۽ پاڪ ۾ پاڪ سيد به
اهو عهدو ملڻ لاءِ شائق هوندا هئا. انهن کانسواءِ ٽي،
چار، يا پنج مولوي، جي ٽيهن کان سٺ روپين تائين
پگهار ڪٽندا هئا ۽ وقتي سوکڙي سوغات به ملندي
هين. ختنابين جو تعداد مقرر ڪيل ڪونه هو؛ اهو رباٽ
۾ جگهه تي منحصر هو. شاگردن کي روز کاڌو ۽ ڪن
حالتن ۾ پئسو ملندو هو، سندن ڪپڙو به وقف مان
ٿيندو هو. منگل ۽ جمع کان سواءِ باقي پنج ڏينهن

پڙهندا هئا؛ تنهنکانسواءِ ٻــ عيدون ۽ عاشورا موڪل جا ڏينهن هئا. ٻئي ٻئي سال جيڪو لائق سمجهيو هو، تنهنکي ٿورا هفتا گهر وڃڻ جي موڪل ملندي هئي. موڪل بنا غير حاضريءَ جــي يا نافرمانبرداريءَ جــي سزا شڪول مان نيڪالي هو. بدچال، خاص ڪري زالن سان صحبت، تنهنجي سزا دڙي جا ڦٽڪا هئا. تلوار يڙن ۽ خنجر ساڻ ڪٽڻ يا ڪٽڻ جو حق هون. پر ٻنهي چوڪرن وانگر هٿيارن جو بد استعمال نه ڪندا هئا.

سنڌ ن اپياس ڪرم هينيون هو، ۽ توهين ڏسنديءَ ته جيڪي مــدرسن ۾ پڙهندا هئا ســو ڪرسنان اڳــي وديا پيٺن (يونيورسٽيز) ۾ پڙهندا هــئا؛ فرق اهــو ته مادري زبان لاءِ سنڌي، لئٽن بدران فارسي، ۽ يونانيءَ بدران عربي هئي:-

(١) صرف ۽ نحو؛ (٢) منطق؛ (٣) فقه؛ (۴) تفسير (قرآن شريف تي شرح)؛ (٥) حديث؛ (٦) علم فصاحت (rhetoric).

هي ڪم به پڙهندا هئا:-

(١) قراءت (قرآن شريف اُچارڻ، پڙهڻ ۽ چوڻ).
(٢) مناظره (بحث).
(٣) عروض.
(۴) طب.
(٥) رمل، نجوم، جفر ۽ ٻيا غيبي فن.

طب جو شاگرد ڀرياڻين طب يوسفي پڙهندو هو ۽ شعر ۾ لکيل تکون ياد ڪندو هو. پوءِ دوائن جي شين تي فارسيءَ ۾ ميزان ۽ علاج تي تحفت ال مومنين پڙهندو هو. ساڳئي وقت پساريءَ جي دڪان تي به پيو ويندو ۽ ڪجهه نه ڪجهه سکندو. پوءِ ڏنڌي جي ڪا شاخ اختيار ڪندو. سنڌ ۾ طبيب ٽن قسمن جا آهن:- بلڪل گهٽ جي لکي پڙهي نه ڄاڻن؛ وچولا جي سنڌي يا سولي فارسي پڙهي وڃن، مٿئين درجي جا جي فارسي عربي چڱي خاصي ڄاڻن. طبابت سکڻ لاءِ ڪنهن مشهور طبيب جو شاگرد ٿيڻ ضروري آهي. نستر هڻڻ جو استعمال ڀرياڻين اڳ ۽ پير جي پڻن تي سکندا. پيشاب چڱيءَ طرح جاچيندا آهن؛ نبض ٽپاسڻ ۽ ڏسي ڏيڻ طبيب سيکاريندو اٿن. هاڻ غريب مريضن تي تجربي ڪرڻ لاءِ شاگرد تيار آهي ۽ ڦٽ کولڻ، اکين مان ڦلو ڪڍڻ، وغيره شروع ڪندو آهي. علم تشريح (anatomy) ۽ جراحيءَ ڪم جي مختصر خبر هوندي اٿس. باقي خوراڪ جي ڪري ۽ نسخن مان چڱيرو واقف هوندو آهي. هاڻ نول طبيب 'پنهنجي سر مريض مارڻ' لاءِ تيار. في هر ڪنهن مريض جي درجي موجب ۽ ڪو وڏي مرتبي وارو هجي ته سب ڪجهه سندس سخي دل تي ڇڏيندا آهن. پر حڪيم صاحب کي زنانو مريض ورلي ڏيڪاربو آهي، مجاڻ بنهي جي وچ ڪا حرڪت ٿي پوي. ڪيس

عزت ڏاڍي ڏني، گهرائڻ مهل گهوڙو ٻـ موڪليو، ڪمري ۾ اوچي جڳهہ تي وهاريو، وغيره. نہ تہ خاطري ڪجِ تہ مريض ڪـي تهذيب سيڪارڻ لاءِ نسخي لکڻ ۾ ڪانہ ڪا ڍِـل ڪري وجهندءِ! ايندو تہ ويهي مريض جي جاچ ڪندو، نبض ڏسندو، پيشاب ڏسندو ۽ مرض جـا ارڪان ٻڌائيندو. ڪي عجيب و غريب فارسيءَ عربيءَ ۾ نالا ڳنهندو جي ڪير ڪون سمجهندو. پـوءِ مرض جي تشخيص (diagnosis) لاءِ پنهنجا ڪتاب وجي واچيندو ۽ فارسـيءَ ۾ لنبو نسخو لکي موڪليندو. اڪثري نبض ۾ نستو هٿڻ سان علاج شروع ڪندو، پوءِ جلاب ۽ پچاڙيءَ ۾ خوراڪ جـي ڪري. پويان نهايت سخت آهن ۽ جي مريض انهن ٻن مان بچي پيو تہ شايد چٽو. چٽڻ کان پوءِ سڀ عزيز گـڏ ٿيا ۽ حڪيم صاحب ڏاڍي شان سان مريض کي ”غسل صحت“ ڪرائڻ لاءِ چوندن. پوءِ حاضرين صاحب مريض مٿان گهور ڪندا، جا حڪيم صاحب جي دستوري آهي. پر جي شفا نہ ملي تہ چوندو تہ خداتعاليٰ جي اها مرضي هئي، قسمت اهڙي هئي، يا ڪنهن جن شر جو ڪم هو. انهن ڇٽي پاٽڪي ۽ ٻين کي پرچائيندو.

سنڌ ۾ جراحي جي ڪم ۾ گهٽي اوٽائي آهي. علم تشريح جو پورو ايماس نتا ڪن. بت جي بناوت جون شڪليون منشي ورتي وري غلط طـور نقل پيا ڪندا. اهي شڪليون الاجي جاجو جا تـي پونديون. مذهبي

وهمن ڪري ٻ ڄراڄي ڇريءَ جي استعمال جي منع ڪيل آهي، تنهنڪري اُستاد توڙي شاگرد ٻئي هڪ جهڙا اَڻ ڄاڻ هوندا آهن. سنڌ ڇا، پر ساري مشرق ۾ عام خلق کي يُوروپي ڄراحن جي قابليت ۾ ڏاڍو ايمان آهي. پر دوائن بابت ائين نه آهي. اسين ماڻهن جي طبيعت، بناوت، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو اهڙو مختصر اڀياس نٿا ڪريون، جو بين فائدن تيندي ٻه طبابت ۾ اسانجو قدر نٿا ڪن. معجُونن ۽ ڪڪن بابت اسانجي اڄاڻائيءَ تي ڏاڍي حيرت لڳندي اٿن. مشرق ۾ طبابت تي اهڙو ڪتاب ئي نه ليندو جو گهڻو ڪري سچو انهن تي ئي لکيل نه هوندو، ۽ جنهن بابت ڊاڪٽر ماڻهو مشرق ۾ اتندي وهندي نه ٻيو ٻڌندو.

گهڻو ڪري سفيد پوش جي زال ويم ۾ مرڻ کي مري ويندي پر حڪيم جو منهن نه ڏسندي. ويم فقط دايُون ڪرائين. تنهنجو اِهو جو ذري ٻه تڪليف تي نه زال ضرور مٿي. تنهن حالت ۾ غريبن کي خيرات ڏيئي، ڪجهه پڙهي زال جي سٿر ۾ هڪ تعويذ ٻڌي ڇڏيندا آهن. جي مٿي تہ ڪنهن جن ڀوت ماري ۽ اُنکي گارگند ڏيئي دل ٺاريندا.

(٨) سنڌ ي تهذيب.

هر ڪنهن ملڪ جي آدبي چال مان سندس رهڻي ڪرڻيءَ جي خبر پوي ٿي. مڙساڻي ٻيهڪ ۽ شانائتي هلت وٽبي تہ سنڌي عرب سان مقابلو نہ ڪري سگهندو.

تهذيب جي نزاڪت ۽ ادب آداب ونبو تہ سنڌي هندوستاني‌ءَ اڳيان نہ ٻيهي سگهندو. سنڌ جا اُميرءَ سفيدپوش تہ ايراني دربار جو نقل ڪندا هئا، جو نہ سهڻو نہ شاندار نظر ايندو هو. هيئنئين درجي جا سنڌي ونبا تہ ڪين اُٿڻ وهڻ ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ گنوارئي سمجهبو. ڪهڙو بہ مسڪين مسلمان ڪوئيءَ ۾ پينو تہ پٽ تي ويهي وچم ٻوڪ ڇڏيندو. اڳين اميرن جي دربار ۾ (جي دربار ڪٺي چئجي؛ تہ امير خبردار رهندا هئا ۽ ڪنهن ڪي بہ گستاخ ٻوڻ ڪين ڏيندا هئا. پر سنڌن پويان پاڻ سنڀالي نہ سگهيا. سنڌن سلام عام (levee) اِجهو هن ريت ٿيندو هو. درسن وقت محل جي دالان ۾ دروازي جي پرسان امير لاءِ هڪ ڪرسي آڻي رکندا هئا. او چتو دربان اُتي واڪو ڪري ”سلامي“ پڪاريندو هو، تنهنتي عام خلق ڌوڪي اندر ويندي هئي. حاڪم ڪرسيءَ تي ۽ چارون طرف قداور ۽ جاننا فراش بيٺا هوندا هئا. پهرياڻين تہ ڪين بہ خلق ڌڪڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. تنهنتي البت لٺ بازي هلندي هئي ۽ جي ڪرسيءَ تائين نہ پهچي سگهيا سي پريان بيهي رڙيون واڪا ڪري عريضيون پيش ڪندا هئا. پوءِ جي گوڙ گنبوڙ وڌي ويو تہ اُماڪ دروازو ڪولي، سراڪو پائي، حاڪم اندرئين ڪمري ۾ گم ٿي ويندو هو. تيسين ماڻهو بہ فراشن جي هٿ مان ڌوڪي دروازي تائين وڃي پهچندا، ۽ دروازو بند ڏسي پڇڻ

جي ڪوشش ڪندا. مطلب ته اهي رنگ وقت بوقت ننڍن اميرن جي محلن ۾ پيا ٿيندا هئا. مير شير محمد جو ماڻهو ادب ڪندا هئا ۽ ڪانئس ڪنهن ڪؤ ڪائيندا هئا. پر اهڙا واقع ڪڏهن ڪڏهن سنڌس سلاميءَ تي به ٿيندا هئا. هڪ پيري هڪ سواليءَ اچي گهٽيس. تڏهين وجهه وني اُتي بيهي ڏٽيءَ جي درگاهه ۾ دعا پنڻ لڳو. اهڙي وقت ڪو به هيڏانهن هوڏانهن ڪين نهاريندو آهي، تنهنڪري پانبائين ته سڀ سوالي تيسين صبر ڪري بيهندا. پر ڪي نالائق اُتي، عريضيون ڪڍي، اڪين اڳيان جهلي بيٺس. تڏهين فراشن ڪين گهلي پري ڪيو. سنڌ ۾ هي حال، ۽ هوڏانهن ڇا رنجيت سنگهه جي دربار جو دبدبو ۽ ڇا فتح علي شاهه جي "سلام" جي فلڪ.

مٿئين درجي جي سنڌين جي روش ڏارين سان فضيلت جي نه آهي. پر جي ست جو مت ملين ته کهري پوڻ جي مجال نه ٿيندين. اهڙن ماڻهن سان پڇڻ جو هڪ ئي نمونو آهي. جڙڪ جواب ڏيين، يا ته وقت ڏسي ٽڙي ڪڍجين، پر ڪو ملاقي آيو ۽ ٻاهر ئي چئبس ته فلاڻو 'اندر ڪونهي' ته سخت بي عزتي سمجهندو. ملاقيءَ کي اچڻ سان پورو مان نه مليو ته آئينده گهر جي بنيءِ اندر پير ڪين پائيندو. ملاقات هن ريت ٿيندي آهي:- پهرين ماڻهو ڊوڙي ڄاڻائيندو ته فلاڻو اچي پيو. تنهن تي ملڻ لاءِ اڳلو وڏي در تي

اچي ويهندو. مان مرتبي موجب قدم رنج فرمائي وڃندو. ملاقي وڏي مرتبي جو هوندو ته ديوان خاني ۾ گهڙڻ شرط سڀ اُٿي آدر ڏيندس، ۽ درجي موافق وڏي گڏيس. ڪيڪارڻ جو نمونو نهايت اُٽانگو آهي. فارسيءَ ۾ ۽ وقتي سنڌيءَ ۾ پرسش ٿيندي. پوءِ ميزبان مهمان ڪي هٿ کان وٺي سندس جڳهه تي وهاريندو. وڏي ۾ وڏو مان ته ڇپر ڪٽ تي غاليچو ۽ ريشمي توشڪ وڇائي اُتي وهاريندس. ٻيا درجا هن ريت آهن:- ننڍي ڪٽ، توشڪ سان يا توشڪ بنا. (٢) پٽ تي غاليچي مٿان. (٣) پٽ تي تڏي مٿان. (٤) اُگهاڙي پٽ تي. (٥) ڪونيءَ ٻاهران وراندي ۾. جڏهين سڀ مهمان جاءِ نشين ٿيندا تڏهين شربت، ايلاچي، سوپاري، حقا نظر ايندا. هاڻي ته دارون، پنگ ۽ آفيم به آچين ٿا. پر ڏاريو هوندو ته انهن شين جي ويجهو نه ويندو، ڇو جو ٻئي جي گهر نشو وٺڻ مشرق ۾ سڌريلن جي شان وٽان نه آهي. نڪي ڪي دارون پي مست ٿيڻ کان پوءِ سنگت ۾ مزو ايندو آهي. فارسي انهيءَ رواج جي اُٻتڙ ڪاڏي بدران ميوو آڇيندا آهن. ملاقات جي مدت به مهمان جي مرتبي موافق ٿيندي آهي. زيردست وٽ ٿورو وقت وهبو آهي. ملاقات پوري ٿي، ۽ وري ساڳيا لنبا ادب آداب ڪري هڪ ٻئي کان موڪلائيندا. وڏي درجي واري ملاقيءَ کي گهر تائين پهچائي موٽندا.

(۹) شراب نوشي.

هاڻوڪي حالت ۾ سنڌ اندر شراب نوشيءَ جي علت ڦهلجي ويئي آهي. سيني درجن جا ماڻهو توڙي زالون- هڪڙا ديني شرعي ڇڏي- سڀ پيالي کان پاڻ پلي نٿا سگهن. اڪثري دارون پاڻي اَڌو اَڌ گڏي پيئن ٿا. درجي وار ڪائي کان اڳ پيئڻ شروع ڪندو. مؤج ۾ ايندو تڏهين ڪانو ڪائيندو ۽ پن پهرن جي آرام کان اڳ ڪاني بعد هاضمي لاءِ ڪير ڪٽورو (اسانجي ڪافيءَ وانگر) پيئي ڇڏيندو. شڪيءَ ۾ آيو ته ينگهه بي پوءِ شراب چاڙهيندو، جو هن ليکي اُئين تازو نشو ڏيندو. فارسيءَ واري ڪين چيو آهي ته:- سنڌ ۾ ڪئين مان مرتبي وارا ماڻهو آهن جنکي نشيدار شيءِ وٺڻ ۾ اعتراض ڪونهي. غريبن کي پيو نه ملي ته شراب جي پيچڪ وٺي پاڻ خوش ڪن. پر اهو جهڙو اُگرو تهڙو ئي سستو ٿئي ٿو.

دارون ٻن قسمن جا آهن:- (۱) ڳُڙ جو دارون جو ڳُڙ ٻبر جي ڇوڏيءَ ۽ ٻين شين مان ڪڍيو آهي. ڏاڍو تکو ۽ بي سوادي، پر هندو شوق سان پيئنس. ننڍڙو ڇمڇو پري پيالي ۾ وجهن. ٻاءِ ٻاءِ ڪلاڪ کان پوءِ ٻيو ڇمڇو، تانجو بوتل خلاص. (۲) ڪنل جو دارون، جو غريبن لاءِ آهي. ڏاڍو گرم ۽ اُگرو تو ٿئي. مکيه شراب هي آهن:- (۱) انگور مان ڪڍيل شراب ڪشمشي سڏبو آهي. (۲) سؤنفي- عمدو سمجهبو آهي. (۳)

مشڪي. (٤) ترنجي. (٥) مصري – ڏاڍو قيمتي. (٦) گلابي. (٧) ڪنڌسري.

گهٽ درجي جا سنڌي ڀنگ جا ڳُوڙها ڀياڪ آهن ۽ گجراتي آفيمين وانگر ڀنگ بنا ڪين سرين. اُميرن جي راڄ ۾ ڀنگ سير آني؛ اسانجي نيڪي ڪري سير پنجين ڇهين آني تـو ملي. ڀنگ، وغيره پيئڻ ڪري سنڌين جي بدني دماغي ڪمزوري ٿيندي وڃي ٿي، ۽ منجهن ڪئين مرض پيدا ٿيا آهن.

(١٠) گناهہ.

ڪنهن به قوم جـي سياڻ جـي هيءَ عمدي پرکہ آهي، يعني سندن ڏوهہ ۽ تن لاءِ سزائون. انهيءَ نظر سان ڏسبو تہ سنڌي هرويرو ٻچڙا ۽ ويل نـہ آهن. ڳرا گناهہ ورلي ٿا ٿين، ۽ انهيءَ ڪري سزائون بہ سخت نہ آهن. خُونيءَ کان سڀ ڀڄن ٿا ۽ 'خوني' لفظ نفرت جو لفظ آهي. خون جي سزا مؤت يا ڏنڊ. ڪن حالتن ۾ اسلامي قاعدن موجب موت جي سزا هيئنيءَ ريت ڏني ويندي هئي. قاضيءَ جا خادم خُونيءَ کي گرفتار ڪري، ٻانهوُن ٻڌي، سندس ٻانهن خون ڪيل شخص جي عزيزن کي سؤنپيندا هئا. اُهي ڪاتي يا تلوار سان اُتـي جو اُتـي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيندا هئس. پر جي موت بندوق، لٺ، پٿر، زهـر يا ڪوهہ ۾ اُڇـلائڻ سان ٿيو هوندو تہ خون جي بدلي هڪ مقرر ڪيل رقم (دِيتَ) ڏني هئي. بدلي جو رواج، يعني خوني پنهنجي بدران

سزا لاءِ عيوضو ڏني، جو رواج هندوستان ۾ آهي سو سنڌ ۾ هاڻي ڪونهي. خودڪشيءَ جي مسلمان عام طور سخت ننـدا ڪندا آهن. هنـدوُ پنر جنم تـا مڃن، تنهنڪري حالتن موجب آپگهات واجب يا اَڻ واجب ٿا سمجهن. خودڪشيءَ جي حالت ۾ لاش کي نڪي وهنجارين نڪي ڍڪين، پر جنهن حالت ۾ ليپي تنهن ئي حالت ۾ پرواري زمين ۾ ٿا دفن ڪن. انگ پنگ يا لوُلي لنگڙي ڪرڻ ڪري قانوُن ديت يا قانون مڪافات جي سزا ڏني ويندي هئي. اهڙي سخت سزا جو سبب هو دين اِسلام. پر اها سزا ضروُر ڏيندا هئا. جهڳڙي ۾ ڪنهن ڪنهنکي انڌو ڪري وڌو ته قاضيءَ جي فرمان موجب جلاد سڄ اڳيان آرسـي جهلي ڏوهيءَ کي بـه نابين ڪندو هـو. ساڳيءَ ريت ڪنهنجو ڏنـد ڪنهن پکو ته لوهار اَنبوريءَ سان اُنجو ڏند ڪڍندو هو. ڏک يا زخم جي سزا هو به هو ساڳيو ڏک يا زخم هو.

چوري - خسيس يا ڳـري، عام جام ڏوهہ هـو. هٿيارن بنا چوري شرمساري سمجهبي هئي. سزائـون به ڪئين هيون. مگر قرآن شريف موجب عضوا ڪپي جڏو ڪري ڇڏڻ جو اَعلان نهايت ورلي تعميل ۾ ايندو هو. اهڙين جهڙين حالتن ۾ قيد، ڏنڊ ۽ زوريءَ لنگهڻ سزا طور ڏنا ويندا هئا. گهٽ درجي وارن چورن جون ڏاڙهيون، وار، ڀروُن ڪوڙائي، منهن ڪارا ڪري، گڏهہ تي وهاري ڪيمپ بيڙو ڪندا هئا. ڪڏهن وري

چور کي ڳچيءَ ۾ موچڙن جو هار پائي شهر ۾ پيٽ لاءِ پتڪائيندا هئا.

اميرن جي اياڪاريءَ ۾ قيدين کي چبوتري يا ڪوتواليءَ ۾ رکندا هئا. انهن اَنڌيرين ۾ لئرن، هٿڪڙيون، پيرن جا ڪاٺ، ڳچيءَ لاءِ ڳٽ ۽ ٻيا اهڙا عذاب رسائڻ جا اوزار رکيل هئا. نامي گرامي ڌوهي ڪوٽن اندر يا چؤنڪيدار جي گهر اندر سوگها.

شهر ۾ ڪوتوال ڪچهري ڪندو هو، ۽ پرڳڻن ۾ ڪاردار. ديني ڳالهين ۾ قاضيءَ جي فتويٰ هلندي هئي ۽ اڪثري اپيل به ڪري سگهبي هئي. جعلسازي ڪرڻ، سڪا ناهڻ ۽ ڪوڙيون مهرون گهڙڻ راجنيتي گناهه سمجهبا هئا ۽ انهن لاءِ ڏنڊ، قيد يا قتل. ڪوڙ ڳالهائڻ ته سنڌي جي پيٽ ۾ پيل آهي. قرآن تي قسم کڻڻ ڀڪو سمجهبو آهي، ڇو جو چوندا آهن ته ڪُوڙي تي ڌڻي تعليٰ قهر ڪندو. نتيجو اهو جو پڙهيل ڪُوڙ کان ڪؤئي نٿا ڪائين. غريب مسلمان، پئسي جي لالچ نه هونديس ته اِنهيءَ گناهه کان ڊڄندو. سنڌ جا هندو ڇهڙا سنڌ ن هندوستان جا پائو. قسم کي ڪو به وزن نٿا ڏين. آزمودي کان پوءِ سمجهان ٿو ته هن ملڪ ۾ ڪو ڳالهه ڪري ته شڪ آڻجي، ڪو ڏئي ته اصل اعتبار نه ڪجي، قسم کڻي ته پڪ ڄاڻجي ته نسورو ڪُوڙ ٿو ڪري. ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ ڳالهه اُلڻ ڏوهه نه آهن ۽ جنتي سچ جو اهو قدر اُتي ماڻهن جو ڪهڙو سياءُ هوندو؟

البت سڀ هڪجهڙا نہ آهن ۽ ڪي سنيہ وادي بہ ليندا، پر اهڙا ڇڏا ڇوايا.

زناڪار، رنڊيباز، نشئي قاعدي موجب سزاياب نہ هئا، ڇو جو جيئن ٻين دينن ۾ تيئن اسلام ۾ دين جا مومن پوري پيروي نٿا ڪن.

(١١) ٻروچ.

سنہ ١٧٤٠ع ۾ ڪلهوڙن جو راڄ شروع ٿيو، تڏهن سنڌ ۾ سرڪاري نوڪريون ٻهرين سنڌ جي مسلمانن کي هيون، پر ميان مير محمد ڪلهوڙي زمينن جاگيرن جا انعام اقرار ڏيئي ٻن ٻروچ مريدن، مير الودي ۽ مير مسودي، کي گهرايو. ڇي جبل جو سيو پٽ جڏي سنڌ جي پلي ملڪ ۾ اچي رهو. پر انهيءَ ۾ وڏي پل ڪيائين. هڪ سنڌي تواريخ نويس انهن ٻن جهنگلي ماڻهن جي سنڌ ۾ گهڙڻ جو هي بيان تو ڏئي:-

ٻروچ اچا خدآباد کان پنڌرهن ڪن ميل پري هئا تہ حاڪم سنڌ اِستقبال لاءِ سونهري سنجن سان پهريل عمدا گهوڙا ۽ خلعتون سوغاتون موڪليون. سنڌ مرضي هئي تہ ٻئي مير ڏاڍي شان ڏُمان سان دارالحڪومت ۾ تشريف آڻين. جلوس جڏهين ساڻن ملڻ لاءِ اڳتي وڌيو تڏهين ڇا ڏسن تہ هڪ رهيارن جو دنبلو، بارين ٻچين گڏهن تي چڙهيل، پنيان ريڍن جي ڌڻ سان پيو اچي. وزيرن وڏي پڇا ڪئي تہ ڙي مير الودي جي

ڪا خبر ڪريو؟ ڇي مير اَلودي آءِ آهيان. ڏسي حيرت ۾ وات ڦاٽي وين. جنهن مير اَلوديءَ کي هيڏي ناٽ نيڱر سان خوش ڪرڻ آيا هئا سو هٿ ۾ ڏيري، ڪلهي تي ڪانبو ڪري اڳيان بيٺو هون! پر وري به پاڻ جهلي نهايت تهذيب سان سلام ڪري، هٿ مان ڏيري وني ۽ ڪلهي تان ڪانبو لاهي، هڪ تازي گهوڙي تي سوار ڪري دربار ۾ وني وين. تنهن ڪانپوءِ ته ڪيترا سردار جاگيردار ٿي پيا ۽ پنهنجا پروچڪا راڄ آڻي ناڙي تي ۽ پيڻ هنڌ ڳوٺ ٻڌي ملڪ وسائي وينا.

شڪل شبيه ٿوڙي چال چلڻ ۾ سنڌيءَ کان پروچ سرس آهن. رنگ وڌيڪ صفا، هڏ وڌيڪ پڪو، ٻت وڌيڪ سگهو اٿس. عزت آبرو جا ۾ آهي تنهن بابت خيال ئي نرالا اٿس. پر اڳئين زماني ۾ جا حقارت زره بند بانڪن کي بزدلن لاءِ هوندي هئي سا حقارت کيس به آهي. قوم لاءِ فخر، خاندان جي وڏائي هڪڙ يائي اٿس. سا ڳئي وقت تند مزاج، بي وفا، ۽ ويرو ونُو به آهي. جهڙو گدلو ۽ بودلو آهي اهڙوئي عياشي آهي. مکيه وندرون به اٿس :- شراب نوشي ۽ شڪار. لکڻ پڙهڻ کان عار ڪندو، پر باز پالڻ ۽ چابڪ سواري معتبر سمجهندو. بغداد بخاري جا ڪل علم سندس لاءِ ڪسيري جا آهن. پر ڏک سان منارو ڏنبو به اڏ ڪري وڃڻ ناموس جو ڪم سمجهندو. نتيجو اهو جو ساري پروچڪي ملڪ ۾ ڪو پڙهيل ڳڙهيل ڪين نظر ايندو. نئيا شهزادا فارسي

جهڙي ڄاڻن تهڙي نہ ڄاڻن، ۽ ايران مان ڪتابن جا سٿ گهرائي پٽ تي ڦٽا ڪنيون ڪن. هڪ ٽالپر سردار تو هام هڻي چويو تہ ”پڙهڻ لکڻ مان آءٌ ڇا ڄاڻان؟ انهيءَ ڪم لاءِ ساڻ منشي بس آهي.“

جنگ جي ميدان ۾ بروچ ڪو اُهڙو جهڙو ويڙهو نہ آهي. ننڍي هوندي کان وٺي هٿيار هلائڻ ۽ خوف کي منهن ڏيڻ سکندو آهي. بهادر ۽ سگهو آهي، پر پلٽي بازي نہ ڄاڻي. ڌڪ اڳيان ڀال ڏيندو، پر چوڪ ڪٽڻ ڏجي سو نہ ڄاڻي. هن هنر ۾ هندوءَ کان گهٽ آهي. عربن جي نقل ڪندي زور سان ڌڪ ڦهڪائي هڻڻ سکيو آهي، ۽ پنهنجي ڳري، آبدار ۽ عمدي تلوار سان چڱو مارو ڪندو آهي.

سنڌ ۾ هينيان هٿيار چالو آهن:- بندوقون (ڍ گهڻين خاصين ٽالين سان)، تپاچا، تلواريون، ڀالا، ٻٽڪيون، خنجر ۽ ڪٽاريون (سڌيون ۽ خاص نموني جون). تير ڪمان جو هٽ رواج ڪونهي، جو نہ بروچ جي ٻاڙن ۾ پناٽڪو بل ڪونهي. ٻرو زره جو يورپ ۾ پهريندا هئا، سو ڪنهن بروچ نہ ڏٺو، نہ پاتو ۽ وڙهڻ مهل منهن، ڳچي، ٻانهون، سٿر بچاءَ لاءِ ڍڪيل نہ هوندا اٿن. پر مٿي جي بچاءَ لاءِ رڪ جو ڪنگول ريشمي ڪنار سان پائيندا آهن. مٿانئس ريشمي پڳ ۽ پڳ پاسي رڪ جي چلن جو ڳڙو. ڌڙ لاءِ سوڙهو زره سٿرن تائين ڪشيل. عمدي ۾ عمدا زره خراساني ۽ ايراني، چانديءَ جا پا

گلت کيل رک جي چلن جا، يا زرهه هيٺان چلتهو
(ريشمي ڪوٽ) پڪيندا هئا، جنهنجو تهه مٿان تهه
سوگهو ٻڌبو هو. انهيءَ جو ڪپڙو ولائتي هوندو هو.
تلوار جي چوٽ قدري وارڻي جهڙيندو هو، پر پائڻ ۾ بار
۽ چرڻ پرڻ ۾ مونجهه ڪندو هو هٿن تي دستانا سا ڳئي
زرهه واري ڌاتوءَ جا هوندا هئا. اهي پائڻ ضروري به
هئا، چوته تلوار جو منيو آگرين لاءِ ڪو به بچاءُ نه هو.
ڍالن جا نمونا مالڪن جي شوق موجب هوندا هئا. پر
ڍالؤن اڪثر چم يا گينڊي جي کل مان ٺهنديون هيون.
سنڌي اميرن کي، ٻين راڄن وانگر، دائمي بيٺل
فوج ڪانه هئي، نه فوج جو پورو قواعد ٿيندو هو. جيڪو
ٿيندو هو سو اڌوڳابرو، يورپ جو ڪوڙو نقل. بلوچ،
تنهن به خاص ڪري مري، اتر ۾ قواعد ڪيل سپاهين
جون صفون ڏسڻ ته چڙ اڌ نشي ۾ مست ٿي شوخيءَ
سان دشمن تي ڏوڪي پوڻ وڌيڪ پسند ڪندا.
انهيءَ نموني کي پنهنجي خوبي آهي جا عربستان ۽
افغانستان ۾ ثابت آهي. پر جتي هزارين حملو ڪن تا
يا مٿن حملو ٿئي تو اتي اهو نمونو ڪارگر نه آهي.
سپاهين جي پگهار جي ڪٿ ڪي هڪڙي، ڪي
بي تا ڪن. پيادي کي گهٽ ۾ گهٽ ماهوار اٺڪل
سادا ٽي روپيه. پر ڪي سوار روز هڪ روپيه ڪٽندا هئا.
سردارن کي درجيوار مقرر رقم ملندي هئي. تنهنکانسواءِ
دشمن جي ملڪ ۾ لٽ. لشڪري زور زبر تي روڪ

ٿي ڪانه هئي. ساڳئي فوج اندر هينئين ۽ مٿين جي وچ ۾ حب هئي، پر ادب انديشو گهٽ.

زناڪاري ۽ حرامڪاري ديسي راڄ ۾ بلڪل گهٽ هئي. هوند وارا زالن کي سانڍڻ لاءِ ڪين گهٽائيندا هئا. باقي گهٽ درجي جي زالن کي وفادار رکڻ لاءِ ڪناري ڦهر ڪندي هئي. جڏهين اسان سنڌ فتح ڪئي، ۽ مرد کي بي قاعدي اُرهه زوري ڪرڻ کان منع ٿي تڏهن زالن ڄاتو ته "هاڻ اُڳِٺ سان ڪناري ڪانه بدل آهي". نتيجو اهو نڪتو جو جلد زناهه وڌي ويو. پر اهو پهريون جوش سنت ٿي پيرو ٿيو ۽ سماج وري اڳي وانگر ٿهي هلي. فقط ڪاتيءَ ۽ ڪناري بدران قلف ڪڙا لڳايا ويا. پروچاڻيون ٿوري گهڻي فارسي ۽ سنڌي ڪانسواءِ بيو ڪي ڪين ڄاڻن. پنهنجو وقت گهڻوڪري ڪتڻ، سبڻ ۽ ڪپڙن پهرڻ، وغيرهه ۾ گهاريندڙيون آهن. بين سان عشق پچائڻ ۾ مزو ايندن، پر ايراني ۽ پٺاڻ زالن وانگر جوڪائنو ڪم نه ڪنديون، مگر سنڌي مسلمان ۽ هندو زالن کان انهي ۾ وڏيڪ جگر واريون آهن. مٿين درجي جون زالون البت ڪنبير ۽ پائبند آهن، ۽ ڪل مڪر، هاسي پسند هندوستاني زالن اڳيان جيڪر ٻڙيون ۽ ديرينيون نظر اچن. زهر ڏيڻ جو واهپو ڪونهي ۽ آپگهات ورلي ٿيندو آهي. ڪيتريون وڌوائون آهن جي ٻيهر شادي نٿيون ڪن، ٻوءِ ڇٽو بدنيت ڪُري يا ڏاڍي وفاداري ڪري. ڳالهه بسديم ته هڪ شخص

پيرڻ کي آخرين نامو ڏنو تہ "وري شادي ڪر، يا دائمي روزو وار". جي "روزو وار يندس." جي زاهد جي درجي جون طالبو آهن سي تہ عمر ڪنواريون ٿيون رهن پر اهڙيون ڪي ٿورڙيون.

(١٢) شيدي غلام.

سنڌ ۾ شيدي غلام ٻن قسمن جا هئا: هڪڙا گهر جاوا، ٻيا مسقط يا عربستان جي اوير کان آيل. گهر جاوا گهر جا ٻاني ڪري ليکيا هئا. جيئن هندوستان ۾ تيئن زمين سان بدل ۾ زمين سان وڪيل يا ورثي ۾ آيل غلام سنڌ ۾ ڪونهن. تنهنڪري جڏهن آزاد ٿيا تڏهن جڻ اها نعمت سنڌن لاءِ زحمت هئي. اميرن جي آيامڪاري ۾ ساليانا ڇهہ ست سؤ زنگباري، ممباسي ۽ حبشي آفريڪا مان ايندا هئا. ٿورن سالن کان اهو واپار ذري گهٽ بند ٿي ويو آهي. غلام جو ملهہ چاليهن کان ڏيڍ سؤ رپين تائين هوندو هو: ڇوڪرين جو ملهہ ڇوڪرن کان سرس ۽ انهنجو تعداد بہ وڌيڪ ايندو هو. حبشي ڇوڪريون ڪڏهن تہ ڇهہ سؤ ۽ ست سؤ رپئي بہ وڪامنديون هيون. سنڌ ۾ ڇوڙ موجب بالڪپڻي ۾ اَن، ڪپڙو ۽ ٻيون ضروري شيون ڏيئي واپاري کين خريد ڪندا هئا. ٻچائي کين وڪڻڻ عام رواج هو ۽ ڪيترين کي هڪ "سواهلي" قوم قيد ڪري سمنڊ جي ڪناري تي واپارين کي وڪڻندي هئي. غلام گهڻو ڪري ڪنمندي ضلع جا هئا.

سنڌ ۾ اڪثري سڳس، مزور، واڍا، لوهار، ۽ ٻيا غلامن کي پنهنجن ڌنڌن ۾ سيکڙات ڪري رکندا هئا. ڪاڏو ڪپڙو ملندو هون، پر ڌٽيءَ سان گڏ ڪو ورلي ويهي ڪائيندا هئا؛ ڪن حالتن ۾ چڱي مرتبي کي وڃي رسيا ۽ اميرن جا خاص خادم ٿي زيردستن تي خوب حڪم هلائيندا هئا. امير شير محمد جو پيارو خادم شيدي هوش محمد منجهائڻ هڪڙو هو. هڪ مشهور تواريخ نويس ڪيڻن هن شخص ۽ مارشل هاش (Hoche) جي وچ ۾ مائٽيءَ جو ناتو ڳنڍيو آهي. شيدي اڪثري شيدياڻين سان پرڻبا هئا. وڏن ڪتنبن ۾ ٻين ڌڻين جي ملڪيت سان واسطو رکڻ جي ڪين منع ڪئي ويندي هئي. سنڌن اولاد به غلام ئي هو. ڪيترا سنڌي مسلمان شيدياڻين سان شادي ڪندا هئا ۽ انهنجو اولاد سنڌين کي پسند ايندو آهي، جيتوڻيڪ يورپين جي نظر ۾ منجهس ڪا سونهن ڪانه هئي. انهيءَ اولاد کي سنڌي ”گدو“ ۽ گدي جي سنڌيءَ مان اولاد کي ”ڪمبراني“ چوندا آهن.

سنڌ ۾ شيدي بلڪل جاهل ۽ اڻ پڙهيل آهن. سياءَ ۾ خوش مزاج ۽ ترشروُ، من مؤجي ۽ تپڻا. سنڌين موجب شيديءَ جو وير اٺ جو وير ٺڪري چون ۽ ڪڏهن نه اهڙا خارباز ٿا ٿين جو ڏايڻ موچڙن سان مس باز ايندا آهن. ويڙهوُ گهڻا بر اهڙا جو اُهو جمع سيا ڳو جڏهن هڪ ڌنڌي جا شيدي ٻئي ڌنڌي جي شيدين

تي تلوار نہ وهائين. سنڌن طاقت ۽ بردباري ڏسي عام صلح پسند ماڻهو ڪانئن ڏايو ڪؤ ڪائيندا هئا. بهادر ۽ بي رحم ۽ اهڙائي بي باڪ، دغاباز ۽ لچ آهن. مطلب تہ فقط موت جي ڊپ ڪري ڦرلٽ ۽ خونريزيءَ کان پاڻ روڪي سگهندا آهن.

وچ ايشيا ۾ جتني ڪتنبن ۾ پاڻي تي ٿا رهن ۽ ماڻهو سنڌن سياوءَ مان چڱيءَ طرح واقف آهن اُتي بہ ساڳي ڳالهہ ٿا ڪن. چونڪ تہ شيدي وقتي ڏايا شڪرگذار ۽ محبتي آهن. مؤج ۾ ايندا تہ ڏايا پيا وڻندا. بلڪل عياش ۽ عرص ڪندڙ، پر نرم دل بہ اهڙا جو ورلي آپگهات ڪندا. ڪاڏي پيتي، ڳائي ۽ ناچ جو ڏايو شوق اٿن ...... سنڌ ۾ ڪيترن شيدين کان پنهنجي مادري بولي وسري ويئي آهي. ڪيترا تہ گهر ڇاوا آهن ۽ مائٽن کان بہ چار لفظ جهڻي ورتا اٿن، پر جيڪي بالڪپڻ ۾ آيا تنڪان مادري زبان وڏي هوندي تائين وسريو وڃي. تڪي ڪي سنڌن بوليون لکيل ٿيون ٿين جو غلطي درستيءَ جي پوري خبر پوي. پر اڪثري سنڌي حبشي ملائي کڏوچڙ ڳالهائيندا آهن، جا سمجهڻ ۾ نہ ايندي آهي. پر سنڌن ڪيترا لفظ (مثلاً ڪتنب) سنڌ ۾ چالو ٿي ويا آهن.

(١٣) عامل.

سنڌ جا لهاڻا عامل سنڌي هندن جو هڪ خاص فرقو آهن. سنڌن ريتن رواجن، سوڻن پرڻن مان سنڌ

۾ اچڻ کان هندن جي پوري خبر پوندي. حاڪمن جي احتياج ڪري ئي عامل فرقو هستيءَ ۾ آيو، ڇو جو انهن جي مدد کان سواءِ سرڪار نه وصولي ڪري، نه خرچ هلائي سگهندي هئي. سڀ مشرق ۾ جيڪڏهن ڪي ماڻهو حساب ڪتاب ۾ ڀڙ آڳاٽا آهن ته اهي سنڌي مسلمان آهن، ۽ خود اڳين اميرن کي اگرچ هندن لاءِ هيتري نفرت ۽ حقارت هوندي هئي ته به انهن ڪافرن جي اها خوبي لاچار قبول ڪرڻي پيئي. سنڌ ۾ پويان اڳيون مذهبي ڪٽرپڻو گهڻي قدر پلجي ويا ۽ پرو ڇڪو فخر به البت گهٽ ظاهر ڪندا هئا. هن وقت حاڪمن مان هڪ اهڙو به ڏنو آهي جو هندو ديوان سان پاڪر پائي ملڻ کان اهڙو عار ڪري جهڙو پاڪ ۽ چند سيد سان ملڻ ۾ ڪري. هندن به ڏٺو ته اسان بنا حاڪمن جي نٿي سري تڏهن پنهنجي تيزفهمي ۽ ڦڙتيءَ جو پورو فائدو ورتائون، ۽ جلد ملڪ ۾ پنهنجي حالت سڌاريندا ۽ زور وٺندا ويا. گهڻو ڪري انهيءَ ريت سنڌ ۾ ڪارداري سرشتو جاري ٿيو، جو البت نرالو پر سنڌ ۾ اهڙو ئي مڪيه آهي جهڙو هندوستان ۾ پٽيلائي سرشتو. پير ڪوڙڻ بعد عامل پنهنجي اختياريءَ جو غير واجبي فائدو وٺڻ لڳا. حاڪمن جو پنهنجن عملدارن تي ٻن قسمن جو ضابطو هو:- موت ۽ عذاب ڏيڻ. جي ڪو هندو لاهي پاهي ٻيهندو هئو ته لنبين يا ڪنڊر ڏنڊن سان ڪٽي ماريندا هوس، يا ته ڳچيءَ

تائين زمين ۾ ٻُوري دفن ڪرائيندا هوس. هلڪن ڏوهن واسطي گهوڙي جو ٽوبرو ڪتيل ڳاڙهن مرچن سان ڀري منهن ۾ ڏيندا هئس، يا ته وڻ تي اُبتو لٽڪائي ٻانهن کي واريءَ سان ڀريل ٿانو ٻڌندا هوس، يا ته سٿڻ اندر ٻه چار وڇُون يا ته لوهه جي نوڪدار ”ٻلي“ ماس پٽڻ لاءِ اندر وجهندا هئس. پر اهي اُپاءَ ورلي ڪم آندا ويندا هئا، ۽ رياستن اندر ماڻهو سخت سزائن جي ڀوَ کان ڪؤ ڪين ڪائيندا آهن، ڇو جو اڪثري انهن سزائن کان پاڻ بچائي ٻه ونندا آهن. سنڌ ۾ ٻه ساڳي ڪار هئي. ڪو ٻه امير کهڙي ٻه ڏيدي دانستي دغا کان پاڻکي سلامت ڪين سمجهندو هو.

اِئين قرڻ نگرڻ ۾ عامل اهڙا ته ڀڙ ٿي ويا جو پنهنجو درجو نه رڳو قائم ڪري، پر سڌاري سگهيا. اُنهن حاڪمن جي اڄ خدمت ڪندا هئا تـه سيان دوهيندا هئن؛ اُتي ئي چاپلوُسي ته اُتي ئي دوهه؛ وچولي درجي جا مسلمان، جنجو مٿن آڌار هو، تنکي رشوت ٻـه ڏيندا هئا ۽ هيسيندا ٻه هئن؛ باقي عام ماڻهو جي گهر حائتا تي ڏيتي ليتيءَ ۾ هندو شاهوڪارن جي ور چڙهندا هئا تن سان ته جنسي وئل وهائيندا هئا. عاملن کي پنهنجي مطلب کانسواءِ ٻيو ڪي ڪين سجهندو هو ۽ پنهنجي مطلب ڪڍڻ لاءِ نه ڪنهن قسم جي پرواهه نه خطري جو انديشو، نه رحم جو. قطرو ڏيکاريندا

هئا. عمل ۾ بزدل، پر سهڻ ۾ بردبار ۽ وقتي حاڪم پاڻ باسيندا هئا ته اسين ڪين آزاريندي هُنجو پڌرُن جي هؤ ڪري ايذاءِ کان ڪؤ ڪائين، يا ڪڪ ٿين. ڪُوڙن حڪم نامن ۽ جڙتو دستاويزن ناهڻ توڙي ڪُوڙين مهرن گهڙڻ ۾ بلائؤن هئا. ڪي ته وري اهڙا هاتڪ جو نگيني (انگوٺي مهر) جو نقل مس ڪلڪ سان ڪري، نقش مٿان آڳونو اهڙو ڪٽي گهمائيندا هئا جو ڪُوڙيءَ سچيءَ جي ڪم ئي ڪانه پوي. وقتي ائين بہ ڪندا هئا جو اصلي نقش گهرائي، اُهو تازو ڪري، پوءِ گِهميل ڪاغذ مٿان مهر هڻندا هئا. اهو بيو نقش وري قلم سان درست ڪري دستاويز مٿان پوري جڳهہ تي مهر هڻندا هئا. مهر جي جعلسازي هن ريت ڪندا هئا. آلي ميٽ ذرو ڪٽي، مهر جيڏو ٽڪر ڪپي، مهر جي عمدي ۾ عمدي نقش مٿان چنبڙائيندا هئا. پوءِ چاقُون يا سنهون اوزار ڪٽي ميٽ تان اهو ٽڪر ڪرڙي ڪيندا هئا. انهيءَ ميٽائين مهر مان ڏهہ ٻارهان عمدا نقش ڪيڍي سگهندا هئا. هن ريت نهايت نفيس ۽ بيچي مهرون، جي اسانجا سرڪاري نوڪر ڪم ۾ آڻين ٿا، ائين نقل ڪري ويندا هئا جو ڪو جاڻؤ وينجهر مس نڳي سهي ڪري سگهي. وقتي ميٽ بدران ميڻ ڪم آڻيندا هئا، مگر اها شيءِ اهڙي ڪارائتي نہ سمجهبي هئي، ڇو جو جلد بگڙي ويندي هئي. پر جي بيو ڪو وس نہ هلندو هون ته ڪي عامل سڌو وينجهر وٽ لنگهي سندس مٽ

وچي کوسي کندا هئا. پر انهيءَ ۾ جوکو گهڻو، ڇو جو سڀ وينجهر عملدارن جي اکين ۾ هوندا هئا ۽ انهيءَ ڏوهه لاءِ سزا به سخت هوندي هئي. جهڙا کوڙا دستاويز ناهڻ ۾ تهڙائي بين کمن ۾ عامل چالاڪ هئا. رواجي کيسن ۾ دستاويز لکي، ڪاغذ جيسان چٽي، پٽ تي رکي مٿانئس ميرو ڪتو وچائي، مهر هڻندا هئا، تانجو مس جو چلڪو جهڪو ۽ جهونو تي پوندو هو.

ڏيل ۾ رواجي سنڌين کان عامل وڌيڪ سگها ۽ بت ۾ ناهوڪا لڳن ٿا. کن جا بت ته پهلوانن جهڙا آهن ۽ سنڌن روش اڪثري سوڌا ۽ وڻندڙ آهن. مسلمانن جي زور زبر ڪري مومنن جو لباس ڪٽي اختيار ڪيائون. سنڌي دگهي ٽوپي ۽ جهولدار سٿڻون پاتائون، دگهيون سؤنهاريون رکيائون ۽ مٿي جي فقط چٽي کوڙائيندا هئا، پر سُنتِ موافق مڇُون کين وڌائيندا هئا. بيو ته نرڙ تي تلڪ ڏيڻ ۽ مسلمانن جي اُبتڙ پهراڻن کي ڏائي پاسي بيڙي تا هڻن. اُچين ڪپڙن جا ڏايا شوقين ۽ حقيقت ۾ عام طور ڏيک ويک جا ڪوڏيا ۽ همٿ ڀاڙ آهن. انهيءَ ۾ هندستان جي هندن کان نرالا آهن. سنڌن ڌرمي مڇتا بين لهاڻن جهڙي آهي، ۽ ڪاڏو پيتو به ساڳيو اٿن. پر وڌيڪ تعليم ڪري ۽ ٻئي مذهب جي ماڻهن سان لڙهه وچڙ هئڻ ڪري منجهن ڪيترا دهري (materialists) ٿي پيا آهن.

عاملن جون شاديون وڏ عمر چيون آهن ۽ ڪڏهين
به پنج سؤ روپين جي اندر نه ٿي سگهنديون آهن؛
تنهنڪري منجهن ڪيترا وڏي عمر تائين ڇڙها ڇانڊ
وينا هجن. پهرين زال سنڌ هوندي ته واه نه ته هڪ ڪان
وڌيڪ شادي ورلي ڪندا. زال کي طلاق به ورلي
ڏيندا ۽ وڌوا وواه بابت ڌرمي اعتراض ڪو نه اٿن...
سٽي لڪڙيءَ جو رواج هن وقت سنڌي هندن ۾
ڪونهي، پر اينتري پڪ آهي ته اڳئين زماني ۾ منجهن
هو. جوان وڌوائون وقتي وري شاديون ڪنديون
آهن، پر انهيءَ ۾ گهٽتائي سمجهي آهي. ٿورن سالن
کان ڪن نياتين ۾ پاءُ جي وڌوا سان شادي ڪرڻ جو
رواج پيو آهي. پر خانداني ڪٽنب انهيڪي گوترگمن
(incest) ڪري سمجهن ٿا. جڏهانڪر زور زبر گهٽيو
آهي تڏهانڪر ڪي ٿورا مسلمان ٿا ٿين، پر ڪنهن
وقت اينترا ٿيندا هئا جو هندن جي هستيءَ کي خطرو
هو. منيارن، هالن ۽ ٻين هنڌ اڄا 'نؤمسلم' شيخن
جا پاڙا آهن...... نازڪ حالتن ڪري سنڌي هندن
هڪ زبردست رواج پيدا ڪيو آهي ۽ زوريءَ يا ٻيءَ
طرح کيل مسلمان کي وري هندڪي نيات ۾ وٺن ٿا.
پر سو به اُتي جتي اينترا ٿورا آهن جو اهڙن کي ناڪار
ڪري نٿا سگهن. ڪن هنڌ وري نيات ۾ موٽي وٺڻ
نسبت وڌيڪ سخت آهن. مثلاً، ڪراچيءَ ۾ جتي
مسلمان ٿورائيءَ ۾ آهن. هڪ بلڪل ڳري شاهوڪار

واپاريءَ کي موٽي نيات ۾ ونڻ کان نابري وارياٿون، ڇي طهريل آهي ۽ وڏو گوشت چڪي چڪو آهي. اهو قطعي اعتراض سمجهيو ويو، ۽ جينوڻيڪ ڪن سالن کان هندڪا نيم پاليندو اچي ۽ پانهنجن سروٽن کي دان پنج ڪندو اچي، تہ بہ لاچار اڪيلو ڪاٿي ۽ پيٺي. شڪارپور ۽ ٻين شهرن ۾ جيڪر ائين ڪين ٿئي. ميراڻي راڄ ۾ دين اسلام بدلائڻ لاءِ جيڪر سخت سزا ڏني وڃي. اسانجي حڪومت ۾ دين بدلائيندڙ کي فقط هڪ درخواست لکي ڪاردار ڏي رواني ڪرڻي ٿي پوي.

(١٤) ڪراچيءَ جو بنياد.

(سيٺ ناؤُنمل جو ڏنل بيان)

”منهنجا وڏا اصل ڪاهريءَ جا وينل هئا، جو شهر ڪنهن وقت دادُو تعلقہ ۾ نهايت وسندڙ ۽ آباد هو. انهي پاسي چنن ۽ ٻنوهارن جو حڪم هلندو هو، ۽ سامتاڻي پرڳڻي ۾ حاڪم ڪاهريءَ ۾ رهندا هئا. سنبت ١٧٨١ (١٧٢٥ع) ۾ جڏهين ڀوجومل (سيٺ ناؤنمل جو پڙڏاڏو) سورهن ورهين جو هو تڏهين ماٺي جي ماءُ سان اڻ بڻت سبب ڪاهري ڇڏي، سيوهڻ ۾ اچي، هڪ قافلو تيار ڪري ڏن جي ڳولا ۾ نڪتو. تڏهن ڪراچيءَ جو هاڻوڪو شهر اڃا هستيءَ ۾ بہ نہ هو. حب نديءَ جي ڇن پاسي کرڪ نالي هڪ مشهور شهر هو، ۽ اِتي ڀوجومل ويو، ۽ ٿهي وينو. پنهنجا ڏار ڳماشتا سونمياڻي، گوادر، ٻيلي ۽ مسقط ۾ موڪليائين. مسقط

جي منيب وچي بشائر، شيراز ۽ بحرين ۾ ننڍيون ٻيڙيون ڪوليون. آهستي آهستي سنڌ جي ٻن ٻين مشهور بندرن، شاهبندر ۽ لاهوري بندر ۾ به ٻيڙيون ڪليون، ۽ سوُرت، پور بندر ۽ ملبار سان خوب واپار جاري ٿيو.

ڪرڪ بندر جو شهر حب نديءَ جي عربي سمنڊ جي ڇوڙ وٽ هو. ڪجهه مدت کانپوءِ سمنڊ کان بندر ڏي گهيڙ لٿجي ويو ۽ ڪو به جهاز يا ڏنگي بندر ۾ گهڙي نٿي سگهي. تن ڏينهن جون ڏنگيون ٻانس جي لڪڙن جون هونديون هيون ۽ لڪڙيون وري لوهه جي ميخن سان نه پر ڪاٻاري جي رسن سان جڙيل هونديون هيون.

بندر واري رستي بند ٿيڻ سبب واپارين کي ڏاڍو اَهنج ٿيو. تڏهين سيٺ ڀوڄومل شهر جي ٻين معزز ماڻهن سان صلاح ڪري، واپار لاءِ پسگردائيءَ ۾ ڪنهن ٻيءَ سهنجيءَ جڳهه جي تلاش ۾ نڪتو. تلاش ڪندي ڪندي ڪراچي ڪاري پسند ڪئي ويئي. ڪاريءَ جي منهن تي تڏهين ويهه پنجويهه مهاڻن جا مڏ هئا. انهيءَ مڪان کي ’ڊربو‘ ڪري سڏيندا هئا. اوسي پاسي هڪ پاڻيءَ جي ڪنڊ به هئي جنهنکي ڪُلاچيءَ (مهاڻي) جو ڪُن چوندا هئا. چارون طرف گدامڙي ۽ تمر (mangrove) جا وڻ لڳل هئا. اها جڳهه پسند ڪري مٿس مڪان اَڏايا ويا، ۽ سڀ ڪٺڻ ڊوڻ جهڙو اَسباب ڪرڪ بندر مان آڻي اچي ڪلاچيءَ جو ڳوٺ وسايائون.

تڏهين منوڙي جي ڪاري (bar) ڪان هئي؛ بابا بيٽ ڪان مٿيرو ”نؤناڙ“ نالي ڪاري آمدرفت لاءِ ڪم ايندي هئي. منوڙي جو منهن هڪ ٽڪر جي بني سان بنديل هو. اٽڪل ١٧٢٩ع ۾ کرڪ بندر جا گهر لڏي ڪراچيءَ ۾ وچي وينا. ڀوڄومل جي چوڻ تي هڪ آسود يمل بيبي مردان سان مليِ ڪراچيءَ جي بچاو لاءِ صلاح ڪئي. اها ڳالهه سيٺني کي پسند آئي. چارون طرف تمر جا وڻ ڪپي ماڻهو ڪاٺ ۽ مٽيءَ جو عالم پناهه اَڏڻ لڳا. مدد لاءِ ٻاهرين مزورن کي به ڪم ۾ لڳايو ويو. سيٺني مزورن کي سڪل ۽ تازي مسقط جي ڪتل مزوريءَ ۾ ڏني ويندي هئي. جلد هڪ خاصو ڪوٽ اڏجي ويو ۽ مٿس مسقطي توفون رکيون وييون. ڪوٽ جي ديوار اندر اٽڪل سٺ سٺر جريب زمين جا هئا. ڪوٽ کي ٻه دروازا هئا. هڪ اُلهندي طرف (سمنڊ) ڏي ”کارودر“ سڏيو ويو ۽ ٻيو اُتر اُيرندي (لياڙي ندي) ڏي ”منودر“ سڏيو ويو. سڀ ماڻهو ڪوٽ اندر رهندا هئا، ۽ ڪوٽ جي ٻاهران چارون طرف تمر ۽ ڏُوهر جو جهنگ هو.

شاهبندر وٽ به سنڌودرياهه جو منهن لتجڻ لڳو. ڪيترا گهر لڏي ڪراچيءَ اچي وينا. انهي وقت ڪلهوڙن ڪنهن به تڪليف بنا مانن ڪري ڪراچي پنهنجي هٿ آنڌي.“

(١٥) ڏڪر

”سنبت ١٨٦٨ (١٢-١٨١١ع) کان ١٨٦٩ جي پڇاڙيءَ
تائين ڪڇ، مارواڙ، هالار (ڪانياواڙ جو هڪ پرانت) ۾
۽ اوسي پاسي جي ملڪن ۾ سخت ڏڪر پيو. منهنجن
وڏن جا ڏندا ڪم ڪاريون تن ڏينهين اينري قدر
وڌي ويا هئا جو ڪين ڪين ته ٻه پنج سؤ هنڌن ۾
سنڌن پيڍيون هيون. ڏڪر وقت هالار، ڪڇ مارواڙ
۽ گجرات جا ڏتريل ماڻهو سنڌ ۾ اچي ڳاهت ٿيا. تنهن
وقت آءٌ ايڏو ٿيو هوس جو سڀ ڪجهه سمجهي ۽ ياد
ڪري سگهان. اُن جو ڏڪر اهڙو سخت پيو جو سون
۽ رپي جي ڳوٿرين هوندي ٻه ماڻهو بکه وگهي مرڻ
لڳا. سنڌ ۾ جوئر، نانگلي، جؤ ۽ ٻيا سادا اَن ٻه رپئي
جا چار سير مس ٿي مليا ۽ ڪئين ماڻهو اُتليا. منهنجن
وڏن سيٺ درهيانيمل ۽ لالمنداس ڪي اَن جا انبار
پريل هئا. ڏنائون ته خيرات لاءِ هن کان وڌيڪ ٻيو ڪو
عمدو موقعو ڪونه ملندو، تنهنڪري ذات ڌرم جي
پيد بنا سيني گهرجائؤ ماڻهن کي في آسامي هڪ سير
ٻاجهري يا چانور روز مفت ڏيڻ لڳا. ڪونيءَ جي
پنئين در وٽ اَن ورهايو ويندو هو، ۽ اهو ڪم صبوح
کان رات جو دير تائين هلندو هو. ڪيترا آبرُودار ماڻهو
بنهه لاچاري حالت ڪري برقعو ڍڪي خيراتي اَن
وٺڻ ويندا هئا. جڏهين سيٺين کي خبر پيئي ته ڪيترن
سفيد پوش ڪٽنبن کي ڪيتري ٻه اگهه تي اَن نٿو

ملي، ۽ سيٺ جي در تي ڏينهن ڏني يا رات جو ٻنيءَ جي روشنيءَ تي خيراتي ان ونڊڻ ۾ حجاب ٿي ٿيو تڏهين حڪم ڪيائون ته رات جو ڪونيءَ تي ٻتيون نه ٻاريون وڃن، ۽ ڪوبه مرد يا زال هٿ ۾ ڏگهيڙي ته اُنکي پڇڻ بنا هڪ سير اَن ڏنو وڃي.

تنهن ڪانپوءِ ڪيترين شاهوڪار گهر ٻڌسي تي اَن نه ملڻ ڪري سيٺين جي خيرات ونڻ لڳا. وري جڏهن خبر پيئي ته ڪيترون گهرن ۾ فقط وتوائون يا جڏا ٻاتي آهن جي ٻاهر نڪرڻ جهڙا نه آهن، تڏهين حڪم ڪياءِ ته اهڙي هرهڪ گهر ۾ مهني جي خوراڪ اَڳوات پهچائي وڃي.

اتر سنڌ ۾ ڪئين ڪڇ ۽ هالار جي ماڻهن ٻار وڪڻي اَن ورتو. اسان جي گماشتن به اَٺ ڏهه ٻار خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليا. اتي سنڌن پوري سنڀال ورتي ويئي ۽ جڏهين ڪمائي ڪائڻ جيڏا ٿيا تڏهين آزاد ڪيا ويا. اهو ڏڪر سخت اَٺ مهنا بلڪل سخت هليو، تنهن ڪانپوءِ ايشور مهر ڪئي ۽ وري سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿي پيو.“

(١٦) مذهبي تعصب.

”مير مراد عليءَ جو اُداس ۽ ملؤل سپاهه هو، تنهنڪري سنڌس من جو لاڙو مذهبي ڳالهين ڏي گهڻو هوندو هو، ۽ پيرن بد خصلتن سان گڏ منجهس تعصب

۽ ڏاڍو هو. پيا ۽ سنڌس ڇهڙائي تنگ دل هوندا هئا.
طبيعت ۾ عليل هئڻ سبب هڪ هندو طبيب کي مير
مراد عليءَ کي ڏسڻ لاءِ موڪليم؛ پر دربار ۾ ويو ته
سيني کي پڙ تيو ته مرض جي عضوي تي هٿ رکڻ کري
متان مريض جي تڪليف وڌي نه وڃي، سو کيس اُئين
جو اُئين موٽائي ڪڍيائون، ۽ مونکان معافي طلب ٿيا!
سنڌ مان روانو ٿيس تڏهين پاڻ سان اميرن جون ٻه سونيون
واچون مرمت لاءِ کنيون هيم. منهنجي هڪ نوڪر جي
واتان ٻڌي ويو ته اِنهيءَ ڪم لاءِ پنج ۾ هڪ هندو
ڪاريگر آهي. تنهنتي امير پنهنجيون واچون مونکي
ڏيڻ جي لئي نه پيا ڪن. نيٺ جڏهين اِنجام ورتائون
ته ڪنهن به صورت ۾ کهڙي به ”بت پرست“ کي
هٿ لائڻ نه ڏيندين تڏهين مسين مسين ڏنائون. هڪ
نهايت قيمتي دمشق جي ترار جا مونکي سوغات طور
ڏني هئائون تنهنتي سونهري اکرن ۾، وزير جي رچيل،
۽ اميرن کي پسند پيل، هيءَ مصرع اُڪريل هئي ته:-
’آهيان جوهردار رڪ جي، ايران ۾ جڙيل آهيان؛ ڏسڻ
۾ آهيان هلڪي، پر دشمن تي ڳري، پهلوان جي هٿان
مون لک هندن کي قتل ڪيو آهي.‘

سنڌي سرڪار يا سنڌي رعيت ۾ ڪي جزوي
خوبيون آهن، پر ديني آزادگي ختم ڪا آهي. دين اسلام
ڦهلائڻ ۾ جهڙو زور زبر آهي اهڙو ٻئي ڪنهن ڪم ۾
ناهي. بلڪ عورت جي ڳالهه آهي ته تنهن هوندي به

هندوُ ھن راڄ ۾ رھندا اچنتا؛ مونکي تہ اھوئي سبب ٿو سجھي تہ جيئن وڻ ٻوٽا پنھنجي زمين کي ڇھتيا رھنتا تيئن ماڻھو بہ سياويڪ طور وطن نتا ڇڏين. ساڻن وحشي هلت جا ٿئي ٿي سا ماڻھوءَ کي پاڻيءَ کان ٻاھر ڪيدي ٿي ڇڏي. ٻيو تہ ڇڏيو پر مسلماني لباس ۽ مسلماني ڏاڙھيون بہ زوريءَ رکايون وڃن ٿيون. گھڻي وقت جي ڳالھہ نہ آھي جو ھندن کي گھوڙي سؤاريءَ جي منع ھوندي ھئي، ۽ جن ٿورڙن تي ھاڻ اِھا نوازش ٿيل آھي سي فقط سرڪاري نوڪرئي آھن جي گھوڙي تي ھنو وڃھي چڙھڻ جي فرحت ۽ عزت ماڻي سگھنتا. شاھوڪار ۽ معتبر واپاري ڏينھن ڏني جو گڏہ ۽ ٽٽوُن جي ناپاڪ ليکجن ٿا تنتي چڙھن. تنھن ھوُندي بہ ڪو ڏيڍ ڏلو مسلمان اڳيان ڪٽي لنگھي تہ اُنھنتان بہ لھي پاسو وٺي بيھن.

بلڪ بت پرستيءَ ڪي پاڙون پٽڻ لاءِ مسلمانن کي ھر طرح ڇيڙيوءِ آپاڙيو ٿو وڃي. انھي ذليل ۽ ڪم نصيب برھما جي پوڄاريءَ کي ذرمي آزادگي ڪانھي. دھل جو آواز ڪو ورلي ٻڌبو آھي، سو بہ خاص موڪل وٺڻ سان وڃي. حيدرآباد ۾ ڪي مورتن بنا مندر آھن، پر راڳہ جو آواز ڪڏھين بہ اندران نہ ايندو آھي. ڪھڙا بہ بہ 'سچا مومن؟' ساڪ پرين تہ فلاڻي ھندوءَ قرآن جي آيت پڙھي يا 'محمد رسول' جو نالو ڳڌو تہ ڪيس اُمالڪ طھرائي سگھنتا. ھيءَ مصيبت بلڪل عام جام آھي ۽ اھا

ڳالھ ستم زده هندو نهايت دردناڪ سمجهندا. جنهن صورت ۾ ڪنهن نه بهاني تي، بلڪ مسخريءَ ۾، اِها مصيبت آزاريل جي روحاني ترقيءَ لاءِ نازل ٿي ٿئي تنهن صورت ۾ جهڙو جسماني عذاب اهڙوئي قلب ۾ درد ٿي ڪري......

جنهن نموني جو انصاف، اُتامار تي هندن کي نصيب ٿئي ٿو، تنهنجو طريقو مون پاڻ اکئين ڏٺو آهي. هڪ واڻيو قيريءَ وارو وکري لاءِ ڪپڙي جي ڳنڍڙي منهنجي جڳهہ تي کڻي آيو. ڪلاڪ کن ڪانپوءِ وري موٽي آيو، ۽ اچي دانهن ڪيائين نہ پھري تي توهانجو سپاهي مونکان هڪ قيمتي ريشم جو ٿاڪيو ڦري ويو آهي. البت سپاهيءَ تي غضو آيم، جنهنجو ڪم نہ رڳو مونتي پر هنن سنڌي ڌارين اڳيان اسانجي فوجي عملي تي داغ هو. مون هڪدم پُوري تپاس ڪئي. هندوُ ڪابہ ثابتي ڏيئي نہ سگهيو، ۽ هوڏانهن تهمتيءَ کي ٻي ڏوهي ثابت ڪرڻ لاءِ گهڻيئي شاهد هئا. دل ۾ اڳيئي پڪ هيم تہ تهمت ڪُوڙي مڙهيل آهي، تہ خانگي خبر مليم تہ واڻيو منهنجي وڪيل گوپالداس جي ميڇ تي مون وٽ اچڻو آهي. گوپالداس ائين سمجهي ويٺو هو تہ چوريءَ جي ملامت پنهنجي سپاهيءَ تي لڳڻ ڪري آءٌ شايد اُمالڪ پئسا ڀريءِ ڏيندس. مگر مون ڳالهہ ڏيان تان لاهي ڇڏي ۽ ڌرين کي خبردار ڪيم تہ جي وري ساڳي دانهن ايندي تہ آءٌ هڪدم اميرن وٽ پيش ڪندس.

هندو ٻئي ڏينهن ساڳي دانهن کڻي آيو ۽ ٻيهر جو مون به اميرن وٽ معاملو وڃي رجوع ڪيو. ائين به ڄاڻايم ته هيءَ تهمت انهيءَ پلٽڻ مان هڪ ڄڻي تي رکيل آهي، جنهن پلٽڻ ۾ اڌ نيم اڌ نو سپاهي چڱي چال بنا هڪ ڪلاڪ به رهي نٿو سگهي؛ ته اهي ئي سپاهي آهن جن انگريز سرڪار لاءِ جنگيون جوٽيون آهن ۽ جنهن جي عزت بچائڻ منهنجو فرض آهي. اميرن کي عرض ڪيم ته خاطريءَ جهڙي جاچ ڪريو ۽ انجام ڏنم ته سپاهيءَ تي ذري به ثابتي ملي ته کيس سخت سزا ڏيئي اُمالڪ پيچ ڏي روانو ڪندس. سچي ڳالهه اميرن ڏيان ڏيئي بدي ۾ واقع تي ارمان ظاهر ڪيو ۽ آخر فرياديءَ جو نالو مونکان پڇيائون. چيم ته هڪ هندو... نالو چيم ته چڻ قتاڪو چوڙ بم! مير مراد علي هڪدم روڪيم. ڇي تپاس جي ڪا به ضرورت ڪانهي. اُنهيءَ دم حڪم ڪيائين ته فرياديءَ کي نظربند ڪريو ۽ دين اسلام ۾ وڃي داخل ڪريوس؛ ڏنم ته ڪيترا ماڻهو اُتي جر اُتي فرمان بجاوريءَ لاءِ ڊوڙندا ويا. هڙهڙي انڌير تي حجت اُٿاريم ته مير صاحب شوخ ٿي ڏند ٺيڪي چيم ته ”توهانکي سنڌ جي هندن جي ڪهڙي خبر؟ مڙيئي چور چورن جا پٽ آهن.“ پر قسمت سان اها مصيبت ڏور ٿي ويئي ۽ شڪر جو وزير ولي محمد کي چو چاءِ ڪري ميرن جي چاڙ بنا آزاريل کي آزاد ڪرائي سگهيس......

مطلب ته مذهبي ڪٽرپڻي ڪري جيڪي خرابيون

ٿين ٿيون سي اهڙيون ظاهر ظهور آهن جو ڪهڙو به ڏاريو سنڌ ۾ هڪ هشتو گذاريندو ته اکئين ڏسي سگهندو. جڏهين ڀڄ (ڪڇ) کان سنڌ تي آيس ته هڪ هندو وڪيل ساڻ هوم. وات تي منهنجن مهماندارن ۽ سنڌ ن خذ متگارن مٿس ننول بازي ڪرڻ سان گهٽ ئي ڪانه ڪئي. حيدرآباد جي قلع مٿان انگريزي جهنڊو جهلندو ڏسڻ لاءِ جيڪي دعا پني رهيا آهن تنهن سيڪان سچا سوالي آبرُودار هندوُ آهن، جي ازخود دل جو درد اورڻ بنا پاڻ پلي نٿا سگهن، ۽ جي ظلمن ۽ عقوبتن جو لنبو داستان هر گهڙيءَ ڪيدي ٿا وهن.

سنڌ جي آدمشماريءَ جو ڪو به تخمينو ڪيدي نٿو سگهجي. پر جي ڪئپٽن هئملٽن جي خبر تي آڌار ڪٽي رکجي ته ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ هندن جو تعداد مسلمانن کان ڏهوڻو هو. پائنجيٿو ته تنهنڪانپوءِ طهر جي ڦريءَ هائيدوس مچايو آهي، ڇو جو هن وقت ٻئي هڪ جيترا يا شايد ٿورا سرسيرا ٿيندا.

(١٧) صدر بزار ۾ دوڪان.

سنه ١٨٤١ ۾ آءٌ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ برابر ايندو ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن ڪئپٽن پريڊي، جو ڪراچيءَ جو بزار ماستر ۽ ڪاميسريٽ کاتي جو آفسر هو، سو مونکي فوج جي سپهسالار وٽ وٺي ويو ۽ سنڌ س اڳيان چيائيم ته "صدر بزار" سڌارڻ لاءِ اسان ڏاڍي

ڪوشش ڪئي آهي. ڪڻ ۾ ڪري صدر ۾ شين مٿان اميرن کان اَڪٽ معاف ڪرايو اٿئون. پر تڏهين به شهر جو ڪو ماڻهو صدر ۾ دوڪان نٿو کولي. اسانکي خبر پيئي آهي تہ ٽالپر سرڪار جا عملدار واپارين کي منع ڪري ۽ هيسائي رهيا آهن، ۽ ڪنهنکي ڇاوڻيءَ اندر اَچي وڪري ڪرڻ جي جرئت نٿي ٿئي." جواب ڏنم تہ "ٽالپر سرڪار جو ناراضپو ڪڍي بہ آءٌ حڪم موجب ڪجھ بہ ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. سرڪاري عملدار واپارين کي صدر ۾ دوڪان کولڻ کان برابر روڪين ٿا. پر جنهن صورت ۾ انگريز اَفسر مونکان صلاح ۽ مدد ٿا گهرن تنهن صورت ۾ صدر ۾ آءٌ پاڻ دوڪان کولڻ لاءِ خوشيءَ سان ڪوشش ڪندس. سو ٻئي ئي ڏينهن پنهنجي خرچ تي صدر ۾ ڪي جڳهون جوڙائڻ جو حڪم ڪيم، ڇانوڻيءَ ۾ کوٺي کوليم، ۽ ڇانوڻيءَ ۾ رهندڙن جي سهنج لاءِ ڪيترن واپارين کي ڪپڙي، اَن ۽ ٻين ضروري شين لاءِ دڪان کولڻ لاءِ چيم. هڪ احمدآباد جي وينل نرسنگداس نالي پنهنجي منيب کي دوڪان تي وهاريم، جنهن انگريزي فوج جي سپاهين کي اُتر هندوستان ۽ ٻين علائقن ۾ هنديون ونڀي پئسا گهر موڪلڻ ۾ گهڻي مدد ڪئي. صدر ۾ واپار بہ وڌڻ ويجهڻ لڳو. تنهنتي ڪراچيءَ ۾ ٽالپرن جي عملدارن حيدرآباد جي دربار اڳيان گڏ جي فرياد ڪيو تہ مون ڪراچيءَ جي واپار کي گهڻو صدمو رسايو آهي، ۽ محصول جي وصولي گهڻي

گهٽائي ڇڏي آهي. انهيءَ ڳالهه تي مير نصير خان کي اهڙي تہ چڙ ويئي جو ويهن سوارن جي ٽولي مونکي گرفتار ڪرڻ لاءِ روانو ڪيائين. سا خبر حيدرآباد دربار ۾ منهنجي عزيزن مونکي هڪدم پهچائي، ۽ اهو خط حيدرآباد مان پهچندي شرط مون ڪئپٽن پريڊي ۽ فوج جي سپهسالار کي ڏنو. هنن وري حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ پوليٽيڪل ايجنٽ ليفٽيننٽ ملني کي لکيو، ۽ ميرن جي روش تي اعتراض آڻڻ لاءِ چيو. اهو خط خاص قاصد ڪٽي ويو، ۽ ليفٽيننٽ ملني خط ملڻ شرط پاڻ مير نصير خان وٽ ويو، ۽ حقيقت بابت دريافت ڪئي. مير نصير خان ڪاوڙ ۾ چيس تہ ”هائو، مون بيشڪ اهڙو حڪم ڪيو آهي. سيٺ نائونمل ڪراچيءَ جي ستياناس ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسانجي لکن جي آمدني بند ڪئي آهي. سيٺ منهنجي چنبي ۾ آهي، ۽ آءٌ کيس ضرور گرفتار ڪرائيندس.“ ليفٽيننٽ بہ غصي ۾ چيس تہ ياد رکو تہ سيٺ انگريز سرڪار جي اُجهي هيٺ ۽ گورنر جنرل جي اوصاف هيٺ آهي. تنهنڪري آءٌ توهانکي چتاءُ ٿو ڪريان تہ سيٺ کي سنڀالي هٿ لائجو.“ ائين چئي ليفٽيننٽ ملني اُٿي ڪڙو ٿيو. اِنهيءَ جو خاطرخواهہ اثر ٿيو. مير نصير خان خانگيءَ طور پنهنجو حڪم واپس ورتو، ۽ ڪوبہ ٽالپر سوار ڪراچيءَ ڪونہ آيو...

انهن ڏينهن مان مونکي ماهوار بہ سؤ روپيا مسواڙ ملندي هئي ۽ انهنجو ملهہ اٽڪل هڪ لک روپيا هو.

تنهن وقت (١٨٤١) ميجر بائلو چاوٽيءَ جو بزار ماستر هو. بالا افسرن چاٽايس تہ چاوٽيءَ اندر خانگي ملڪيت هئڻ ۽ تنهنمان ٢٠٠ روپيہ مسواڙ ڪمائڻ غيرواجب آهي، ۽ حڪم ڪيائونس تہ اهي جڳهيون ڌهرائي، مال ڪٽي وچڻ لاءِ اطلاع ڪري. اهو حڪم مونڏي روانو ڪرڻ لاءِ ڪئپٽن پريڊيءَ ڏانهن موڪليو ويو. پر اهي جڳهيون ڪيئن جڙيون تنهنجو احوال مٿي لکي مڪائين، ۽ انهي حڪم جي بي انصافيءَ بابت بہ سخت لکيائين. سر چارلس نيپئر ڏي سڌو بہ لکيائين، پر گورنر هوڏ جي بينو. جڳهيون ڌهرائي مال ڪٽي وچڻ کان مون صفا اِنڪار ڪيو. تنهنتي هڪ ڪاميٽي ويٺي جنهن جڳهين جو ١٢٤٠ روپيا ملهہ ٺهرايو. جڳهيون پوءِ ڌهرايون ويون ۽ چاوٽيءَ ۾ پلاٽ دوستن کي ڏنا ويا. روپين ١٢٤٠ جي رقم ڪئپٽن پريڊيءَ ڏي موڪلي ويئي، پر اها رقم وٺڻ کان صفا انڪار ڪيو ۽ اهي پئسا خزاني ۾ جمع ڪيا ويا. ڏيڍ سال ڪانپوءِ ڪئپٽن پريڊيءَ ماٺ ڪري هڪ خط سان گڏ اهي پئسا منهنجي گهر ڏياري موڪليا، ۽ لکيائين تہ اها بقايا سال بسال ڏيکاري ويئي آهي، ۽ جي اچا نہ وٺندين تہ رقم بڏي ويندي. آءٌ بيوس هوس ۽ هن بي انصافيءَ تي مون ۽ منهنجن دوستن اندر ۾ خار خوب کاڌا. مرحوم مئڪلوڊ ۽ اسٽوٽرٽ بہ همدردي ڏيکاري ۽ هن ظلم تي ناراضپو ڏيکاريو. پر وري بہ مونکي دلداري ڏنائون ۽ چيائون تہ سٺاوا ڏينهن اُميد تہ جلد ايندا. انهيءَ صلاح لاءِ آءٌ سنڌس شڪرگذار آهيان.

(١٨) عربي سنڌي اکر.

مسٽر ايلس، هڪ نهايت قابل ۽ تيز فهم شخص ڪمشنر جو ريونيو اسسٽنٽ هو. عربي سنڌي اکر پکڙجائين ۽ پيرائڻ لاءِ سنڌ سنڌس شڪرگذار آهي. تنهن کان اڳ سنڌي هندن، يعني فقط واپاري لوڪن کي پنهنجا اکر هئا، پر اُهي اهڙا ڪچا، الڳ الڳ ۽ خاص ڪم لاءِ هئا جو عام ماڻهن جي ڪم لاءِ هڪ ٻي لپي ڪڍڻ جي ضرورت سمجهي ويئي. مسٽر ايلس جي خوبي اِها هئي جو هن هاڻوڪا عربي سنڌي اکر ڳوليا ۽ گهڙيا، جي اڄ سڄيءَ سنڌ ۾ چالو آهن. مسٽر ايلس سنڌ ڇڏڻ کانپوءِ به سنڌ ۾ تعليمي واڌاري لاءِ ڪوشش ڪندو رهيو. جنهن پرڳڻي جي عالت هن سر بارٽل فريئر (ڪمشنر) سان گڏ جي سڌاري، تنهن پرڳڻي کي مدد ڏيڻ لاءِ هوُ هميشه سعيڪار رهيو، ۽ ويندي ١٨٦٩ تائين، جڏهين سنڌي اسڪولن ۾ هندو سنڌي (يعني واڻڪي سنڌي) اکر وجهڻ جو سوال اُٿيو، ۽ اُنهنجي سڌارڻ ۽ بدلائڻ جي ضرورت ڏيکاري ويئي، تڏهين پڻ هن اِنهي سوال ۾ خوب بهرو ورتو.

ڪمشنر مسٽر اِيوَنِ جيمس جو نوٽ.

اها نهايت حيرت جي ڳالهه آهي ته سنڌي بولي جينوٽيڪ هڪ جدا ۽ ڌار بولي آهي جا سنسڪرت مان نڪتل بولي آهي، ۽ جا ڪڇ ۽ مارواڙ ۾ چالو بولين

سان گھڻي مشابهت تي رکي، تنهن ٻوليءَ کي انگريزن جي فتح کان اڳ ڪا لکيل لپي ڪان هئي. سنڌي هندو، يعني واپاري ماڻهو برابر هڪ قسم جي نهايت ڪچي لپي لکندا هئا، پر اها ساڳئي شهر ۾ به ڦريل هوندي هئي، ۽ ٻيا هندو نه پڙهي سگهندا هئا؛ انهي لپيءَ جا اکر هندوستان ۾ شاهوڪار ۽ واپاري ماڻهو جنهن لپيءَ ۾ حساب ڪتاب ۽ هنڊيون لکندا آهن تنهن جهڙا آهن، پر تنهن ۾ ڪو به ساهتيه نه لکيل هو، ۽ انهيءَ لپيءَ جا به ١٧ نمونا هئا. مسلمانن ۾، جي هن پرڳڻي ۾ گهڻائيءَ ۾ آهن، فقط گهڻو سڌريل ئي لکي سگهندا هئا، ۽ اهي هميشه فارسيءَ ۾ لکپڙهه ڪندا هئا، بلڪ اِئين تي سمجهيو ويو ته سڀ معتبر ۽ عالم ماڻهو انهيءَ زبان ۾ ئي گفتگو ڪندا. سنڌي ٻولي فارسي ۽ عربي لفظن سان ڀريل آهي، تنهنڪري عام ماڻهن ۽ خاص ڪري مسلمانن جي فائدي لاءِ هڪ سنڌي لپي عربي اکرن ۾ ۽ عربي فارسيءَ مان نڪتل سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ سر بٽرو ايلس ٺاهي تيار ڪئي. اها هن وقت سرڪاري آفيسن ۽ خانگي لکپڙهه ۾ عام طرح چالو آهي. ٿورو پوءِ مٿئين ذڪر موجب هڪ ٻيو سڌارو ويچاريو ويو. خاص هندن جي فائدي لاءِ هڪ هندو-سنڌي لپي ديوناگري يا سنسڪرت مان نڪتل ۽ سنڌ جي سيٺي واپارين لاءِ ٺاهي ويئي. ١٨٧٢-١٨٧٣: ۾ هندو

سنڌيءَ لاءِ ڇاپو ڪهرائـي ڪي اسڪولي ڪتاب ڇپيا
ويا ۽ ٿورا اسڪول پڻ کـوليا ويـا، جنهن فقط واڻڪي
سنڌي سيکاري ٿي هئي. پر تنهنجو نتيجو خاطر خواهه نـ
نڪتو. هن وقت عام طـور عـربـي- سنڌي سيکاري
ويندي آهي ۽ چالو آهـي. هندو سنڌي چڙهه آهيئي
ڪانه. ٿورڙا شهر مثلاً شڪارپور وغيره آهن، جنهن هندو
آدم جهجهو آهي، اُتي پڪا هندو اچا سنڌي- هندو
اسڪول هلائين پيا، ۽ ننڍا مسلمان آبادگار ڳوٺ جي
شاهـوڪار وٽ پنهنجو حساب ڪتاب پڙهـي سگهن،
تنهنلاءِ سنڌي هندو لپي ۽ انگ سکڻ سيني لـوڪل
بورڊ اسڪولن ۾ فرضي آهي. پر ١٩١٠ کان وٺي انهيءَ
لپيءَ ۾ ڪي به ڪتاب ڪونه ڇپيا ويا آهن ۽ حساب
ڪتاب کانسواءِ ڇٽجي ته عام طور عـربـي سنڌي ئـي
چالو آهي.

(١٩) ميراڻي دربار.

جڏهين ڪوٽڙيءَ کان روهـڙيءَ پهتس تڏهين
حيدرخان لغاري ۽ بهادرخان به وڏا سردار اُتي گڏيم.
پنهي ڪي اميرن منهنجي استقبال لاءِ موڪليو هـو ۽
ٻئي وڏا عملدار هئا. حيدرخان وڏي وزير جو پائٽيو ۽
جاتي ضلع جو مکيه عملدار هو. گهڻن اڌ ٻن سلامن سان
گڏيم ۽ پنهي رسم رسمايت سان پاڪر پاتم. حال احـوال
ونڻ بعد اميرن وڻان خوش آمديد جا پيغام پهچايائون،

۽ منهنجيءَ ملاقات تي خوش ٿيڻ جي خاطري ڏنائون. حڪم هو ته وات تي شيءِ شڪل لاءِ مونکي ۽ منهنجن خدمتگارن کي پائي به خرچڻ نه ڏين؛ پر پائين انڪار ڪيم ۽ چيم ته هڪ سؤ چٽن جو خرچ مٿن و جهڻ واجب نه آهي، پر ڪين ناراض نه ڪرڻ لاءِ لاچار قبول ڪٽي ڪيم. حڪم موجب پنجاهه اُٺ پلاڻيا تيار بيٺا هئا، جٽن ڪنهنکي به پنڌ نه ڪرڻو پوي. خان صاحب انهيءَ ويچار ۾ هئا ته ڪٽن منهنجا ڏولي ڪڻڻ وارا به سواري ڪن. البت اهو ڏکيو هو، پر منهنجي حفاظت لاءِ سڀ سپاهي اُٺن تي چڙهيا. رسائي خاطريءَ جهڙي ڪيائون ۽ اسانجي آرام لاءِ هرطرح جا انتظام رکيائون. کنڊ، مٺائي، آفيم، وغيره جي مطلب ته ڪمي ڪانه هئي.

٨ تاريخ آءُ ٻئي ڀيرو، ۽ سنڌو درياهه پهريون دفع ڏٺم. انهي مشهور درياهه ڏسڻ لاءِ آءُ اهڙو آتو هوس جو سامان پنيان ڇڏي، تنهن ڏينهن چاليهن ميلن جو سفر ڪري، سج لٿي مهل ڪڇي تنجي اچي ڪپ تي لٿس. ڏسي اکيون ٺريم؛ تنهن مهل دل ۾ جيڪي اُمنگ اُٿيا اُنهجي ذڪر ڪرڻ جي ڪوشش به نٿو ڪريان؛ پر سڪندر جي ناماچار جو هند ڏسي جهڙي طرح منهنجو من اُچل ڏيئي پرجسي آيو اهڙيطرح نٿو پائيانءِ ته منهنجن هندو خدمتگارن (جي خدمتگار درياهه جا پوڄاري آهن ۽ جن لاءِ درياهه ۾ اِشنان ڪرڻ پڄ آهي)، تنتي ڪنني تي ويهي پرارٿنا ڪندي ڪوايڏو

اُنُ نيو. هن درياهه جي سنڌ ملڪ تي مهر ڏسي ڇيم ته جي ڇل ۽ جل ديوتائن جي پوڄا تي ته به پولو ناهي.

سفر ۾ منهنجن مهمانـدارن خاطـرداري ۽ مهمان نوازي ڪرڻ سان ڪين گهٽايو، ۽ رات جو ننڍ مهل اڪثري پاڻ اوجاڳو ڪري منهنجي سنڀال ونندا هئا. واٽ تي لهي ٽڪ پچڻ لاءِ گلابي ريشمي پوش سان هڪ شاهي گاديلو هميشه مون لاءِ موجود هو. شربت جون صراحيون، وغيره به هڪيون هيون. اميرن ڪيترا باز موڪليا هئا، جنسان شڪار ڪرڻ واٽ جي هڪ وندر ۽ خوراڪ لاءِ ڇهر هئي. پڪين جـو شڪار جهڙو سنڌ ۾ مزيدار ٿو ٿئي اهڙو اڳه مون ڪٿي نه ڏٺو آهي. مگر حيدرآباد ۾ جلد پهچڻ لاءِ آءٌ منتظر هوس. تنهنڪري اسانجي مسافري به تڪڙي تڪڙي ٿي. اسانجي جماعت ۾ ٻيو نه ته هزار ڪن ماڻهو هوندا، جي گهڻو ڪري سڀ اُٺن تي سوار هئا. خان پاڻ اُٺن تي چڙهيل هئا ۽ سنڌ ۾ سفر جو اهو نمونو سهنجو ٿيندو آهي، اب به اهڙا پلا جو منهنجي گهوڙي سان ٻير ٻير ۾ ملائيندا پئي هليا. پاڪري تي ريشمي گديون وجائڻ ڪري چڙهندڙ کي گهڻو اهنج نٿي ٿيو. جنهن رستي ڪان وياسين تي تنهن پاسي پانياٺو نه ڪو يوروپي ڪوڻ وبو هو. آءٌ ماڻهن لاءِ هڪ رونشو ٻڻجي پيس، ۽ مونکي ڏسڻ لاءِ جڻ آجهڙيا ٿي. چارون طرف 'فرنگيءَ' کي ڏسڻ لاءِ حشام اچي ٿي مڙيا. ڪن ته ويڄهو اچڻ لاءِ بيماريءَ جو گيگه به ڪڍي

ملايو ۽ جي بهانو پڌرو ٿي ٿيو ته چون ته " برابر توکي ڏسڻ لاءِ آيا آهيون. مَن تـوکي ڏسي اسانجي قسمت زور ٿئي!"

حيدرآباد کان ٿيهارو مئل پري هوس ته محمد خان نوڙهو ٿورا، اميرن جـو هڪ عزيز، استقبال لاءِ وڏي آيـو. ساڻس هڪ بيو عملدار مـوسـا کهتان ۽ ڪيترا خدمتگار به هئا. انهنمان معلوم ٿيم ته منهنجي استقبال لاءِ دربار ۾ خاص تياريون ٿي رهيون آهن. چي "بيا يوروپي به پنهنجي ڪم سنڌ ۾ آيا آهن، پر توهانکي ته خاص دعوت ڏنل آهي ۽ توهانسان ملاقات بـه خـاص طرح سان ٿي ٿيندي."

حيدرآباد جي ويجهو نواب ولي محمد خان لغاري، سنڌ جو وڏو وزير، پاڻ مونکي مبارڪبادي ڏيڻ لاءِ قدم رنج فرمائي آيو. وڏي اٽالي ۽ دبدبي سان آيو ۽ دربـار جـا گهڻو ڪـري سڀ مکيه ماڻهو ساڻس هئا. ان جڳهه جي ڪلهن تي هڪ ماڙي ۾ ويٺل هو، جتان مونکي ڏسي اُمالڪ لهي حب سان ياڪر پائي اچـي مليو. ماڙي مٿان ڪرمچي رنگ جـي مخمل، چارون طرف جهالرون ۽ سونهري سينگار هئا. وزيـر صاحب وڏيءَ عمر جو صاحب لياقت وفضيلت، درباري ڍؤل چوڻ رحم دل ۽ روب وارو آهي. ڪرسيءَ تي مونکي پنهنجي سامهون ڪڻي وهاريائين، ۽ انهيءَ ريت ڳچ مفاصلو پنڌ ڪندا هلياسين.

نومبر جي ڏهين تاريخ آءٌ حيدرآباد پهتس ۽ جيڪو عجب رنگ ڏٺم تنهنجو ذڪر ڪرڻ لاءِ زبان بيوس آهي. قريب قريب ڏهه ٻارهان هزار ماڻهو اچي مڙيا هئا. مونکي ڏسڻ لاءِ آتُر هئا؛ زالون پڻ، جي ڪوُمل هندو استرين وانگر نه هيون، ڪرسيءَ تائين ڍوڪي آيون ۽ اهڙي ته پيهه هئي جو سپاهين جي مارڪٽ پورڻ ڪري به اڳتي وڌڻ ڏکيو ٿي پيو. شهر کان مٿل پري وري سهڻي سنجيل عمدي ڪاري گهوڙي تي چاڙهيائون؛ پر ماڻهن جي اهڙي ڌوڪ ڌوڪان پئي پيئي جو چيائون ته ڍڪيل ڏوليءَ اندر هلي وهو ته توهانکي هڻ گهمسان مان ڪڍي هلون. ڏاڍي تڪليف ڪانپوءِ، ڏاڍيءَ اُنت ۾، اسين مسين مسين ڪري قلع جي دوازي وٽ پهتاسين، جنهنم فقط امير پاڻ رهندا آهن، ۽ جنسان هڪدمگڏ جڙوهوم. ٻاهر جي گوڙ گرديءَ کانپوءِ اندر سانت ۾ فرحت آئي. ڪي سوڙهيون گهٽيون لنگهي، جنم دربار جا خدمتگار رهندا هئا، پاڻکي هڪ وڏي کليل مئدان ۾ خوش پوشاڪ سنڌين جي مجلس ۾ ڪڙو ڏٺم. چارون طرف ديوارن تي عجيب چٽن جا سينگار ۽ پٽ تي عمدا غاليچا وڇايل هئا. هڪ طرف تي ڪماني دروازا، سائي ماهوت جي پردن سان ڍڪيل ڏٺم، جنمان هڪ ڏي وزير ۽ ٻيو عملدار وني ولم. اِنهيءَ اوڇتي تبديل ڪري اجا سامت ۾ مس آيوس؛ هوس ته اينريمرجتي لاهي ورتائون ۽ ڏسان ته ماز! آءٌ اميرن جي سامهون بيٺو آهيان.

نهايت جلويدار نظارو هو. هڪ ٽڪي نظر ڦيرائڻ سان اميرن جو سڄو خاندان ڏسي وٺڻ ۽ سڄ پڄ اهڙي رونق، جا جڻ بالڪل مشرقي جاهہ جلال بابت خوابي خيالن مثل هئي، اڳ ڪڏهين نہ ڏٺي هيم. هڪ اعليٰ، اوچي، ايراني غاليچن سان وڇايل ديوانخاني جي پڇاڙيءَ ۾ اهڙا خوش نما، عمدي لباس واري جماعت اڌ چندرمان ۾ ويٺي هئي. وچ ۾ وڏا امير مسند نشين هئا. مسند هڪ ڦٽيري فرينچ سفيد مخمل جي گدي، جنهن مٿان ريشم ۽ مقيش جي سهڻي گلڪاري ۽ چئني ڪنڌن تي چار ڳرا ۽ اُڪريل سونهري اَناس جهڙا ڇنبڙيل جهابا ۽ بنيان ٽيڪ لاءِ شاهي مخمل جو پرت سان پريل طول هو. اميرن جي ٻنهي پاسن کان ٽالپري خاندان جا ماڻهو- مراد علي، نور محمد ۽ نصير خان جا پٽ، ۽ مير صوبدار ۽ محمد سنڌن پائنيا حاضر هئا. ٿورو پريرو بيٺا عزيز جنم مير محمد سنڌن ڇاڇو ۽ سنڌس پٽ احمد خان ۽ جهان خان تنجي پنيان عمدن لباسن ۾ ميرن جا تلوار بند سپر بردار ۽ خوش لباس خدمتگار گروهہ ٻڌي بيٺا هئا.

هڪ يوروپيءَ جي نظر ۾ ۽ جو يوروپي ديسي رسم چال هلڪي درجي جي سمجهڻ سکيو هو، تنهن لاءِ هيٺري سنائي ۽ لباس ۾ خوش نمائي نهايت فرحت بخش هئي. اجائي نمايش يا گلنار رنگن جو بيهودو زيب ڪونہ هو. هندو دربارن وانگر هڪ پاسي چمڪ

جهلڪ ۽ ٻئي پاسي گندگي ڪانہ هئي؛ پر اُتلو ساد و سهائيندڙ ڏيک ۽ نماءُ، جهڙو اڳ ڪڏهين نہ ڏٺو هوم. خدمتگارن کي گهڻو ڪري ساڳيو لباس پهريل هو. سيني کي اُڇي عمدي ململ جا پهراڻ، زيبائتا ۽ ڇٽڪيدار زربفت جا ڪمربند، ريشمي ترڪي ٻيريون شلوارون ۽ ڪيمخاب يا مخمل جون ٻ گهيون ٽوپيون پيل هيون. قيمتي، سفيد ڪشميري شالن جو ٻانهن تي اُڇليل جوڙو، ڪمربند ۾ ايراني جوهرن سان جڙيل ڪٽاري، ٻنهي اميرن جو خاص زيب زينت هو.

ٽالپري خاندان کي ائين ڏسي سنڌن تهذيب ۽ تواضع تي آءٌ عاشق ٿي پيس، ۽ قبول ڪيم تہ ٻيو نہ تہ ظاهريءَ طور اِنهي مان مرتبي جا لائق آهن. ننڍن شهزادن جي چال چلن ۾ شان ۽ خاندان ظاهر هو، جو ورلي يوروپي يا هندوستاني اميرزادن ۾ نظر ايندو آهي. بلڪ شڪل شبيہ ۾ مڪيہ امير ساري مجموعي ۾ گهڻ قابل تعظيم ٿي لڳا؛ شايد انهيڪري جو اهڙي پرورش نہ ٿي هين ۽ ننڍي هوندي سختيون سنيون هئائون. حقيقتاً عمر ۾ وڏيرا آهن، مگر مٿي ڏاڙهيءَ کي ڪيس لائڻ ڪري پنجاه سالن جا مس ٿا لڳن. هڪڙي ڪان سواءِ، اميرن ۽ سنڌن اولاد جي وچ ڪا ٿوري مشابهت آهي، ۽ شهزادن جون سهڻيون صورتون، ڪارا وار، ٻ گهيون پنبڻيون، ۽ ڀنؤر جهڙيون ڀرون مائرن جو

ورثو آهن. سينئي ۾ مير نصير خان مونکي نهايت خوبصورت گبرو جوان لڳو.

دربار جي رونق ۽ اميرن جي سونهن ۾ ٻنهي موهي ڇڏيم. لباس ۽ چال چلڻ مان سمجهيم ته سڀ حاضر عملدار اعليٰ درجي جا آهن. اڳيان جڳهه ونڻ لاءِ هڪ ٻئي تي ڳاهٽ نٿي ٿيا، ۽ عام خلق ته ٻنهه ڪوٽ جي ٻاهر هئي. چارون طرف خاموشي ۽ سنجيدگي ۽ هر هڪ شخص جي روش ۽ شايستگي ۽ درباري نظاري جي جهلڪ ڏسي آءٌ حيرت ۽ ادب سان ويهي نهارڻ لڳس.

(٢٠) مذهبي تعصب.

سنبت ١٨٨٨ (١٧٣١-١٨٣٢ع) ۾ ڪنهن واجهي ماستر ڪندي نالي هڪ هندو مزور جي پٽ سان ڪا سختي ڪئي. ڇوڪر رسي گهر ڇڏي وڃي مسجد جي درونت ويٺو، جنهي هاڻ ڏوبين جو پاڙو آهي. ڪي مسلمان ڇوڪر کي ڏسي، ڪيس ريهي ريبي مسجد اندر وني ويا ۽ اتي ڪٽي وهاريائونس. تنهنتي هندن ۾ تاءُ پئدا ٿيو، هٽ تاڙ ڪيائون ۽ مسلمانن سان سؤدا ڪٽي بند ڪيائون. لياڙي نديءَ جي پيٽ ۾ ڪي کوه هئا، جنان هندو پيئڻ جو پاڻي ڀريندا هئا. وير پاڙڻ لاءِ مسلمانن وڃي اهي کوهَ پليت ڪيا. ٻئي ڏينهن وري نورلشاهه نالي هڪ سيد بزار مان ٿي اسانجي محلي وٽان ڪچ مٽيندو لنگهيو. منهنجو نندو ڀاءُ پرسرام اوڏيءَ

مهل محلي جي ٻاهران در تي بيٺو هو. تنهن سيد کي سنڌ س بد فضيلتيءَ ۽ بد لحاظيءَ لاءِ ٽورو جهڻڪيو. پوءِ ته ٻئي اچي پاڻ ۾ اٽڪيا. تان جو نورلشاهہ مذهبي جوش ۾ اچي هلائڻ لڳو ته پرسرام اسانجي حضرت پيغمبر کي سخن ڪڍيا آهن. گوڙ تي مسلمانن جا حشام اچي مڙيا. منجهن تاءِ آيريو، ۽ چون ته وير ضرور وٺنداسون. هندن به سرجوشي ڏيکاري، حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ ۾ په پچايا. انهيءَ واقع کانپوءِ سيد نورلشاهہ ننڍي، شاهبندر، مٽياري، هالا ۽ حيدرآباد جي گشت تي نڪتو، جتي ويو اُتي عام خلق کي ڇيڙيندو پڙڪائيندو ويو. قرآن شريف هٿ ۾ جهلي، خدا جو نالو وٺي سيني سچن سومنن کان مدد گهرندو ويو. اِها خبر ساريءَ سنڌ ۾ وڃ وانگر پکڙجي ويئي ۽ سڄي پرڳڻي کي جڻ مذهبي باهہ جي جر لڳي ويئي. سڀ مسلمان پاڻ ۾ ته شامل تي ويا، ۽ هندو به پاڻ ۾ يڪمشت تي ويا. تيسين منهنجو پاءُ پرسرام سنڌ مان ڀڄي وڃي جيسلمير نڪتو. مسلمانن جي ٽولين تيسين حيدرآباد ۾ شور ڪٺي مچايو ۽ مير مراد عليءَ تي ڏاڍا زور لڳايا. ڇي سيٺ هوتچند ڏي فرمان موڪلي سنڌ ۾ پٽ پرسرام جي ٻانهن حيدرآباد ۾ گهرايو. پرسرام ته ڪراچيءَ ۾ هوئي ڪونہ. پر ٻئي فرمان موجب پرسرام نہ ته سيٺ پاڻ حيدرآباد ۾ اچي حاضر ٿيڻو هو. سو سيٺ هوتچند ٻه هزار هندو ساڻ وٺي

حيدرآباد ڏي روانو ٿيو. اهو فرمان هڪ بدرقو کڻي آيو، جنهن سيٺ کي مير جي دربار ۾ سلامتيءَ جي خاطر ڏني ۽ دارالحڪومت ۾ ساڻ وٺي وڃڻ جي آڇ ڪئي. جڏهين سيٺ حيدرآباد پهتو تڏهين مسلمان چڙي بيٺا، پر مير مراد علي کين روڪيو ۽ سيٺ کي هٿ لڳائڻ ڪين ڏنو. تڏهين مسلمان وڃي مير جي ڏيءُ سان ڇوڇاءِ ڪرائي، جا مير مير محمد بگ جي وارث سان پرڻيل هئي، ۽ آزيون نيزاريون ڪري ڪيس پنهنجي طرف ڪيو. انهين به ڇپائونس ته مير وٽ هٿ ۾ قرآن شريف کڻي وڃ ۽ ڪافر موڪل وٺي اچ؛ مير ڪيس موٽائي نه سگهيو، پر سمجهايائينس ته انهين نه ٿئي جو مسلمان سيد ڪو شهر اندر ظلم مچائين، ۽ اِئين به ڇپائينس ته هي بکيڙو آهي نصرپور جي پير اڳيان فتوي لاءِ ٿو پيش ڪريان. اُتي جڻن وڃين تڻن وڃي ڪن. تنهنڪري سڀ نصرپور ويا ۽ مير طرفان سيد زلفڪر علي شاه ويا. پر مير جا عيوضي پڻ مذهبي ۽ اندروني مسلمانن سان ملت ۾ هوا. نصرپور ۾ قاضيءَ ڏنو ته مسلمان جرڪت لاءِ سنيري آيا آهن، تنهنڪري پنهنجي جڳهه تي نه کين بڌائين ۽ نه پاڻ ڳالهه بولهه ڪرڻ ڏنائين، پر مسلمانن جا حشام هندن تي حملو ڪري هوتچند کي منجهائڻ جهلي، اُڏائي اُمالڪ حيدرآباد وٺي، ٻن ڄڻن ڪلاڪن اندر بيڙي سنباهي نئي ۽ پوءِ باگانيءَ ڪڍي

ويس. باگانيءَ ۾ سيٺ کي منلو شاهہ جي اوطاق تي
وڃي رهايائون، جو نورلشاهہ جو عزيز هو ۽ پاڻ ڪٽر
مذهبي هو. انئين ڏه يارهان ڏينهن گذري ويا ۽ سيٺ
اَن ڪين چکيو. اينري ۾ سيٺ جو هڪ جهونو وفادار
پاروُءَ نالــي نوڪر ڇمڙا پوش ڪري سندس پنيان پيو.
اُهو ڪيس قلن پڳڙن جي مٺ روز لڪائي پهچائيندو
رهيو، جنهنتي وقت ڪاٽيندو هو. پنا جي اينري
تعريف ڪندس ته ڪڏهين به همٿ نه هاريائين ۽ نــہ
دل لاٿائين. اهي بکہ ۽ ٽڪ جا ڏهاڪو ڏينهن پڳڙن
لپ ڪائي، درياهہ جو پاڻي پي، بنا ڊپ ماٺ ۽ صبر
۾ گذاريائين. خبر هيس ته مسلمان پڇڻ ڪين ڏيندا،
سو جڏهن چوندا هئس تڏهن هڪ بنا دل ٻــڌي ڪندو
هو. باگانيءَ ۾ ڪيس زوريءَ مسلمان ڪرڻ جا گهات
گهڙيائون. پر پنجاه ورهين جي عمر کان پاهر ماڻهوءَ جي
طهر ڪرڻ قران جي خلاف هو، ۽ انئين ڪرڻ کان قدري
ڊنا به ٿي. سو صلاح مشوره ڪرڻ لاءِ ترسيا. تيسين
مير مراد عليءَ کي ٽيت پئجي ويئي. هيڏانهن هڪ پاسي
سنڌ جي سيٺي هندن هيڏي اند ير ٿي هوءِ هوءِ مچائي
ڏني ته هوڏانهن ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن سنڌ جي
هن واردات تي ارمان ظاهر ڪيو. تنهن تي مير منجهي
پينو، ۽ پنهنجي ڪڻي تي پڇتاءُ ڪائي نتي جي نواب
غلام حيدر چنگائيءَ کي خاص حڪم موڪليو ته سيٺ

هوتچند کي مسلمانن جي هٿان بچائي هڪدم پاڻسان گڏ حيدرآباد وٺي آيو.

حڪم موجب غلام حيدر اُمالڪ باگاني ۽ ويو ۽ سيٺ کي ڇڏائي وري حيدرآباد وٺي آيو، جتي هوُ ڏهن ٻارهن ڏينهن ڪان پوءِ موٽيو. اِهو سڀ وقت پنهنجي ڏرم تي پڪو رهڻ لاءِ خوب ٻـڪون ۽ مسلمانن جون ڪئين عقوبتون سنيون هئائين، جن سندس ڪاڌ و ساڻن گڏ جي کائڻ لاءِ ڏاڍو زور رکيو هوس. حيدرآباد ۾ موٽڻ کان پوءِ ئي هڪ هندو راڏائو رکي هن پوڄن ورتو.

جڏهين مير مراد علي ۽ سيٺ جي حيدرآباد ۾ پهچڻ جو ٻڌو، تڏهن هڪدم گهرائي پڇائيىنس ته "هاڻي ڇاڻا ڪرڻ چاهيو؟" جواب ڏنائين ته "هاڻي وري دنيا ۾ گهڙڻ جي خواهش ڪانه اٿم، ۽ باقي ڏينهن صوفي فقير ٿي گذارڻ چاهيان ٿو." تنهن تي مير ارمان ظاهر ڪيو، ۽ پڇائيىنس ته جيڪي وڻيو سو ڪريو. پوءِ هڪ سچاول نالي مير جي خاصخيلي ۽ جي خالي اوطاق مسواڙ تي وٺي اتي وڃي رهيو. حيدرآباد ۾ اسانجا سوين عزيز خوهيش هئا. اهي سارو ڏينهن سيٺ جي جڳهه جي آس پاس ڦريا ۽ انهن مير غلام علي پيروز (غلام علي ٽنڊي جي هاڻوڪي مير خانمحمد جي پيءُ) سان سندس پيڻ لا خانگي بندوبست وڃي ڪيا. مير غلام علي سيٺ هوتچند جي پاسي هو، ۽ سندس وڏن جي

سيٺ ڪيولرام سان دوستي هئڻ ڪري سيٺ سان
همدرد هو. سيٺ جي دوستن کي چيائين ته سيٺ جي
ٻانهن قليليءَ تائين پهچائيندءِ ته پوءِ سنڌ جي مسلمانن
هٿان ڇڏائڻ لاءِ آءٌ جوابدار رهندس. سو جنهن رات
سيٺ هوتچند مير کان موڪل وٺي موٽيو تنهن ساڳيءَ
رات اوندهه ٿيڻ کان پوءِ منهنجي پناجيءَ جا دوست
کيس ڇمڙا پوش ڪرائي قليليءَ جي هن پار وٺي ويا.
مير غلام علي خود حاضر هو ۽ پريات کان اڳ هن کيس
سلامتيءَ سان مير محمد خان جي ٽنڊي پرسان هڪ
رهاڻ ٿالي ڳوٺ ۾ وڃي پهچايو. اُتي جو اُتي هڪ
وفادار بدرقو مليس جو کيس لکپت ۾ وٺي وڃڻ لاءِ
تيار هو، ۽ جتي اسانجي پيڍي ۽ ڪٺين منيب هئا.
اسانجو مکيه گماشتو ڪرمچند مُولناڻي هو جنهن ساري
حقيقت ڪڇ جي راءِ کي سڻائي. جڏهين راءِ کي سيٺ
جي لکپت اچڻ جو سماءُ پيو تڏهين پنهنجي مکيه
ڪامدار کي لکي موڪليائين ته ڪوري نديءَ تي
سنڌ واريءَ پر تي هڪ ٻيڙي ڪاڏي پيتي سان پريل
تيار رکي ۽ ٢٥ سپاهين سان سيٺ کي لکپت وٺي اچ.
سو سيٺ جڏهين پهتو تڏهين سنديس آجيان گهڻي مان شان
سان ٿي. جڏهين سنڌ جي مسلمانن ۽ مير مراد عليءَ
سيٺ جي پڄي وڃڻ ۽ لکپت ۾ آجيان جو ٻڌو تڏهين
لڄ آين، ۽ مير ائين ارمان کاڌو جڻ ته ڪا وڏي ٻوٽ
هٿان نڪري ويئي هيس.

ڪراچيءَ کان اسان گڏ ٿياسون، گدو مل ۽ ٻين کي سيٺ سان ملڻ لاءِ موڪليو. منهنجو پاڻ پرسرام ٻُڌ جيسلمير جي راڄا کان اُٺ ۽ ماڻهو وٺي تورن ڏينهن کان پوءِ لکپت ويو. سيٺ هوتچند لکپت کان نارائنسر جي تيرٿ تي ويو، ۽ اتي جي براهمڻن ۽ هندن کي کارائڻ جي پنيان ڪيترو ڌن خرچ ڪيائين. نارائنسر کان وري لکپت موٽيو ۽ لکپت جي ڪوٽيءَ جو ڪم سنڀالڻ لاءِ ڏهه سال رهيو. سندس شاديءَ پنيان اسانکي هڪ لک روپين کان وڌيڪ خرچڻو پيو.

(٢١) آميرن جا خيال

گفتگوءَ ۾ اميرن جيڪي خيال رايا ظاهر ڪيا سي سڀ هت درج ڪرڻ ڏکيا ٿيندا. پر يادگيريءَ مان ڪن جو مختصر بيان ڏيان ٿو.

اُسانجي سلطنت مان آمدنيءَ بابت ڏاڍي پڇ پڇ ڪندا هئا، ڇي هندوستان جي نيڪي لاءِ توهان جا ’اِجاريدار‘ (ايسٽ انڊيا ڪمپني) انگريز بادشاهه کي ساليانو گهڻو رسائيندا آهن؟ منهنجو جواب دل ۾ اصل آئڙين ئي نٿي. جڏهين ٻڌايو مان ته بادشاهه يا ڪمپني کي ڪا به ٻچت ڪانه آهي، بلڪ ڪن پرڳڻن ۾ خرچ آمدنيءَ کان وڌيڪ آهي تڏهين ڪرم علي تپرس کائي پڇيم ته ”سو وري ڪئن؟ توهين ته پنجن وڏن راڄن جا والي آهيو.“ چيم ته برابر پر اسانجي حڪومت جو

سرشتو مسلمانن ۽ مرهٽن کان نرالو آهي. اِهي فقط پنهنجو ۽ زمان حال جو تصور ڪندا؛ مگر اسانجا قاعدا قانون آئيندي جو به خيال رکندا؛ جيتوڻيڪ اسانکي خانگي فائدو ڪونهي، پر اها نيتي اسانجي پوين ۽ ساري رعيت جي بهبوديءَ لاءِ آهي. مون پانيون ته ڪين به اهو واجب لڳندو، ڇو جو قبول ڪيائون ته بيشڪ عقل ۾ سرسائي رکڻ ڪري انگريز هندوستان جو حاڪم بڻجي ويٺو آهي...... پر ڪڇ ملڪ جي ڳالهين ڪرڻ مان جيڪو مزو ٿي آين سو بيءَ ڪنهن مان نٿي آين، ور ور ڏيئي ڪڇ بابت پڇ پڇ ڪندا هئا. ڇي انهيءَ جهڙو دنيا ۾ بيو ڪو شڪارگاهه ڪونه آهي. شڪار جو خاص ڪري اَنگريزن جي سؤُر جي شڪار جو سربستو اَحوال پڇندا هئم. جڏهين بڌايومان ته هڪ مهني اندر ڪن عملدارن ڪنهن ضلعي ۾ سانيڪو سؤُر ماريا تڏهين خوشيءَ وچون بنه ٽپ ٽي چڏيائون. هڪ پيري اشارو ڏنائون ته جنهن صورت ۾ انگريز سرڪار کي پڇ واري پلٽڻ شايد ٻئي ڪنهن هنڌ وڌيڪ گهربي هجي تنهن صورت ۾ دوستي طريقي پنج ڇهه هزار بروچ سندن جاءِ تي فوجي پهرو ڏيڻ لاءِ تيار آهن! جي اِهو اِشارو آءٌ بنه ڳالهه ڪائي نه وجان ها ته پڪ اٿم ته اهڙي مضمون جو خط سرڪار ڏي موڪلان ضرور لکائين ها. ڪڏهين ته ڪڇ جهڙي ڪنال ملڪ رکڻ مان ڪهڙا نقصان آهن تنهنتي ويهي ويچار ڪندا هئا؛ هڪ پيري چيائون ته

جي انگريز سرڪار ڪڇ جو راڄ ڦيرائي اسانکي ڏيندي ته جيتري خراج هاڻ ڪڇ جو راءُ ڀري ٿو اوتري خراج وقت سر ڀرڻ لاءِ اسين توهانکي ڀلي ۾ ڀلن شاهوڪارن جي ضمانت لکي ڏينداسين. پڇيم ته جي ائين ڪري ڏٺي ته ٻه تنهنمان توهين ڇا وٺيندا؟ چي ملڪ جي آمدنيءَ ڪي راءِ جا وزير هيئنئر پيڏي وينا هڻن. جڏهين سمجهايو مان ته ڪڇ ڏتريل ملڪ آهي، ته مراد عليءَ وراڻيم ته ڪڇ ڏهڻ جي رمز اسانکي ياد نه آهي......

رنجيت سنگهه کي 'سڪ' ڪري سڏيندا هئا، ۽ انهيءَ 'سڪ' بابت نهايت گهڻ وڏ ڳالهائيندا هئا. هڪڙي ڀيري غصي ۾ اچي اُمير چئيم ته وس پڇيم ته ڪنهن به مومن کي هنجي ويجهو وڃڻ به جيڪر ڪين ڏيان...... انگريز بادشاهه ۽ انگلنڊ بابت ڪل جهڙيون ڳالهيون ٻڌائيندا هئم. چي ساري دنيا ۾ بهادر سپاهي هڪڙا انگريز ٻيا بروچ. نيپولين جي زواليت جي خبر هين مگر سندس موت بابت اڃا ڪونه ٻڌو هئائون. ٽڪن ڏيارڻ جي خبر هين، ۽ جڏهين فائدا ڏيکاريم تڏهين سنڌ ۾ به ٽڪن لاءِ بندوبست ڪرڻ جو خيال ڏيکاريائون. ڳالهيون ڪندي هڪ ڀيري آگ گاڏيءَ جي عجيب ڪاميابيءَ جو ذڪر ڪيم؛ پر انهيءَ ڳالهه ۽ انگلنڊ جي آمدنيءَ بابت ائين وسهي وينا ته اهي سڀ آسر پوٽاڻيون ڪهاڻيون آهن.

ياد اٿم ته هڪ ڳالهه تي منهن ۾ گهنڊ ڪڍي ڀاتائون. وزير سان ڪابل ۾ حالتن جو ذڪر ڪندي هندوستان جي وڏي نقشي ڏي اشارو ڪڍي ڪيم. اها ڳالهه هن اميرن سان ڪئي؛ اهڙي عجيب شيءِ ڏسڻ تي سندن دل سرڪي. سو آءٌ نقشو ڪڍي دربار ۾ ويس ۽ سمجهائڻ وينس. جڏهين آڱر ڪڍي هڪ منزل تان ٻيءَ تائين سنڌ مان سڀ رستا ويندي لاهور ۽ جيسلمير تائين ڏيکاريم، ۽ چيم ته هن نقشي سان وات تي پڇا ڪرڻ بنا ساري سنڌ گهمي سگهان ٿو، تڏهين ڇرڻ وائڙا ٿي ويا! شايد بي عقلي ڪيم، پر سندن ذرڙو ملڪ هڪ همت سان پڪي، انگريزن جي شاهي حڪومت جون حدون ٻئي سان ڏيکاريم. اوڏي مهل ته ڇرڻ ڳالهه وساري ڇڏيائون، ۽ ائين ڄاڻايائون ته اسان کي به انگريزي راڄ جي اينري خبر آهي جهڙي توهانکي اسانجي. پر پوءِ ملاقات جو سڄو وقت نهايت ڪنيير تي وينا ۽ ٻڌم ته منهنجي وڃڻ بعد وري نقشي جي ڳالهه ڪيائون ۽ ٽڙڪا ڪاڏائون ته هي فرنگي سڀ ڄاڻي جو چي وينو آهي.......

هڪ ٻيري دربار ۾ وينو هوس ته ديسي ايجنٽ بمبئي سرڪار ۾ بدلين بابت سر جان مالڪوم ۽ مسٽر ايلفنسٽن جا خط پيش ڪيا. خطن جي عبارت ڏيان ڏيئي ٻڌائون، ۽ هرهڪ القاب ۽ آداب جو لفظ ڇا ڇي ڏنائون. جڏهين مراد عليءَ پڇيو ڪي سر جان جهڙي خط ۾

هڪ لفظ ڏيکاريو جو ڪيس ٻئي خط کان گهٽ اَدب جو نظر تي آيو تڏهين مشڪل بنا رهي نه سگهيس.

(٢٢) اميرن جي رهڻي.

مسلمان حاڪم جهڙا ڪامي ۽ عياش اڪثري تين تا تهڙا سنڌ جا حاڪم نه آهن؛ يا نه اهڙا مغرور ۽ عالي خيال آهن جو عيش عشرت ڏي چڪ کائيهن؛ مگر ممڪن آهي ته مزا ماڻي ڏاوا پيا آهن. هڪ پيري مراد علي پڇيم ته دارُون (daroo) وٺڻ ۾ حرڪت ته کانهي؟ سمجهايو مانس تي ته هن بيماريءَ ۾ ڪا به جوش ڏيارينڌڙ شيءِ، خاص ڪري دارُون — نه وڃ تيئي روڪي ڇيائينم ته "مهرباني ڪري جا شيءِ اسان لاءِ حرام آهي تنهنجو نالو ڪنهن مومن اڳيان نه وٺندءِ." پوءِ سهي ڪيم ته امير صاحب فقط 'ڏاڙهون' وٺڻ بابت تي پڇيو! پڙهندڙ پائيندو ته هي رڳو پين اڳيان هام تي هنيائين، پر مونکي خاطري آهي ته اَمير ڪا به نشيدار شيءِ ڪين ورتائيندا آهن. اهڙا به واقع ٿيا آهن جڏهين ڪي شخص شراب جي بوءِ سان سندن خدمت ۾ حاضر ٿيا آهن، ۽ هنن ڪين اُنهيءَ دم بي عزتو ڪري پنهنجي اڳيان بيهڻ نه ڏنو. بهادر خان کُڪر هڪ بلوچ خانداني سردار، جو مراد عليءَ جي خدمت ۾ هو، سو هڪڙي پيري نشي ۾ ڏنو ويو، ۽ ڪجھ وقت تائين ڪيس نوڪريءَ کان جواب ڏنو ويو. دوا طور به دارُون ڪڏهين ڪين

وٺندا هئا. دربار ۾ حقي جو نشان به ڪونهي، ۽ ساري ڪٽنب ۾ ڪو آفيم کي به ويجهو ڪونه وڃي. جيڪر پاڻڇي ته انهيڪري حاڪمن جي پرهيز جو رعيت تي چڱو اثر ٿيو هوندو؛ پر آزمودي مان لاچار ظاهر ٿو ڪرڻو پويم ته اڪثري سپ سپاهي ۽ ڪيترا درباري هر طرح جي نقصانڪار ۽ ڪمزور ڪندڙ عيش عشرت ۾ مبتلا آهن. آفيم وٺڻ اهڙو عام جام آهي جهڙو ڪچ ۾؛ ۽ ڏٺم ته برانڊي جي بن چئن بوتلن جهڙي دل گهري سوغات بي ڪا ڪانه هئي. ڪن ماڻهن ڳجهن مرضن جي علاج ڪرڻ لاءِ پڇي سنايم، ته بين عيش عشرت ڪاڻ نئوبنو ٿيڻ لاءِ معجونن واسطي پڇي خفي ڪيم.

مير فتح عليءَ جي حياتيءَ ۾، ۽ جڏهين ايا اُهي هنگاما جنجي ذريع ٽالپرن حڪومت هٿ ڪئي سي تازا هئا، تڏهين دغا دولاب يا منصوبي کان پاڻ بچائڻ لاءِ بي حد جتن ڪندا هئا. 'چار يار' گڏ ڪائيندا، ۽ هڪ ڪمري ۾ سمهندا هئا. اهو ڪمرو چار ورطرف بند ۽ روشني لاءِ فقط هڪ پاسي دروازو رکيل هوس. ٻاهر ڪيترا سنجيل گهوڙا ۽ خذمتگار ڪنهن به اَوکيءَ گهڙيءَ لاءِ هڪيا بينا هوندا هئا. پويان ٽيهارو سال صلح سانت ۾ نبريا آهن ته ڪچ بي اوڻا ٿي ٿا رهن. پر تڏهين به اهڙا بيدار ۽ خبردار آهن جو ڪهڙي به منصوبي کي منهن ڏيئي سگهن ٿا. هن وقت اڳي وانگر گڏ نٿا کائين، ۽ هڪ ڪمري اندر نٿا سمهن؛ پر پنهنجن ڪمرن جي

باهر وفادار خدمتگار بيهاري، ياسي کان هٿيار رکي، سپيڻي صفحن ۾ سمهن ٿا. هڪ ٻئي ۾ گمان، اِها به عجب خصلت اٿن. مراد عليءَ جي بيماريءَ ڪري سپيڻي مير قلعي اندر کي مهنا بنديل ستيل هئا؛ ۽ جڏهين شڪار تي نڪرندا آهن ته به ڪنهنکي پنيان کين چڏيندا آهن. مير صوبدار کي به چار مٿل پنتي پورڻ ڏنو هئائون تڏهين ئي کيس اِسلامڪوٽ ۾ پيڇي وڃي اُتي بغاوت جي جهنبدي کڙي ڪرڻ جو وجهه ڏنو هئائون.

پر سنڌ جي دربار ۾ ڏارئي ماڻهوءَ جو ڏيان جيترو اميرن جي قيمتي جواهرات ۽ زره خاني ڏي ڇڪبو اوترو ٻئي پاسي نه ڇڪبو. سندن اُڪمت خزانو گهڻي قدر ياقوت، جواهر، موتي ۽ زمرد هئا، جنسان خنجر، تلواريون ۽ بندوقون جڙيندا هئا، يا ته منديون جون ٽڪون ۽ پوشاڪ ۾ جهاڀا پهريندا هئا. هاڻ ته ڪابل بادشاهت جي زبون تيڻ ڪري اُتي ڪيترا اُمير شهزادا فقير تي پيا آهن، ۽ قيمتي مٺيا لاچار وڪڻا پيا اٿن. اميرن به سندن سخت حالت جو وجهه وٺي پنهنجا ماڻهو اوڏانهن موڪلي، ڪيترا زيور توري ناڻي تي خريد ڪري چڏيا. ايشيا جي سيني پاسن کان جوهري سنڌ جي بزار تيز هئڻ ڪري هرڪجي اميرن جي دارالحڪومت جي ملاقات ڪندا آهن. هڪ به ايراني سونارا دربار جي خدمت ۾ آهن، جي ميناڪاري ڪري يا بيءَ

ڪنهن طرح حاڪمن جي جوهرات جو نماءُ ڪندا آهن. رڪ تي سونهري لفظن اُڪرڻ جو هنر انهن ڪاريگرن ڪنهن ڪماليت کي وڃي رسايو آهي.

ايران، ترڪي ۽ فلسطين (Palestine) ۾ ميرن جا گماشتا تلوارين ۽ بندوقن جي نالين خريد ڪرڻ لاءِ رکيل آهن. ممڪن آهي ته اهڙين شين جو قيمتي عجائب خانو دنيا ۾ ٻيو ڪٿي ڪونه ليندو. هڪ ٻيري بنا سينگار ٻُٽي سادي تلوار هٿ ۾ ڏنائون جا اڌ لک رپيا ڪائي ويٺي هين! تلوار جو قدر جهونائيءَ ۽ رڪ جي جوهر ۽ آب تي منحصر آهي. جيڪا ڪرم علي سوغات طور ڏنيم تنهنتي هجري ١١٣٢ (سنه ١٧٠٨) اُڪريل هو ۽ سنڌ ۾ ٻي هزارين روپئي جي ڪٿيل آهي. اميرن جي سلح خاني ۾ اهڙيون تلواريون موجود آهن جي گهڻو ڪري ايشيا جي هر ڪنهن نامور بادشاهه ٻڌيون هونديون. فخر اٿم اتہ شاهه عباس، نادرشاهه، احمدشاهه دُراني ۽ ٻين هڙن مشهور شهنشاهن جون تلواريون هٿ ۾ ڪٽي ڏنيون اٿم ته سڀ هم وزن آهن. تلوار جي ڌار تي اکثري سونهري اکر اُڪريل هوندا آهن.......

اهي تلواريون انگريزي تلوارين کان وڌيڪ ڳريون نٿيون لڳن؛ پر سندن هم وزني ٻئي قسم جي آهي، ۽ هڪ جوان شهزادي کي هڪ ڏڪ سان وڏي دنبي کي هڪ ڏڪ سان ٻہ اڌ ڪندو اڪثين ڏٺو اٿم. ڏڪ هڻڻ ۾ ٻہ چالاڪي کپي جا گهڻي استعمال ڪانپوءِ تي

اچي. آءٌ سنڌ ۾ آيس تنهن کان ٿورو ئي اڳي مير اسماعيل شاهه جي پٽ هڪ نهايت عمدي تلوار ائين آزمائيندي ڏٺي ويئي. اسانجي انگريزي هٿيارن جو جهڙو يورپ ۾ قدر آهي، تهڙو ميرن وٽ اصل ڪونهي. ڪڏهين ڪڏهين ته ڪين هٿائون ته انگلنڊ ۾ ڪا قيمتي تلوار تيندي آهي، ۽ جڏهين بڌايومان ته تازو باد شاهه سلامت هڪ امير کي هڪ لک رپين جي قيمتي تلوار سوغات طور ڏني ته حضرت ۾ پئجي ويا.

پر اسانجي بندوقن جي گهوڙن (gun locks) جو ڏاڍو قدر هون، ۽ مونکي عرض ڪيائون ته انگريز سرڪار کي لکي ڪي ٿورا همت ڪري ڏيو. وٽن ڪيترا عمدا ۽ قيمتي آتش بار (fire-arms) هٿيار ڏٺم، جي وقت به وقت اسانجي عملدارن کين سوغات طور ڏنا هئا؛ پر هنن گهوڙا ڪڍي پنهنجن بندوقن ۾ لڳائي، باقي سامان بيڪار سمجهي ڪري ڦٽو ڪيو هو... ناليون اڪثري قسطنطنيه مان خريد ڪندا آهن، اسانجن کان ڏيگهه ۾ ڀيڻيون، پر بلڪل سوڙهيون آهن. سنڌي ننڍا ڇيرا اصل ڪم نه آڻيندا آهن ۽ يا تيلچن يا قاٽندڙن گهوڙن (detonating locks) جو وٽن مان ڪونهي. جڏهين ڏنائون ته سنڌ ن جواهرات ۽ هٿيارن تي آءٌ عاشق هوس، تڏهين منجهائن ڪي روز نئين نئين طرح ٻاڻ سينگاري ايندا هئا، ۽ پنهنجيون تلواريون ڪڍي مونکي تپاسڻ لاءِ ڏيندا هئا.

مهني ۾ هڪ ٻه ڀيرو، تندرست هجن، ته شڪارگاهن ڏي ضرور وڃن. اهڙن موقعن تي پاڻسان وڏا ڏ نبلا وٺي بنا ڇناءَ جي جيڏانهن اڇين اوڏانهن نڪري پوندا هئا. انهيءَ ڪري هڪ پاسي شڪار جو مزو وٺن، ۽ ٻئي پاسي سيني پرگڻن کي تاب ۾ به رکن. شڪار تي باز، ڪتا، وغيره کڻن، پر سنڌ ۾ شڪار ڪرڻ جو نمونو يوروپي ماڻهو جيڪر ڪين پسند ڪن. پاڻ اُس ۾ ڪين نڪرن، پر هڪ مهاڙيءَ اندر وڃي آرامي ٿين، جيسين ڪير سوُئر يا هرڻ پڄائي پرواري تلاءَ تي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ موڪلين. پوءِ نڪري ڇنائي سانهه سنئيءَ سان شڪار ڪن، جنهنتي سنڌ ۾ خدمتگار واهه واهه ڪن. اِهي شڪارگاهه جهنگل جا شاهي ٽڪر آهن، ۽ چئني طرف اهڙيطرح گهيريل آهن جو ڪو به چوُپايو جانور ٻاهر نڪري ڪو سگهي. اُمير شڪار تي نڪرن تڏهين جهنگ ۾ سڀ ڪوهه بند ڪرائي فقط هڪ ڪوُهه بنگلي جي پرسان ڇڏيندا آهن. پوءِ بيا جانور ڪي تڙيندا ايندا جيسين ڪ اُڃ وگهي لاچار ڪوهه تي پاڻي پيئڻ اچن ۽ گوليءَ جو شڪار ٿين......

گهوڙي تي سوار ٿي ڪڏهين به شڪار ڪونه ڪن؛ پر بعضي اُٺن تي چڙهي هرڻ جي پٺيان ويندا آهن. ٻئي ڪنهنکي شڪارگاهن بندوق ڇوڙڻ جي سخت منع آهي؛ اهڙو شڪار ڪو ورلي ٿو ٿئي جنهن ۾ غلط نشان بازيءَ ڪري يا ڇٽن سوئرن ڪري ٻن ٽن ماڻهن

جون حياتيون وڃائي نہ موٽيا هوندا. سنڌ جا سڀ امير جڏهين خلق اڳيان ٻاهر نڪرندا آهن تڏهين قيمتي باز ۽ بازدار ساڻ وٺي نڪرن. ڪرم عليءَ وٽ هڪ باز ڏٺم جو ٻن هزارن روپين جو هو، ۽ اهڙو ئي قيمتي باز امير صاحب مونکي سوکڙيءَ طور ڏنو. عمدي ۾ عمدا باز ترڪستان ۽ اُتر ڪابل مان خريد ڪندا آهن.

سنڌ ۾ بہ ٻين مشرقي ملڪن وانگر درٻارين جو ڀلو برو حاڪم جي مهرباني ۽ فيض تي منحصر آهي، ۽ سنڌ ۾ درجو ۽ اُجورو اميرن جي موج تي آهي. انهن بابت ڪي گهڻو چوٽوئي ڪونهي. اُها صفائي ۽ شايستگي جا درٻار ۾ لاچار ٿي ڏيکارڻي پوين، سا پنهنجن گهرن ۾ ساڻ ڪڻي نٿا وڃن، جيئن تہ ٻاڻ بلڪل غريب آهن. (ملڪ جو خزانو حاڪمن جي ضابطي هيٺ آهي). هو ويچارا ڪو بہ ڏيکاءُ نماءُ ڪري نٿا سگهن. مگر اَميرن جا مقرب ۽ دوست هڪ نموني ممتاز آهن. ڪين سونين منين سان تلواريون هونديون آهن. ڪنهنکي سوغات طور اهڙي ملي تہ سمجهبو تہ فيض رسيو اٿس. جي اميرن وٽان نہ مليل هجي يا زيورات سان سينگاريل نہ هجي تہ اهڙي تلوار ڪڍڻ درٻاري دستور جي خلاف سمجهبي آهي. اهڙي سوغات بہ ورلي عطا ڪندا آهن، تنهنڪري اهڙيءَ نوازش جو ڏاڍو قدر آهي. گهڻي جانفشانيءَ ڪري امير بعضي جواهرات سان جڙيل تلوار بخشيندا آهن.

جنهن سڀ هن ريت تابعدار ۽ دامنگير آهن اُتي آزاد خيال ڪٿان ٿا ليئن؟ "جو حڪم" ۽ بالادستن جي حد چاپلوسيءَ ڪري امير پنهنجو راڄ جهليو بيٺا آهن. ڊارين جي توڙي هڪ ٻئي جي خوشامند ڏسي يوروپيءَ کي جيڪر ڪل نڪري وڃي. ٻه مرتبي وارا پاڻ ۾ گڏبا ته هڪ ٻئي مٿان اچائــي سارا هڻ جـو ڏوڙيو ڪٽي وسائيندا، ۽ پوءِ گڏ جي ڪٿان جو ڪٿان مبالغو ڪري مونکي ٻه ڪٽي آسمان تي چاڙهيندا. سنڌ ۾ پُرتڪلف اَدب آداب ٻه نهايت خشي ڪندڙ آهي. "چاق آهيو" "خوش آهيو"، وغيره ساڳيءَ ملاقات ۾ چار پنج دفع ور ور ڏيئي پيا پڇندا. آءٌ ڪرسيءَ تان ڪري اُٿان ته سڀ حاضرين به اُٿي بيهن، جيستين ڪي وري ڪرسي نشين ٿيان، ۽ پوءِ وري هڪ ٻئي کي سلام ڪري مون وانگر ڪن. انهيءَ ۾ منهنجي ليکي ڪابل ۽ ايران جي درٻارين جو نقل ڪندڙ آهن.

(٢٣) فوجي طاقت.

سنڌ جي فوجي طاقت بابت جيڏي پـل ڪئي هيم، ايڏي ٻئي ڪنهن ڳالهه بابت نه ڪئي هيم. ڪڇ ۾ جيڪو ٿورو وقت رهيو هوس تنهن ۾ هرڪهڙيءَ سنڌ مان ڪاهه ۽ حملن جا افواهه پئجي پوندي بيٺو وانگر ٻڌائيم ته حيدرآباد ۾ ڪا زبردست فوج هوندي. پر اُئين اصلي نـہ آهي. قلعي اندر ٿوري فوج کان سواءِ اميرن جا

هٿيار بند خدمتگار جهڙا ٿورڙا اهڙا ڏسڻ ۾ اچن. قومن جا ڪي سردار هميشه دربار جي سڏ وهيٺا رهندا، ۽ اهي وقت تي تورن ڏينهن اندر پنهنجي رعيت کان ڪيتري ۽ ٻيا ڪم ڪاريون ڇڏائي ڪين سڏي سگهندا آهن. چونڪ ته انهيءَ ريت سرڪار ڇاليهارو هزار ماڻهو گڏ ڪري سگهيتي، جنکي ڪئپٽن سيٽن جي رپورت موجب لڙائيءَ جي ميدان ۾ روز هڪ ٽڪسو ڏيندي آهي؛ پر اُهي پانيان تو ته اها سنڌ س پل هئي، يا ته جهوني زماني جي ڳالهه آهي، ڇاڪاڻ ته پيدل ته سوارن کي ماهوار ٿيهن روپين جو خاصو پگهار مليتو. ڪٽي سمجهجي ته وقتي ساري مسلمان خلق نڪري جنگ جي ميدان ۾ نروار ٿئي. مگر دنيا جي هن ٽڪر ۾ وطن لاءِ حب اڻ لڀ وت آهي. پر ڪو مذهبي مست حرڪت ڪري دين جي نالي باهه ڪٽي ٻاري ته شايد اهو ممڪن آهي.

جيتوڻيڪ اميرن جي ڏاڍاين ڪري ماڻهن جي جهيڙاڪ طبع ڍيل آهي، ۽ ملڪ ۾ صلح سانت ڪري حرڪت نٿا ڪن، تڏهين به هي رهزن تورِي ٻه چيڙ تي يا ڦرلٽ جي لالچ تي هٿيار ڪٽي نڪري ٻوڙ ۾ ويرم ٿي نٿا ڪن. بوڪرو ڳجهن وانگر ٻريان جنگ جي بوءِ پيئي ايندي؛ ذرو قبيلاڙو ڪتي ٿيو ناهي ته چڙ جنگ لاءِ آيا رهيا. بوءِ ڪٽن اکرجيب ۾ اچي ٿا مڙن سو ڏسي عشرت ٿيو وڃي! صوبدار جسو تازو هنگامو

تورن ڏينهن اندر فيصلو ٿي ويو. پر تيتري ۾ ويهارو ٽيهارو هزار ماڻهو پنهنجن سردارن هيٺ اچي مڙيا ۽ نيون ٽوليون ڪلاڪ ڪلاڪ ۾ پئي آيون، ته ايتري ۾ ناهه ٿي ويو. جنگ جي ميدان ۾ سنڌي سپاهي جنگي انتظام ۽ فرمانبرداريءَ مان ڪي ڪين ڄاڻي. پلا سنڌس تنخواهه جهڙي ڪسيس ٿهڙي بي بقاءُ آهي، تنهنڪري وات تي ڳوٺ ڦري پورت ڪرڻ پنهنجو واجبي حق سمجهندو آهي. قبول ڪندا آهن ته سنڌي بهادر ۽ ڄاڻو آهي، مگر جيتري سنڌ اندر سنڌس تعريف آهي اوتري ٻاهر نه اٿس. پاڻ پڌائڻ ۽ ڌاڙون هڻڻ لاءِ ناميارو آهي. سردار ڪان وٺي ويندي فوج ۾ ڪسيس نوڪر تائين، هرهڪ ماڻهو هردم آباڻا يا پنهنجا ڪيل يا خيالي دليريءَ جا ڪم پيو ڳائيندو ۽ ويچاريندو. مزو وري اهو جو صبر ۾ هڪ پئي جون آسر پوٽائيون ڳالهيون ويهي ٻڌندا. اميرن جو لشڪر هرهنڌان جڙن تڙن ڪٺ ڪيل، گوناگون، ڇڙنگو، بي ڍنگو، زر دوست مجموعو آهي. ڪهڙو ڪري منجهس بلوچستان جي جبلن مان آيل ڄانباز جوڌا پڻ آهن، جنهان رند قوم مان سنڌ جا ٽالپر به آهن.......

آءٌ پانيان ٿو ته اميرن ڪي دل ۾ وهم وينل آهي ته جي انگريز هڪواري ڪاهه ڪندا ته ڪهڙي به بچاءَ مان بنه ڪين ورندو. ڪيترن واقعن مان معلوم ٿيم ته اساڻي سوين ڪري اساڻي ٽالي جو جادو پڪڙ جي

وَيو آهي، ۽ مشرقي ماڻهن جي دلين ۾ اهو اثر ويهي
وَيو آهي تہ ڪنهن عرصي تائين اسانجي فتح خدا جي
ٻاران آهي. اِنهن ٻنهي ويچارن هتي جي منتظر ۽ اڳ ڪئي
ڪندڙ ماڻهن کي پرمائي هيسائي ڇڏيو آهي. دل جي
ڏر لڪائڻ ڪري اهڙا نمونا ٿا وٺن جو انلو پاڻ پڌرو
ڪيو وڃهن؛ مثلاً ڏاڙين ڦاڪن ڏي سخت خط لکڻ ۽
ڏاڙون هڻڻ ۽ ڏاڙين تي پنهنجي مان مرتبي ۽ وڏائيءَ
جو ڪوڙو اثر وهارڻ. جئن خانگي رهڻيءَ ۾ ڪيترا
ماڻهو پنهنجي جهالت لڪائڻ ڪاڻ رڪا ۽ مدمغ رهندا
آهن تئن هي بہ ڄاڻن ٿا تہ ڪنهن اُسانجو حال اُڪئين پسيو
تہ اسانجا وڪا پڌرا ٿي پوندا ۽ انهيڪري پنهنجي يا پنهنجي
ملڪ جي مفصل يا پوري خبر ڏيڻ کان ڇرڪن پيا.
پر جنهن شخص سنڌ ۾ اچي اکئين حالتون ڏٺيون آهن،
تنهنکي اهي خسيس بهانا پنيلائي نٿا سگهن. سنڌ ۾
جيڪي ديوار اندر شهر آهن سي سڀ بچاءَ جي خيال
کان آهن ۽ هڪ کي بہ قلع جي نالي سان سڏڻ جو
شرف ڏيئي نٿو سگهجي. اُمرڪوٽ جنتي دربار جو
خزانو رکيل آهي، ۽ جو چوگرد پاڻيءَ بنا شاهي پٽن
ڪري اُجيت ۽ دُرڪم سمجهجي ٿو، سو بہ پڇا ڪندي
معلوم ٿيو تہ سنڌو درياهہ جي هڪ شاخ کي ويجهو هئڻ
ڪري هٿ ڪرڻ بلڪل سولو آهي. حيدرآباد جي
شهر ۾ غليظ ڪوپ جهڙين مٽيءَ جي جُهگين جو ميڙ
آهي، جنهنکي نہ ٻاهران بچاءَ ۽ نہ اندر آرام يا سوپيا
آهي؛ جنهن ڪوٽ جي امير هيڏي هام هڻن ٿا ۽ جو

شهر ملتان سس ڪڍيو بيٺو آهي سا بہ خراب ٻڪل سرن جي هڪ خسيس اڏاوت آهي. اِهو ئي پڳو پريو پيو آهي، ۽ صفدار فوج جو حملو هڪ ڪلاڪ بہ جهلي نہ سگهندو. اُمير اُمراءَ جئن ايشائي ڪندا آهن، گهڻو ڪري اوڪيءَ ويل ڏڌيءَ کي ڊوهہ ڏيئي ڇڏي ويندا آهن! البت خاطري اٿم تہ ٽالپر حاڪم پاڻ پنهنجي حڪومت ۽ خزاني بچائڻ لاءِ جنگ جي ميدان ۾ بهادر وانگر سر ڏيندا. پر جي اسين سنڌ ڏي رخ ڪڍي رکون تہ عام خلق ڏي نظر ڪندي، سنڌ جهڙي سولي فتح بي خيال ۾ اچي نٿي سگهي، خاص ڪري جيڪڏهين سنڌ کي ٻئي ڪنهن بہ پر واري حڪومت ڪان مدد نہ ملي. جن بي اختيار سببن ڪري هند سلطنت وڏي سي سبب همت بہ تيندا، ۽ جي اهڙو واقع ٿيو تہ سنڌ ۾ فيض ۽ هوش واري حڪومت اسان کي چڱيءَ طرح ياڙا ڏيندي.

(۲۴) برهمڻ آباد.

اُلهندي هندوستان ۾ گهڻيئي جهوُنا شهر ڪوٽي ڪڍيا اٿن، پر شهدادپور وٽ براهمڻ آباد جي جهوُني دٻل شهر جيڪا تڪليف کوٽڻ وارن کي ڏني آهي سا ٻئي ڪنهن نہ ڏني آهي؛ نڪي ڪنهن ٻئي پڊہ بابت ايڏو بحث مباحثو هليو آهي. گهڻيئي عجيب غريب مال، شيوُن ۽ قيمتي وٿوُن منجهس پوُريل هيون. تنهن ڪري ڪي شوق وچان، ڪي خزاني هٿ ڪرڻ جي

لالچ تي ماڻهن هن شهر جي کنڊ کڙڇ اُٿلائي پٿلائي ۽ ڦولهي ڏٺي آهي. هرڪو اِهائي آس پايو وهي ته قسمت ٻين کان سرس منهنجي ياوري ڪندي.

١٨٥٤ع ۾ بيلاسس ۽ رچرڊسن صاحبن با ترتيب پڊ ڪوٺايا ۽ کوجنائون ڪيون، پر اُنهن کي به خطّر کا اهڙي وٿ هٿ چڙهي. تنهن ۾ به جيڪا هاڃي اوسي پاسي جي ڳوناڻن ڪئي آهي تنهنجي ڳالهه ئي نه پڇو. زمين کي کوڏر ڏئي سان چئني طرف کوٽي اهڙي سڃ ڪري ڇڏي اٿن جو شهر جي آڏاوت جي روءِ ئي مٽجي ويئي آهي، بلڪ ديوارين جا نشان به گم ٿي ويا آهن. شهر جو نقشو هڪ ”لانگ بوٽ“ مثل ڄاڻو، جنهنجو ترو اُتر- اُلهندي ته ٽنگ ڏکڻ- اُڀرندي. سموُرو هنڌ سرن ۽ ٺڪرين جي ڍڳن سان ڇانئيون پيو آهي. جيڏانهن نظر ڦيرو اوڏانهن عمارت آڏاوت ذات ڪا ڪانهي؛ رڳيؤن ڀتين جون پيڙهيون نظر اينديون. فقط اُيرندي پاسي اِنهي وئراني ۾ ٻڌن جي اِسٽوپا وانگي هڪ ٿل بيٺل آهي جو ٻڌ شهر جي اُجاڙ ۽ برباديءَ کي اُٿلو زياده نشانبر ٿو ڪري. پٿر جو ته نالو ئي ڪونهي، پر ٺڪرين سان گڏ سڙيل ڪاٺ ٽڪرا نظر چڙهن ٿا، جنهن مان ڄاڻجي ٿو ته ٽن ڏينهين ڪنهن قسم جو عمارتي ڪاٺ مؤجود هو.

هيٺ هيٺ اوُنهون کوٽي ڏنو اٿن ته ظاهر ٿو ٿئي ته شهر مٿان شهر آڏيل هو.

مٿئين طبق جي پٽين جي پيڙهين مان معلوم ٿـو ٿئي تہ اوساريءَ ۾ جي سرون ڪتب آيـل آهن سي نندي ڪارب جون، جـي اڪثر اسلامي عمارتن ۾ ڏسبيون آهن. ڪٿي وري اهي نندڙيون سرون توڙي هندن جي صاحبيءَ واريون وڏ ڪاربيون سرون گڏ وچڙ آهن. پر گهڻو هيٺ هيٺ ڪوٽڻ سان ديوارين ۾ جـي سرون آهن سي وڏيون شاهي آهن. ديوارين مٿان ديواريون آهن، جي جتي ڪٿي هڪ ٻئي جي آرپار ٿيون وڃن. ڌاڙا ڪواه سڪا جي مٿئين طبق مـان هٿ آيـا، سي مسلمانڪي پوئين زمـاني جا آهن. پر ڪا قيمتي شيءِ خٿر ڪا ملي. ٻيو تہ نهيو، پر گهروُ ٿانءُ ٽـپـو سو بہ جس پريو ڪونہ لڌو. جنهن مان ظاهر آهي تہ نئين شهر وسائڻ ڪان اڳ وسائيندڙن خزاني تـوڙي عمارتي مـال وارو طبق زيروزبر ڪري ڇڏيو.

هڪ گهٽي وني زمين مٿان ڪوٽيندي ٽن مسجدن جا بنياد ظاهـر ٿيا، جـي گهڻو هيٺ هيٺ ٻين عمارتن جي مٿان اَڏيل آهن. وڏ ڪاربين سرن جي ماپ آهي $16\frac{1}{4} \times 10\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$. اَنومان ٿـو ڪيجي تہ ڪنهن شاهي هندڪي عمارت مان نڪتل آهـن. اوساريءَ ۾ گاري بنا ٻيو مصالح ڪم ڪونہ ايندو هـو، تنهن ڪري اهي سرون هڪڙيءَ عمارت مان ڪڍي ٻيءَ ۾ لڳائڻ آسان هـو. هيٺئين طبق مـان گٽيش جـي مُورتـي، شو،

ڀارپٽي ۽ سورج ديوتا جو مٿو، ڀتل جو ڍڳو، ننڍو شيشو، پٿر جو عمدو اُڪريل پر ڀڳل ڪيرتي مکه، وغيره لڌا آهن. جاءِ بجاءِ اُونهيون کهيون نظر ٿيون اچن. اڪثر گهر گهر ۾ ننڍو کوه هو. اهي کوه پوئين وسايل شهر جا آهن، جي درياه جي هند متائڻ ڪانپوءِ رواج ۾ آيل آهن.

ڪوٽيندي مٽيءَ جا گولا، راند يڪا، ڪوڏ، سنيون، چوڙا، پٿر يا شيشي جا داڻا، شيشي جون ڀڳل شيون، ڀڳل هندوءُ مورتون، سڪا ۽ سڪن جا ڪارب، لوه جا ڪتيل ٽڪر (جي نجاڻا ترارين جا ڦر يا مٺيا هجن) ۽ ٻيون ڪيتريون شيون نظر ٿيون اچن.

ٿانءِ ڪو ورلي نڪتو آهي. چار نمونا آهن: ڳاڙها، ڪارا، سادا يا سينگاريل؛ وڌيڪ سخت مٽيءَ جا هلڪا زردا ۽ زردي رنگ اندران ڪاشي ڪيل. پويان ٻه نمونا گهڻو ڪري عربن ٻاهران گهرايا ته پاتجن. ڪوڏ ۽ سنيئڙا جهجها ته ليپن، ڪي اهڙا ننڍڙا جو سمنڊ جو ڪنارو ياد پيو اچي. ناد ۽ نادن مان نهيل چوڙا به ڪٿين آهن. ڪن مٿان سهڻا نقش اُڪريل آهن ۽ عاج جهڙا ٻيا لڳن. داڻا به ٽڙيل پکڙيل آهن، پر جهڪا ٿيل. قيمتي پٿر، مثلاً عقيق، نيلم، بلور، سنگ سليماني، وغيره ته عام جام آهن. هرهڪ داڻو ڪپي، گهڙي، اُجاري پوءِ وٺڊيل آهي. مٿن سڌين يا وزوڪڙ ليڪن ڪانسواءِ ٻيو سينگار ڪونهي. هڪ عقيق جي مهر عربي اُکرن

سان، ٻي ديوناگري اکرن سان لڏي آهي. بيلاسس صاحب کي عقيق لڌا جن تي ڏيڍي يا شينهن جي سهڻي شڪل اُڪريل هئي، جنهن مان ڄاڻجي ٿو ته اها ڪاريگري پراچين سمي ۾ به هئي، ۽ عربن جي راڄ ڪانپوءِ به قائم رهي. شيشي جون شيون چٽيون پاڌيون پر پڳل حالت ۾ آهن. پر خوش نصيباً هڪ سالم نيلي رنگ جي ڪٽوري هٿ آئي. هڪ وڏيءَ مورتيءَ جو ڇونڪت مليو، جنهن ۾ ڪيترا سندر چڪرا گهڙيل آهن، ۽ چڪري چڪري ۾ ديوتا رکيل آهي. ڇونڪت جي چوٽيءَ تي جتي مورتيءَ جو متو هئڻ کپي اُتي چڪري اندر سورج جي مورتي آهي؛ هٿن ۾ ڪنول گل ۽ پيرن ۾ ڊگها بوٽ پاتل اٿس. ٽامي جا سڪا سنها ۽ عربي اکرن جي سهڻين مهرن سوڌا خوب ملن ٿا، پر ڪٽيل ۽ مشڪل سان صاف ٿين ٿا. اهي خليفي جي دارالضرب ۾ نهيل ٿا ڏسجن. ٻيا وري سادا ۽ ٻي هنر وارن جا ناهيل پيا لڳن.

(٣٥) سنڌ جا هندو.

ڪنهن به هندوءَ کي ٿنڊي الهيار جو نالو ٻُنهڻ جي مجال نه ٿيندي هئي؛ ڇو جو نالي جي شروعات ۾ پاڪ لفظ هئا؛ ڪو به هندو عربيءَ ۾ لکيل ڪاغذ نه ڇهندو هو، ڇو جو عربي حرفن ۾ قرآن شريف لکيل هو، سنڌيءَ ۾ مسلمان جو لکيل ڪتاب ڪولي پڙهڻ جي ڪنهن کي

۾ جريت نہ ٿيندي هئي؛ اهوئي دپ تہ متان ڪتاب جي پهرئين صفحي تي ”بسم الله الرحمان الرحيم“ جا اکر پڙهندو ڪو ڏسي نہ وٺي؛ ڪهڙا بہ مسلمان قسم کڻي چون تہ فلاڻي هندوءَ کي اسان جمع جي ڏينهن ڪڪڙن جي ويڙه تي ڏٺو، اسان سندس واتان ’محمد‘ لفظ ٻڌو، ’آءٌ توسان هلندس‘. يا ڪي ٻيا اهڙا مبهم لفظ ٻڌا تہ سندس مذهب بدلائي سگهيا ٿي. اڄ ڪالهہ سنڌي مسلمان انهن ڳالهين جو انڪار ٿا ڪن؛ هندو تنهجو وڏاءُ ٿا ڪن، سچ ٻنهي جي وچ ۾ تو ڏسجي ۽ منهنجو ٻنهي ۾ اعتبار آهي......

عام گنوار ماڻهو هڪ هندوءَ کي مسلمان ٿيندو ڏسي جوش ۾ چاهيندا هئا تہ ٻئي ڪي، ٽئين کي بہ مسلمان ڪري ڇڏيون. پر جي اهڙو ڪو وجهہ نہ ملندو هون تہ لاچار ڪافرن تي گڏجي حملا ڪندا هئا. اِنهيءَ حرارت اسلام جا مثال اڪثري جمع ڏينهن ٿيندا هئا. ڪي ٿورڙا شهر هئا جنهن ۾ ڪو هندو وسپت سانجهيءَ ۽ چنڊ صبح جي وچ ۾ پنهنجو گهر سلامتيءَ سان ڇڏي سگهندو هو.

اهو ظلم ۽ حاڪمن جي تلوارين جا ڏک هيءَ آزار يل قوم صبر ۾ دل ڏاڍي ڪري سهي ويندي هئي. مگر مسڪين درجي جي مسلمانن کي ٻيڙڻ سان، مٿئين درجي جي متان اختياريءَ جو غيرواجبي استعمال ڪرڻ سان، اندروني ۽ گهرو جهڳڙن سان، ملڪ جي

بالا افسرن کي رشوتون ڏيئي بگاڙڻ سان ۽ اوسي پاسي ۽ دوستانہ رياستن سان ناسازي پئدا ڪرڻ سان حساب لاهي اَڻ سڌيءَ ريت وير پاڙيندي هت ناريندا هئا. تنهنڪري هن حقير ۽ ذليل قوم کي هت لائڻ کان مسلمان ڪن هٽندا هئا. شام ملڪ ۾ يهوُدين جو حال ۽ چال بہ سنڌي هندن جهڙي ئي هئي، تانجو آخر هڪ نموني قاعدي موجب مگر غير عملي طور سڀ مذهب هڪ جهڙا سمجهيا ويا.

تيز فهمي ۽ عقل جي بازيءَ ۾ سندن مٽ ڪونہ هو. هندوءَ کي حساب ڪتاب لاءِ ڪا خاص ڪوپري آهي. حسابن ۽ ٻين فنن ۾ مسلمان اڪثر گهٽو پنتي پيل آهن. تنهن وري مصري ماڻهن ۽ ترڪن، ايرانين ۽ عربن ۾ اهڙا ڪي جزوي ماڻهو آهن. هندوستان ۾ ڪوبہ اُکيون کولي جاچيندو تہ چٽو ڏسندو تہ جتي طرفداري ڪانهي اُتي جلد هندوُ مسلمانن مٿان چڙهي کين زيردست ڪن ٿا. پر برهم جي پوجاريءَ ۾ ٻيون بہ خصلتون آهن. اها ”گونگي ڳانءِ“ حقيقت ۾ هڪ وڏو خونخوار جانور آهي. اندر جو ڪارو ۽ بہ گهر ٻارو. مطلب تہ ڪتي بہ شرارت ڪرڻي هوندي تہ هي پاڻهوُن ڪنهي تيار بيٺو هوندو. هندوستان کان ٻاهر ٻئي ڪهڙي هنڌ ’نڳيءَ‘ جي آزار هيترين صديون جتاءِ ڪيو آهي؟ انهيءَ ڪم ۾ ٻئي ڪهڙي ملڪ ايتري ٻڌي ڏيکاري آهي؟ صبر سان سهڻ تہ ڪو هندوءَ کان سکي،

۽ سوُرن سھڻ ۾ ھندو زالن کان ٻه مرد بردبار آھي. ھڪ لالچ- ڏن جي لالچ- آڇيندا ينس تہ ٿڌي سيني، لڪائڻ بنا، ڀاڻڪي اُھنج ايذاءَ رسائڻ ۾ ٻه ويرم ڪين ڪندو. ڏيل يا قرض جا پئسا لڪائي رکندو، پوءِ جڏھين آڳونن کان اُبتو ڪري پيرن کان ٽنگيندا ينس تڏھن مس مس ٻاسيندو. ڦٽڪن جي سٽڪي مھل رئندو رڙندو، پر قسم کڻي ويندو تہ مون وٽ ڪوڏي ٻه ڪانھي. ڪٿيل ڳاڙھا مرچ ٻه مات ڪري ويھي سنگھندو. ايڏي سٽيا ڪنھن ڳالھہ واسطي ڏاري تہ ھوند مان پائي. مگر ساڳئي وقت ھٿيار ھٿ ۾ ڏينس، ڪوٽ جي ڳرڪيءَ پنيان تلوارين ۽ سنگينن ڏي اشارو ڪرينس ۽ چئينس تہ ھن توف تي پناڻ يا ترڪ وانگر وڃي حملو ڪر تہ منھن ۾ نھاريندءِ، حجب ھلائيندءِ پوءِ پڇ پائي ھٿي ٻيھندءِ. اھڙي ڪم مان ھي يار ڪين جاڻي. پر ياد رکج تہ آءٌ ھينئر سنڌ جي ھندوءَ جي ڳالھہ ٿو ڪريان؛ سکن، راجپوتن، نائر ۽ ٻين قومن جي ڳالھہ نٿو ڪريان، جي بھادر قومون آھن. سنڌي ھندو مرچوت ٻه ھڪڙائي آھن. بت ۾ لوُڪڙ، ھٿ جو ڪنجوس ڪمبخت اڌ اُگھاڙو آھي. لڪن جو خاوند ھوندو پر سادي ماني ۽ ڳڙ ذريءَ تي گذر پيو ڪندو؛ ھوڏانھن ھو مسلمان يار ٻه چار روپيہ ڳنڍ ۾ ٻڌي موجون پيو ماڻيندو ۽ ريشم، مخمل، گھوڙن ۽ ناچن پنيان رقمون پيو اُڏائيندو. ڪفايتي ڏايو، پر ڪفايت سان گڏ اَورچ ۽ اُدمي ٻه

هڪڙو ئي هوندو. تانجو نيٺ هندوءَ جي ڪيڏ مسلمان زور تي غالب پئجي ويئي. ننڍا اُمير، يعني ڇئن يارن جا پٽ ۽ پائٽيا انهن ”ڪافرن“ جي مدد ڪانسواءِ پنهنجو خسيس ملڪ سنڀالي ڪين سگهيا: حاڪمن جو ڏرجن انگلنڊ ۽ ويلاس جيتري ملڪ جي ڪاروبار کي پهچي ڪين سگهيو، نڪي ڪي پنهنجي ڪين جهڙي آمدني وصول ڪري تي سگهيو. آهستي آهستي اميرن جي اولاد ڪان پرهيز، سنجيدگي، نيڪ اعماليءَ جون جابلو خصلتون سڀ وسري ويون؛ ڪم ڪار جو وقت عيش عشرت ۾ گنوائيندا رهيا، تانجو جاگيرن جي ۽ وقتي رعيت جي سار سنڀال انهن ڪوڙن واڻين گماشتن جي هٿن ۾ خوشيءَ سان ڪٽي سونپيائون. تنهنڪري اميرن جي ايام ڪاريءَ ۾ ٻه هندو ۽ مسلمان ٻن متفرق درجن ۾ ورهايل هئا، هڪڙا لهڻيدار ۽ ٻيا قرضدار.

هن برهم جي پوڄاريءَ ۾ ٻه ساڳي خصلت آهي جا اڪثري وچولي ۽ هيٺئين درجي جي اسڪاچمين ۾ نظر ايندي آهي؛ ٻيا جيڪي رڳو چوندا آهن سو هي ڪري ڏيکاريندا آهن، يعني ته پنهنجي رت جي ڇڪ تيندي اٿن. اچا ڪو هندو پير مس ڪوڙيندو ته مت مائٽ، ويجها ڏورانهان، ويندي ويهين پيڙهيءَ جا سوٽ ماسات ڪاهي ايندو. پر اينتري ۾ راضي ڪين تيندو، وقتي مائٽ ڪٿي پون، پر نيات پائي ڪٿ جا نه آهن. انهيءَ ريت سڀني حاڪمن کي عملدار، ڪاردار

منشي، منتري ويڙهي وڪوڙي ويا هئا؛ سڀ ساڳين خيالن جا، سڀ ڪين ڏهڻ پيڙڻ لاءِ ۽ ڦٻي وڃين تن پاڻ ۽ پنهنجن ڪي ڦبائڻ لاءِ. انهيءَ ڪلي ڪلائي ٻڌيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو هيڏي اختياري هوندي، سنڌين ۾ ٻليون وجهندي، زوري طهرون ڪرائيندي به امير چورين نگين کان ٻچيل نه هوندا هئا ۽ اهي نگيون به اهڙيون ناڻلهي ٻڌيون جو ٻڌندي تپرس پيو وٺي.

عاملن، يعني سرڪاري عملدارن جو درجو مسلم حاڪمن جي جهالت ۽ مورکتا ڪري ئي پيدا ٿيو. اهو درجو هلنديءَ وارو ۽ ماڻهن ليکي سنڌي هندن ۾ گهڻو ’آبرودار‘ درجو هو. عامل ٻين هندن کان ڀھرو ويس ۾ ئي پڌرا آهن...... ڪڻڪ رنگا، خوبصورت، سوڌن روشن وارا، ۽ گوشت کائڻ ڪري ٻين هندن کان ٻت ۾ مضبوط؛ مٺائي ۽ گهه جي شوق ڪري البت ٻت ۾ متارا، سهڻي ڏيل ۽ ڏيک ڪري هنيلا، ۽ عمدن ڪپڙن جا نهايت شوقين آهن. روشن ۾ مسلمانن کان نيارا جنجو مهاندو کائن وڏيک چربدار ٿو ٿئي. نڪ سڌو جهڙي آمي جي قاڙ.

عامل جي ڪتابي تعليم مختصر ٿي ٿئي. بالڪپڻ ۾ آخوند جي مڪتب ۾ وڃي لکڻ پڙهڻ سکندو. يعني نه اها فارسي سکندو جا هند سنڌ جا تعليم يافته فارسي سمجهن ٿا. فارسيءَ جا اُچار به اهڙائي ڦريل

ڪندو جهڙا ڪو انگريز فرينچ ٻوليءَ جا ڪري. اِصطلاح بنه غلط، ڇو جو وياڪرڻ رٿيندي نه فعل نه اسم جي بوجهه پونديس. لفظن جي استعمال ۾ علمي ۽ دهقاني، نوان ۽ غير مروج، بازاري ۽ مڪاني گڏي سڏي ڳڙٻڙ ڏاڍي ڪري ڇڏيندو. هڪيو ٽڪيو لفظ نه ملندس ته فارسي حرف پنيان سنڌي اٽڪائي ڇڏيندس. مطلب ته شيرين، بلند ۽ پُر معنيٰ فارسي ٻوليءَ جي بي قاعدي اِصطلاح مان ڪي ڪين جاڻي. پنهنجي ٻي ڏؤلي مادري زبان جي عبارت هوُ بهوُ فارسيءَ ۾ ترجمو ڪندو، تنهنڪري سندس گفتگوءِ نهايت ڪل جهڙي ۽ غلط هوندي آهي.

فارسي لفظن ۽ سٽن جي واجبي موُري حاصل ڪرڻ کان پوءِ عبارت، عريضي نويسي ۽ اِنشا تي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪندو آهي. خط ڪيئن شروع ۽ پوُرو ڪجي تنهن بابت اشارا برزبان ڪري ڇڏيندو. ڏاڍي محنت سان نموني نموني جي عبارتن ۾ فرق سمجهي وٺندو ته 'اعليٰ شان' اميرن، سڪر ماڻهن ۽ شريڪن سان اڪثري لڳائبو آهي؛ 'اعليٰ جاهه' آبرودار ۽ زيردستن سان استعمال ڪبو آهي..... پوءِ هڪ ٻه شاعر، هڪ ٻه داستان پڙهي ويندو ته وقت سر مڃهانئن ٽڪر ڏيئي پنهنجي قابليت ڏيکاريان. مختصر انگي حساب سکڻ کان پوءِ سندس پڙهڻ ختم ٿو ٿئي. هاڻي اسانجو عامل، مائمت يا نيابت پائي جي ڇوُڇاءَ تي

ڪنهن دفتر يا سرڪاري آفيس ۾ وڃي مهرن، منشين جي ٽوليءَ ۾ پٽ تي ويهي، ڪم سکڻ لاءِ موڪل ونندو. روزگار لاءِ محتاج سو پنهنجي ڪم ۾ هر طرح جي حرفتن ۽ اٽڪلن سکڻ ۾ وسان ڪين گهٽائيندو؛ نول هوندو پر اُدم ڪري بالادستن جي نصيحت ۽ اعلمالن مان گهڻوئي پرائي وٺندو. ڪين ڪاغذ پٽ پڙهي پڌائيندو ۽ وقتي ڪاغذ ۾ ستون، فترا پنهنجو مطلب بيهارڻ لاءِ ٽنبي يا ڦيرائي ڇڏيندو. جي منتري هوندو تہ لکائڻ مهل، بنا هبڪ، مرضيءَ موجب گهٽ يا وڌ لکي ڇڏيندو. هن خرابيءَ کي روڪڻ لاءِ خط وري پاڻ پڙهجي يا ٽيپو سلطان وانگر ڪجي. اهو حاڪم لکي پڙهي ڪين ڄاڻندو هو؛ سو پڪائيءَ لاءِ، فرمان لکائي منشيءَ کي ڪمري ۾ روانو ڪري، ٻئي منشيءَ کان پڙهائيندو هو. جي اکر بہ اکر درج ڪيل نہ هوندو هو تہ لکندڙ جو سر لکندڙ لاءِ جواب ڏيندو هو......

اسانجي عامل لکڻيداس جي مادري زبان سنڌي آهي، پر جنهن صورت ۾ سنڌي ڪتابن کان منهن موڙيندو آهي، تنهن حالت ۾ ڪم چلائو محاوري کان وڌيڪ ڪي ڪين ڄاڻندو آهي. گهر ۾ ايپاس گهڻو ڪري ڌرمي تيندو اٿس. جي نانڪ شاهي پنٿ ڏي لاڙو هوندو اٿس تہ گورو گرنٿ مان ٽڪر پڙهڻ ۽ لکڻ سکي وٺندو آهي. پوءِ پاڻ لاءِ هڪ پوٿي تيار ڪندو، پر اهڙو سست آهي جو نہ گرمکي نہ ديوناگري سکندو.

مرڳوئي فارسي ناستالڪ لپيءَ ۾ ڪنهن دوست جي پوٿيءَ مان ٽڪرا ڳولي لکندو.

(٢٦) سنڌ جا ماڻهو.

سنڌي، يعني سنڌ جا عام ماڻهو اڳئين هندو قوم جا پويان آهن، جنسان ايراني، عرب، بروچ، بروهي ۽ پٺاڻن جو اولاد به مليل آهي. شايد انهيءَ ڪري بت ۾ مضبوط ۽ ڏسڻ ۾ طاقت وارا آهن؛ مگر مڪاني سببن ڪري ڇڱين قومن سان ميل به حقيقت ۾ سنڌن اولاد کي ڪين سڌاريو آهي. سنڌن چهرو ڳوڙهي خاڪي رنگ کان ويندي ڏکڻ يورپ جي ڪاري زيتوني رنگ جهڙو آهي. روش اڪثري ڪرا ۽ نفيس، سوُڌا ۽ موچارا ٿيندا اٿن؛ پيشاني، هندوستان وانگر ننڍڙي نه، پر گول ۽ اوچي: مٿو ناهوڪو، اکيون، وار ۽ ڏاڙهي، خاص ڪري پويان به نهايت عمدا اٿن.

ڪن صدين کان سنڌين جو سنڌ ۾ اُهوئي حال ٿيو آهي جو انگلنڊ ۾ اُتر مان ڪاهڻ ڪري سيڪسن قوم جو ٿيو. تنهنڪري بدني طاقت هوندي به سنڌن همت الهندي هندستان جي رواجي ماڻهن کان به گهٽ آهي. هيءَ سچ پچ جيتيل هيسايل قوم آهي. گرم ۽ گهميل آب هوا واريءَ ماٿريءَ ۾ رهڻ ڪري، سرد ۽ سڃن ملڪن ۾ رهندڙ اوسيءَ پاسي جي جابلو ماڻهن کي منهن ڏيڻ ڏکيو ٿين تنهنڪري نه ڪاهون جهلي سگهيا، نه

ڪاهيندڙ ڪي تڙي سگهيا. هينئر ڪين ڏسبو تہ جئن تاتاري اڳيان چيني تئن پناڻ اڳيان سنڌي پاڻ کي اهڙو ذليل ڪري ڇڏيو اٿن جو نفرت جا لائق ٿي پيا آهن. نہ ڪا آس اُميد اٿن جا ڪين ڪم ۾ جوش ڪڻي ڏياري. هوُبہو هوُ غلام ٿي وينا آهن.

سنڌين جا مکيہ ڏندا مال مويشي ڌارڻ، کيتي ۽ پورهيو ڪرڻ. پرڳڻي اندر خراب ۾ خراب زمينون، يعنيِ واهن جي پڇڙين وٽ، سنڌن ئي آهن. اِتي موڪ جو پاڻي مشڪل تو پهچي، ڇو جو منهن وٽ جاگيردار ڪاڻين ڪٽڻ لاءِ ننا پئسو خرچ ڪن ۽ ننا ڪا بي تڪليف وٺن. هڪ ئي علاج آهي- مهڙ وارن جون جاگيرون ۽ زمينون ضبط ڪرڻ. بيو تہ هننجون زمينون خشڪيءَ توڙي پاڻيءَ جي واٽن کان پريريون آهن؛ سبب جو پروچ سردارن ۽ سندن خدمتگارن آباد ۽ پليون زمينون پاڻ کڻي هٿ ڪيون.

سنڌي مسلمان اڪثري غريب مسڪين ٿا ٿين. منجهن پئسي جي تنگي ۽ رهڻ جي گندگي ڏسبي تڏهين ڪل پوندي. شاهي رستن تان يا ندين ڪسن تان ڏسبو تہ ڪئين ڪٽنب مٽيءَ مان جُهون جا داڻا وينا چونڊين. اسانجي راج هيٺ مسلمانن جي حالت اڳي کان بدتر آهي.

سنڌ جي شهرن ۾ هندو جهجها ۽ ٻهراڙيءَ ۾ مسلمان جهجها آهن. هندو پونجيءَ وارا ۽ مسلمان ٻازن جي پورهئي وارا آهن. ڪي جزوي ضلع آهن جتي آبادگار

ڪتل ڪاٺل نه آهن. جيڏا آهن جو لهڻيدارن هر ويرو گهٽيو نه اٿن ۽ جيڏو ڇڏي ڏنو اٿن. سنڌ ۾ بٽئيءَ جو هي حساب آهي: پيدايش جي ٽين يا اڌ پتي امير جي. بچاو لاءِ حاڪم جو حصو جنس ۾ ڏبو آهي. باقي بن پتين تي بٽي فصل تائين پاڻ ۽ ٻچا پالڻا ۽ ٻي پوک لاءِ ٻيجو رکڻو اٿس. هاڻي آبادگار بچائي سو ڇا مان بچائي؟ پر جي بچائي سگهي ته به ڇو تو بچائي؟ سو جڏهين ٻج خرچ گهربو اٿس ته ويجهي شاهوڪار ۽ وڪيل وٽ، هندوءَ وٽ، گهڙي ويندو آهي. پوءِ مٿاڪتي، سؤ سيڪڙو پري، ٻيو فصل گروي رکي، گهرج سارو اَن اوڌر تي وٺي ايندو. هاڻي سمجهو ته هڪ وار ڦاٿو ته هميشه لاءِ ڦاٿو.

پلا لکي پڙهي ڪي ڪين ڄاڻي، سو جاهل جي جهالت جو وجهه وٺي لهڻيدار حساب اهڙو منجهائي ڇڏيندو جو ٻيو ڪو ڪونه سمجهي. تانجو قرض ور ور ڏيئي لاهيندي به ويچارو ساڳي رقم پيو لاهيندو. هندوستان جا سڀ زرعي قرض آبادگارن جي سهائتا لاءِ هڪدم لاهڻ چاهجن ته انگلنڊ جي سچي ساليانى آمدني به پوري ڪين پوي. ائين آهي ته جتي ديسي راج آهن اُتي اسان ڪان وڌيرو عملو رکون ٿا، ۽ پيدايش جي نيڪال لاءِ خريديءَ جو وڏيڪ پورو انتظام ڪن ٿا ۽ ٻيو نه اُتي زمين جي ڍل به وڏيڪ سولائيءَ سان معاف ڪيو ڇڏين ۽ دائمي جهڳڙن ۽ جنگين جو هڪ

فائدو هي آهي ته زمين ڪجهه وقت غيرآباد رهي ٿي. پر خاص حالتن ڪري مٿن پر انگريزن جو راڄ ڪروڙها هندن مسلمانن تي ٿي ويو آهي ۽ هرندو. اسانجي راڄ جو سرشتو به نهيل نڪيل، ڪل موافق، قهري آهي، تنهنڪري حاڪمن توڙي رعيت ٻنهي لاءِ نقصانڪار ۽ ناگوار آهي.

هوڏانهن هندوءَ جي هٿ ۾ قلم لوهه جي شيخ مثل آهي، جا ڏسي ڪمبخت سنڌي ڏڪي ۽ ڪنبي ٿو. اُيرندي ناري طرف گشت ڪندي هي حال ڏٺم: منهنجو تنبو هڪ واهڻ وٽ لڳل هو. تن ڏينهين ڳوناٺا ويچارا هرڪنهن گوري کي حاڪم سمجهندا هئا. ڪو ايندو هو ته هڪدم اچي ٽوپلي ڪوٽ جا سلامي ٿيندا هئا. سو مون وٽ ٻه ماڻهو آيا. نيٺ هڪ اُنهيءَ قوم جو آيو جنهن قوم کي، خبر نه آهي ڇو، نماڻي ۽ نرم دل سڏيو اٿن. مون وٽ هڪ ڪنجوس، ڪنور دل واڻيو نيچ نئوائي اچي بيٺو. بت ۾ ليڪڙو، شڪل ۾ شودو، جنسي شڪلاڪ جي مورت هو. هڪ گڏهڙي تي اُگهاڙي پنيءَ ويهي، پير لپ لپ ڪندو پئي آيو ڇڻ ڪو بنمانس باندر هڪ نيوفائونڊلنڊ جي ڪتي تي چڙهي پيو اچي. گڏهه تان لهي، اڳيان بيهي، ادب سان هٿ ٻڌي، فرياد ڪرڻ لڳو ته ”فلاڻو هاري ههڙو تهڙو، منهنجو لهڻو مونکي موٽائي نٿو ڏئي.

پڇيم ته ”ڙي اُن ضبط ڪيو اٿيئي؟“

جواب، "هائو سائين، پر تنهنمان قرض نٿو لهي."

س- "مال موبشي وڪيو اٿيئي؟"

ج- "سوبه برابر، منهنجا حاڪم، پر پوء به قرض نٿو لهي."

س- "جوٽس جا زيور، ٻارن جا ڳهڻا، ڪپڙا لٽا، سامان سڙو، هٿ ڪيا اٿيئي؟"

ج- "سوبه ڪنيو ن اٿم، پر ڪٽل جي گهران هٿ ئي ڇا ايندو؟"

س- "ڇني ڇپر مان به ڌ ڪي ٻاهر ڪيو اٿئيس؟"

ج- "حاڪم هاڻ جهنگ منهن ڪيو وينو آهي."

"تڏهين ڙي ليڙ پيه ٻڌاء ته باقي آءٌ ڇا ڪريان؟"

مطلب ته مشرق ۾ اهڙيون حالتون دل ڏاريندڙ آهن، ۽ ٻڪ اٿم ته ١٨٧٦ کان اڳ جي مسلمان هندوءَ جي ستم کان ٻچايو نه ويندو ۽ ڪو قاعدو يا ڪنهن نموني جو ڪٽل ڪاتو ڪيو نه ويندو ته ٻنه زبون ٿي ويندو.

سنڌيءَ جي روز مرّه جي خوراڪ ٿلها ۽ ڪچا ٻاجهر جا ڍوڍا. اَنو ٻاٽيءَ سان ملائي، ڳوهي، ٿڦي، دانگيءَ تي پچائيندو آهي. سائيرو رنگ ھٿان سڙيل گهه، ڪاڻڻ تي دل ئي نه پيئي ٿئي. هيءَ خوراڪ گرم سمجهي آهي، تنهنڪري عام ماڻهو سياري ۾ اڪثري ٻاجهريءَ تي ئي گذر ڪندا آهن. هوند وارن لاء ته

طرح طرح جا طعام آهن. ڪئين اَناجن مان نهيل ۽ ٻيءَ ٻيءَ طرح پڪل؛ بسريون آهن، جنهجو سواد مکڻ مکيل سيڪيل ٻ بلروٽيءَ مٿان ڳـڙ لڳل جهڙو ٿيندو آهي. عام طور تہ نج کيرءِ پاڻي پيئندا آهن. شوقينن لاءِ پلاهہ، جنهنکي ترڪيءَ ۾ 'پـلاف' چونـدا آهن. اهي طعام فارسـي نموني تيار ٿـا ٿين ۽ منجهن گوشت، مڇي، پاجيون، ميوا، وغيره وجهندا آهن. چلم هرڪو ڇڪي ۽ هن طرف جي چلم ڏسڻ جهڙي آهـي. هينان وڏو گول نڪر جو ٿانو، جنهنکي ٻ ڳهي سنهي ٻڇي ٿي ٿئي؛ انهيءَ ٻڇيءَ ۾ گوءِ، جنهن مٿان ٻ ٻڪ جيڏو قـل، ۽ قل ۾ ڪين تہ بہ انن ڏهن تولن جي تماڪ جي ٻوٽي ٿا وجهن. دونهون پاڻيءَ مان لنگهائي نـڙ مان ڇڪبو آهي. تماڪ جا بہ ڪئين قسم آهن: عمدي ۾ عمدو شڪارپوري تو ٿئي، جو چڱي طـرح تيار ڪجي تہ وڻج ۾ خوب هلي. هوا کان بچائڻ لاءِ تماڪ پيپن ۾ بند ڪري مٿان تڏن سان ٻڪيندا آهن، جنهنڪري ڏپ جهڪو ٿيو وڃيس. اڳي رڱو ڇڪبو هو؛ پر هاڻي بمبئي جي پارسين وانگر ماڻهو ناس ڏيڻ بہ سکيا آهن.

سنڌيءَ جي ذليل حالت جو هڪ مکيہ سبب هي آهي- نشي ونڻ جي علت. سڀ فرقا ۽ درجا، ننڍا وڏا، زالون مرد خوب پيئاڪ آهـن؛ ڪي ڏرمشت ماڻهو ۽ نيڪ زالون ڇتل آهن...... مگر دارون ۽ آفيم مٿئين درجي جا ماڻهو پيئندا آهن، جي ئي شوق ونئي

سگهن ٿا. عام ماڻهو ته پنگ پياڪ آهن ۽ اهڙا علتي تي
ويا آهن جو اُنهيءَ کان سواءِ سري ئي نه. سيني وڏن
شهرن وٽ دائريا آهن جتي پياڪ روز ڪليو ڪلايو
وزم لاءِ اچي مڙندا آهن. اسانجي سرڪار ڇگو جو پنگ
تي پل وڌي آهي، جا ميرن جي وقت ۾ ڪوبه پوکي
گهوٽي پيئي سگهندو هو. منهنجي خيال ۾ دائرين کي
به ليسن ڏيئي يا ٻئي ڪنهن نموني بندش رکي سندن
تعداد گهٽائڻ کپي، جئن ته پنگ ماڻهن لاءِ نهايت
نقصانڪار آهي. جڳهه اندر هڪ ئي وڏي ڪليل ڪوئي
هوندي؛ اڳيان ناز بون ۽ ٻين خوشبوءِ دار ٻوٽن جو باغ
ٽڪر، ٻاهران اُوچي پٽ جئن لنگهندڙن جي اندر نظر
نه پوي. پر شاهي درخت ۽ ڪلندڙ چشمو جتي ايراني
عشق بازي ڪرڻ چاهيندو آهي سي موجون سنڌ ۾
ونڻ وارا ڪونهن. سج لٿو، ڪم پورو ٿيو ۽ ”پنگي“
(اهو نالو خود پياڪ به هلڪو ۽ بدناميءَ جو سمجهندا
آهن) مڙندا ويندا. هرڪو پنگ لپ ۽ ڏنبو ڪونڊو،
وغيره ڪٺي اچي پنگ جي لهه تي مڙندو. پوءِ مزي جو
اَڏ ڪلاڪ واجهائيندي نباهيندا، پنگ جا پن ٽن پاڻيءَ
۾ ڌوئي، هٿن ۾ نپوڙي، سارو وقت پيا دعائون پڙهندا.
خوب گهوٽيندا، ڪونڊي ۾ پاڻي يا کير گڏيندا ۽ اُگري
شيءِ کي منو ڪندا. پيئڻ جو وقت ويجهو پوندو ويندو
ته دل کي راحت ڏيندڙ پيچ ڏسي خوشيءَ ۾ نـه پيا
ماپندا. پنگ پيئڻ يا چڪڻ ڪانپوءِ موج ۾ اچي چلم کي

لڳندا. سوٽا پريندي نشو چاڙهڻ لاءِ هو توري مٺائي کائيندا يا ٿاڌل لاءِ ڦلا ۽ ڦنگا کائيندا. اڌ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ مستيءَ ۾ ايندا ۽ هرهڪ پياڪ تي نرالو اثر ٿيندو. ڪو ڳوڏن تي ٻانهون ٻڌي پٽ تي موتو ٿيو وينو هوندو ۽ جنهن پيو ڪنڌ لٽڪائيندو ته چرندڙ ٻڪر وانگر پيو ڍڳهي ڏاڙهي ڏوٽيندو. پاسي وارو يار ڳائي جو شوقين هوندو، ته اهو وري پنهنجي ئي موج لاءِ سر پيو آلاپيندو. ڪو وري تنهائي ڳوليندو ته مٿان چادر تاڻي، گوشہ نشيني اختيار ڪري، ”ڪين“ جي مضمون تي ويهي ڳُوڙها خيال پچائيندو. چوٿون وري اجائي بڪ شڪ ۾ وڃي پوندو. پنجون جوش ۾ اچي نچڻ ٽپڻ لڳندو ۽ جي گرم مزاج هوندو ته هڪ ٻئي جي ڪوپري اُتي پڇندو. باقي بيا ڳوڙهہ پياڪ، سانت ۾ وينا نهاريندا، وقتي ڳپور هڻندا، هڪ ٻئي ۾ زٽ هڻي پاڻ وندرائيندا. زٽ به زٽن جهڙا. اُپ پيا ڦاڙيندا، اهڙا جو نہ ڪنهن ٻڌا نہ سُيا. محفل جي هڪ خوبي هيءَ ٿيندي آهي: ڪنهن هڪ جٽي ڪنگهيو، يا ڇڪ ڏني، يا ڪٽي ڪليو تہ سڀ گڏجي ڪنگهندا، ڇڪُون ڏيندا ۽ کلندا! جو ڏسي تماشبين عجب پيا کائيندا، ۽ محفل اٽڪل ۸ بجي سانجهيءَ جو برخواست ٿيندي، جنهن مهل سڀ ملوُل منهن ڪري رولوُ جَنوُن وانگر گهر ڏي موٽي ويندا......

سنڌ ۾ ڀنگ پيئڻ ڪري سنڌيءَ ۾ سستي، بزدلي، ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ لاف مارڻ جهڙيون خرابيون سياويڪ ٿي پيئون آهن. ڏنار سارو ڏينهن وڻ جي ڇانو ۾ وينو حقو ڇڪيندو، ڀنگ پيئندو، گهرٽ ڪائيندو ۽ ٽڙ وڄائيندو. واهن تي ڪاٺي ڪٽندڙ ڪامر يو سو به هلڪي ڀاهوڙيءَ سان متي ڪوڙي، نيڊڙو ڏلهو پري متي ڍوئڻ لاءِ ڪيئلي وانگر پيو چرندو ۽ پيري پيري سان سهڪندو ڪنجهندو وهندو ۽ حقي سان پاڻ تازو ڪندو. ڀنگ جي ٽيم لاءِ سڄ لهڻ لاءِ پيو واجهائيندو. درياهه تي تنهنجو ملاح به اجازت وٺي، پيو پياليون چاڙهيندو، باقي ڪم جو اونو ڪين ڪندو. هر تي ڇا هاري، ڇا شڪاري، ڇا مهاڻي، ڇا پورهيت، ڇا دڪاندار سڀني جو ساڳيو ئي حال آهي.......

اڳين ڏينهن ۾ مغل حاڪم راجنيتي ڏهارين ڪي روز اُٺڻ سان "پست" جو پيالو پياري سنڌ ن مغز خراب ڪندا هئا. هڪ به سڪل پست جي ڏوڏي گرم پاڻيءَ ۾ ٺهڪائي، ساري رات ٺاري، صبح جو اُٿي سڀ رس نچوئي ڪيندا هئا. گرميءَ جي موسم ۾ اهو پيچ ٺاري پياريندا هئا. واهه ڙي هندوستاني تنهنجي نزاڪت. منو ڪري، خوشبوئدار ڪري بدبخت کي ڏيندا هئا. ٿورن ئي مهنن اندر ويچارو ڳرڻ سڙڻ لڳندو هو ۽ مغز هيٺو ۽ نستو ٿي پوندو هوس؛ اهي اُرڪان وڏندا ويندا هئا جيسين وهه کيس وهاڻي چڏيندي هئي. پر

جي ڪري بخت ڪيس تخت نشين ڪندو هو ته ڪي هفتا پست جي روزاني ستي ڪٽي بند ڪندا هئا، ۽ اڪثري سندس مغز کي ڪو دائمي يا عضوي نقصان نه رسندو هو. خبر نه آهي ته ڇو هيءَ آفرين جهڙي تدبير يورپ ۾ حاڪمن داخل نه ڪئي آهي؟

نيرڻ کان اڳ پيئڻ بدران منجهند جي کاني کانپوءِ پينگ ونڻ ڪري، پياڪ کي نقصان ڪجهه گهٽ ٿي ٿيو. پر سندس صحت، بدني توڙي دماغي ڪجھ نه ڪجھ ضرور بگڙي ٿي. پينگ کان نرالو آفيم ”بهادرن جي سرڪي“ سمجهيو ويندو. اڪثري ”ڪسمبو“ ناهي پيئندا آهن. گهربيل انداز ڪاٺ جي ڏنڊي سان ڪنهن ڌاتوءَ جي برتن ۾ سنهو پيهي، ڪپڙ ڇاڻ ڪري پيئبو آهي. ”ڪوڙي همت“ پئدا ڪرڻ لاءِ ”ڪسمبو“ اڪثري وٺندا آهن، ۽ مياڻيءَ جي جنگ ۾ بروچ تلوار بازن جن اسانجي بن سپاهي رجمنٽن کي بچايو، تنجي همت بہ قدري نشي ڪري هئي.

گذريل پيڙهيءَ جي اِتيلين وانگر سنڌين بہ اباڻي ۽ قديمي غلاميءَ جو بوجو محسوس ڪيو آهي. بہ انگلو اسڪينڊينيوين ۽ انگلوسئڪسن وانگر منجهن سيني جو زور ۽ اها عجيب ڪاهلي ڪانهي، جنهنڪري انهن اتر جي ماڻهن حاڪمن جي زور زبر کي هيسجڻ بنا منهن ڏنو. غلام قوم هريرو بزدل ٿئي ٿئي. نيو بيا

۽ ٻيا آفريڪا جا غلام ڏسو، جنڪان وڌيڪ اَڻ ٽر، ڇڏو نڊر مڙس دنيا ۾ ڪين ليندا. پر سنڌي طبع ڪري ٻزدل آهي، هنجي گيدپائي تن توڙي من، ٻنهي جي آهي. پر جيڪي سنڌين لاءِ چوان ٿو سو جبل جي جهنگلي قومن سان لاڳو ناهي عمدي آب هوا ۾ رهي، خوف کي منهن ڏيندي ٻيون قومون، مثلاً جکريا ۽ ٻروچن جهڙا بهادر ٿي پيا آهن. مشرقي توکل ۽ اسلامي دليري جي مثالن هوندي ٻه لاڙي (Lowlande) ماڻهو موت جي ڳالهه يا خيال کان ٻنه ڪو ڪائين ٿا ۽ پنگر چاڙهيندي بندوقن جي سنگينن کي منهن ڏيڻ لاءِ رواجي همت ٻه نٿا ذارين.

ڊپ وچون هميشه خبردار رهڻ ڪري ئي شايد اهڙا ڪوڙا ۽ ڊاڙي ٿي پيا آهن. دغا چوٿا ڏين جو ايمان رکڻ کان ڊجن ٿا؛ ڪوڙ چوٿا ڳالهائين جو مطلب ٻنا يا موچڙن ٻنا سچ چئي نٿا سگهن؛ اُپ ڦاڙين ٿا جو جيڪي ڪري نٿا سگهن سو واتان چئي پاڻ خوش ڪن ٿا. تانجو اهڙا عادت، خاص ڪري مشرقين ۾، اهڙي زور پڪڙيو وڃي جو قدرت ۽ طبيعت جي خلاف سبب جو وڏاءُ ۽ اُناءُ ڪرڻ ٻنا رهي نٿا سگهن. ڪشتيءَ جو تنبديل ڳن موڙيندي، هيٺي ڏک هڻندي ٻه چوندو ته "شاباس پهلوان!" ڏهه پنڌ رهن اڌ ننگا گنوار ماڻهو ڪو گندو واهڻ وسائيندا ته اُنهي کي "شهر" ڪو نيندا. خسيس قوم جو سردار پنهنجي نيچ ٽالي اڳيان 'مالڪ'

جو لقب ٿنبيندو. اڌ درجن بندوق باز جو ٽڳڙي پوش بدرقو پاڻ کي ”لشڪر“ سڏيندو، ڪنهن امير جي محل ڏي گهوڙي تي سوار ٿي ويندين ۽ پاڻسان هڪ خدمتگار وٺي ويندين، ته سڀُس کي ”سوار“ چوندا. ٻناڪ هٽندو ته منهنجي قوم ۾ پنجاهه هزار مڙس آهن، سپيئي رستم، ڇٽو ڇٽو جُنگ جوان، جنگ جو ڏاڍو ڪوڏيو آهي. پر هٿ ۾ ڇهبُوڪ ڪڙ ته اهو رستم هلڪن هٿيارن سوڌو پٺ ڀائي اُٿي ڀڄندو، ۽ لاڙ جي سپڪنهن درجي جي سنڌيءَ جي ساڳي حالت آهي.

تنهن هوندي به هن پاسي ماڻهوءَ جو اهڙو مختلف سڀاءُ آهي جو سنڌي توڙي بروچ ٿورڙن روپين لاءِ ”بدلي“ قبول ڪندا. بدلي، يعني ٻئي لاءِ عيوضي. خون نه ڪيو هوندائين تنهن لاءِ خونيءَ کان پيسا وٺي ڦاڪي چڙهندو. انگريزن کي جيسين هن دستور جي ڪل پوي- ۽ سر چارلس نيپيئر کي ته اعتبار ئي نه پيو اچي- تيسين ڪئين بي گناهه ماڻهو موت جو بڪ وجهي ٿيا. هڪ پيري ”بدلي“ کي سڏي پڇيم ته کهڙي ڪتيءَ ڪنيو اٿيئي؟ چي سائين! سڄي عمر مسڪين رهيو آهيان. پيٽ بکيو آهيان، زال بار به اڌ پيٽ تي آهن. قسمت اهڙي آهي، پر هاڻ عمر ٿئو اچي. ايدائي سؤ روپيا مليا اٿم. پنجاهه روپيه خرچي سوادي طعام نهرائي، موت کان اڳ پيٽ ڀري ڀڄؤ ڪندس. باقي بارن ٻچن لاءِ مؤڙي ڇڏي ويندس. پيو ڇا کپيم سائين؟“

٢٧. هندو زالون — ١

يورپ جي يهوداڻين وانگر سنڌ ۾ هندو زالون مردن کان وڌيڪ حسين آهن. سوڌا روش، عمدو ڊول ۽ سهڻي شڪل اٿن. هندستان ۾ ٽئين هٽ به ڪي اُين ڪلهن سان آهن. اڪثري چمڙي سنڌن ڪڻڪ رنگي، صفا، ڳلن ۽ هٿن جي ترين تي ٽڊو گلابي رنگ به ڏسبو آهي. مگر اکيون ته حيرت جهڙيون اٿن؛ چڱي ڪٽي ته روشن ۾ اهو روش اٿن. شايد انهيءَ ڪري ئي سچو بدن پيڪي رڳي ”اَکڙي“ ڪيندڙيون آهن، پر اَفسوس جو سنڌن سونهن توري چٽڪي واري آهي. جنکي ڪاڏي پيتي لاءِ خوب تو ملي ۽ ڪم ۾ هرو پرو گهڻو نتو پوي سي ته جلد مينهن وانگر بوفليون ٿيو پون. سادي خوراڪ، ڪليل هوا، هلڪو پهر ويس (يعني اڇي چادر، ويڪرو چولو، ڍگهو ۽ جهولدار بُونديءَ جو ڳاڙهو پڙو ۽ وقتي سليپرن جو جوڙو) کين ڪئين روڳن ۽ اهنجن کان بچائي ٿا ونن.

هندو زالون نه رڳو مسلمان زالن کان وڌيڪ پڙهيل پر عيش عشرت جون به اهڙيون ڪوڏيون نه آهن. گهڻا پهري زال ذات جو نهرو ڪري من هر يندڙ آهن. ڪن ۾ ڳين، نڪ ۾ نت بولو، ڪرائيءَ ۾ ڪنگڻ، آڱرين ۾ مڇيون، ويڙهه، مڙن ۾ پازيب، پيرن ۾ بنڊڙا ...... ڳچيءَ جي هارن ۽ ٻانهن جي اِڇن يا رنگين چوُڙين جو ته ڪا تو ئي ڪونهي.

بندش هوندي، موچڙن جي ڏر هوندي ۽ اشراف، مهنتي ۽ قربانئنيون آهن. اولاد لاءِ اُڪرنجهه - اها مشرق جي زالن جي خوبي - من جي مکيه ڪامنا اٿن. مگر اهو پيار کهڙو ۽ اُجهل هجي ته ۽ وڻندڙ آهي. هندو ماءُ جو ٻار، سو ۽ وري پٽ، سندس لاءِ جڳ ۾ سيڪي آهي. جمڻ جي گهڙيءَ کان وٺي ڏينهن رات سندس پاسو ڪين ڇڏيندي. اَڻ هوُند واري، ٻار ٻديءَ تي تي ڪٽي، وڃي ڪم تي چڙهندي؛ هوُند واري سڄو ڏينهن هنج ۾ وهاري پيٺي سکيو وقت ڪاٽيندي. چڱو ڀلو هوندو ته تيل سان آڻي سندس بت عضوا ناهي سوڌا ڪندي. ناچاق هوندو ته سوڪهڙا ڪيڏي، اوجا ڳا ڪري، هر طرح پنهنجي جيءَ کي جفا ڏيندي. ڳالهائيندي ته پيئي ايشور کان ٻار لاءِ آسيس گهرندي. انهيءَ نيهن جو، زور ٻار ڪڙو ڙو تو تئي، ته ۽ نٿو گهٽجي.

(٣٨) سنڌي زالون - ٢

سنڌي زالون چنبيليءَ جو يا ٻيو ڪو خوشبوئدار تيل مکي، گول پيشانيءَ مٿان، ٻگهن ڪارن لسن وارن کي، ٻن وڏين چڳن ۾ ڪؤنر ۽ پاٹيءَ سان لڳائي ڇڏين. پنيان سڀ وار گڏي، چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين پيئي لٽڪي. منجهس اُڳنڻ وانگر ٻاڙهو ريشمي چڙو منهن کي ڏاڍي رؤنق تو ڏئي. ناهوڪي مٿي لاءِ ٻيو ڪهڙو سينگار کپي؟ اکيون وڏيون ۽ آبدار، بادامي ڊؤل

جون، رنگ جهڙو سنگ سليماني، ينمٽيون ڊگهيون ۽ نمندر، نهايت عمديون. تنهن ڪجل جي کهڙي تعريف ڪجي جنهن ۾ اهڙا رتن پيا ٻهڪن، جنهن ڪري اکين جو ڊؤل ئي اَؤر ٿيو پوي! ياٽ ته سڄي منهن ۾ آهن ئي اَکيون! ڏيئي جي ڄيءِ مٿان ڇَڙي جهلي، ڪارنهن گڏ ڪري، شيشي، ڪاٺ يا شيهي جي سٽيءَ سان اکين جون ڪنڌون ڇٽيندڙيون آهن. مرد وري سنهو پينل سرمو پسند ڪندا آهن. زالون نرڙ ۽ ڳلن تي ڪپه جي ڦهي سان ذري پينل اَبرق لائين هٽنديون آهن جو پريان جرڪ پگهر جون ٻوندون پيئون چمڪن ۽ هنن ليکي لائين چمڙي نمڪ واري تي لڳي. اِهو ڪراهت جهڙو خيال فارسي شعرن مان ورتو اٿن. مٿي جا وار ميٽ سان ملين. حيدرآباد ۾ ميٽ ڪاٺيون آهن ۽ اِها شيءِ صابڻ جو ڪم تي ڏئي. غريب ماٹهو سرهيه جو تيل وجهي، ۽ شاهوڪار گلاب ۽ ٻيون خوشبويون ملائي لڳائيندا آهن. زالون ڳلن کي لاک جي ذرا لالائي ڏينديون آهن، جا شيءِ مغرب جون نخريليون به چونه لڳائي ڏسن؟

نڪ سڌو جهڙي آمي جي ڦار، ۽ ناسون نازڪ طرح وريل. توهان جي خبر نه اٿم، پر مونکي ته نڪ تي جو بار لڙڪيو پيو آهي سو ڏاڍو وڻندو آهي. پاسن ڪان به موتي، وچم ڇونبي، سو وري سوني ڇلي ۾، جهڙو سونو گل. نٿن جا به ڪيترا نمونا آهن: اڪثري ٻنهي

پاسي وڏي نت يا وچم ٻُولو پائينديون آهن. نت لاهڻ
مهل لؤنگ يا چانديءَ جي تار ڏؤنگ ۾ وجهي ڇڏين
متان بند نه ٿي وڃي. ڪاري ڏانوڻ جو پٺو ڇڪي
وارن ۾ اَٽڪائينديون آهن ۽ اُنهيءَ جو رنگ منهن کي
ڪٽي ڏيندو آهي. وات اَلبت عياشي، پر ڏؤلائتو.
ڏند ته چنبيليءَ جي مکڙين جون ٻه سهٽيون قطارُون.
هن ملڪ ۾ دندان ساز ڇا جا؟ ڏندن جا مرض ڇا جا؟
سرمي ۾ سڱي ٻوڙي ڪاڏيءَ تي ترڪينديون آهن ۽
اهي منهن کي چڻ ٽرنگي سؤنهن ٿا ڏين. چپ ۽
مهارُون مساگ جي ڇوڏيءَ سان رڱين، جنهن ڪري
رنگ اَڻ وڻندڙ پيلو پيو لڳي، پر ورِي ٻه هندستان جي
مسيءَ جهڙو بد زيبو ناهي. وڏا ڪن ڪين وڌن، تنهن
ڪري ڇڪي ٻتي ويڪرا ڪري ڇڏين. هٿن ۽ پيرن
جون پيليون ترِيُون بدزيبيُون سمجهي اُهي توڙي ننهن
ميندِيءَ سان لال رڱينديُون آهن. هن مشرقي ٻوليءَ
جو چمڙيءَ تي ٻن قسمن جو اثر آهي: هڪ ته چمڙيءَ
کي رڱي ٿي، ٻيو ته چمڙي ٻڌي ٿي. يورپ جي ڌاتُو
پدارٿن کان وڌيڪ ڪمائتي ۽ وار ناهيندڙ آهي. بانس
سڪل ڳاهه جي، ۽ لڳائڻ ۾ تڪليف ڪانهي. مشرقين
ليکي رَڪٽي خراب ٿي ٿئي، پر اِئين نه آهي. هندستان
مان رواني ٿيڻ مهل ڪيترِيون ٻاٽليون ٻُوچ ڏيئي موم
لڳائي ساڻ ڪنيم، ۽ ڪيمپ جي رستي موٽندي پنجن
مهينن ۾ بہ خراب نه ٿي. تيار ڪرڻ لاءِ سڪل ٻن گرم

ٻاڙيءَ يا ڄانور جي ٻچيءَ ۾ ڇٽي، ٿورو وقت سج ۾ يا جهيڻي باهه تي سيڪڻ گهرجن. ليپو مٽي جي ڪوڙيءَ ڪانسواءِ ننهن ۽ چمڙيءَ تي لڳائبو آهي ۽ وارن کي صابڻ سان صفا ڪري برش سان ٻاڙن کي چوٽيءَ تائين مکبو آهي. پنجن ڇهن ڪلاڪن اندر تکو سرخ رنگ نظر ايندو؛ پوءِ دمشق جي نير مان ٺهيل ڪاري ميندي اهو رنگ بدلائي سائو ۽ نيٺ ڪانو جي کنڀن جهڙو چمڪيدار ڪارو ڪري ڇڏيندي.

ٻانهن تي وار گهٽ ذات جي نشاني آهن، تنهنڪري نُورو لڳائي وار لاهي ڇڏين. اِها شيءِ پيلي نُوٽئي جو هڪ آئُونس چُورو ڪري چن جي ڇئن آئُونسن سان ملائين تانجو يڪسان پيلو رنگ بيهي. پوءِ گرم ٻاڙيءَ ۾ وجهي، ليپو ٺاهي لڳائي، منٽ ٻن ۾ وري ڌوئي ڇڏين، نہ تہ داغ ڪندي ۽ چمڙي بہ ساڙي ڇڏيندي...

باقي زيورن بابت سنڌي سوُنهن جو شوُق بہ رڌي آهي. چنديوُن چنبل، ڳن، جهوُمڪڙيوُن، ڊر، چندن هار، ڳلپٽا، تائت، منڊيوُن، ويڙهہ، چوُڙا، ڪنگڻ، تعويذ، سست، ڪڙيوُن، پائزيب، ڇير، بندڙا، نُورا... شايد سيني ۾ سهڻا پيرن ۾ ڇم ڇم ڇير آهن. پيرن جي آڱرين ۾ ميني جي بندڙن جو رنگ ميندي‌ءَ جي رنگ سان نماءُ ٿو ڪري.

هاڻي هيءَ سنڌ جي سوُنهن چادر، چولي، ڪنجري، سٿڻ ۽ سليپر پائي اڳيان اچي بيٺي اٿيئي. چنبيل ٿڪيل،

منڊيون پائي، هار پائي، ننهن کان چوٽيءَ تائين مٽين سان جهنجهيل. ٻيهڪ ۾ ناهُوڪي، ٻت جي لوڏ ناز پري، ڪلها اُوچا، نڪي گول نڪي ويٺل. هٿ ۾ ريشمي ڏاڳو، ڏاڳي جي ڇيڙيءَ ۾ ڦندڻ، ڦندڻ ۾ ڪٽوريءَ ڪڻ. اِهو ڦندڻ نخري سان پيئي ڦيرائيندي ۽ راند ڪندي. ڪيڪارڻ تي ساڄو هٿ (ڏائو پتيءَ نه) ڪٽي ’سلام‘ تي ورائي. ڇٽُبس ويهه ته ڪرسيءَ تي ٻه وهندي. پٽ تي وهڻ جي هير ڪري، ڪرسيءَ تي ٻه هڪ پير چاڙهي وهندي. هٿ مان رُومال ڪري ٻيس (جو ٻه سُونهن لاءِ، نه ڪم لاءِ ڪڍندي آهي) ته اڪثر پيرن سان ڪٽي ونندي. مشرقي سڀ ٽورو ڪي گهڻو ڇوهتا آهن. مٿي تي هر هر چادر پيئي ناهيندي ۽ تنهن ۾ نه رڳو آلس پر ڪجهه نخرو به ڏيکاريندي. گفتگوءِ مان جلد ٿڪجي ڪڪ تي پوي ٿي. لڄ وچون ۽ گنڀير سياءَ ڪري ڪل ڇرچو نه ڪندي. باقي حقي ڦوُڪ لاءِ پيئي واجهائيندي. هاڻي فرصت سان حقو ويٺي ڇڪي ۽ ناز سان پنهنجي ٻانهن ۽ ڪمر ڏيکاري ٻه پيئي، لڪائي ٻه پيئي. ايتري ۾ آءٌ توکي سنڌس رهڻيءَ جو هوُبهوُ مختصر بيان ڏيئي ٿو وٺان.

اَسانجي ملاقاتڻ نندي هوندي پردي ۾ رهي، جٺي ڪٿين پيرا ماڻس مار پو ڪنيو هوندس. وقتي ٻانهينءَ ڇوريءَ کي چڙ پيو يا ساڻس چنڪتائي ڪئي هوُندائين. جوانيءَ کان گهڻو اَڳ ناد نوُءِ ۾ عين ٻڻن ماءُ

جو نقل ڪري سگهي؛ اُها ڳُجهه پيس جا نه پورا ڪپندي هيس. ٦ ورهين جي عمر ۾ ڳارين ۾ پيڙ ۽ راند ۾ گڏجي ڪري سگهي ويئي؛ راند ڀُون ٻه گهڻو ڪري چڪن، پنن ۽ ڪوڏين سان ڪندي هئي. پوءِ سندس سچي تعليم شروع ٿي. ڪپڙا ڪترڻ ۽ سبڻ، مڙهڻ ۽ پڙهڻ؛ عبادت لاءِ ٿوريون آيتون برزبان ڪري ڇڏيائين؛ مطلب ته ڪيس سگهڙ ۽ قابل ڪرڻ لاءِ خرچ ۾ ڪسر نه ڪئي ويئي؛ سنڌي ۽ قرآن شريف جا لفظ يا اکر سيکارڻ لاءِ گهر ۾ ماستريائڻ ٻه رکي ڏنائُونس. البت لکڻ نه سيکاريائونس، متان هنر سکي ڪا حرڪت بازي ڪري. پر ڳائڻ تي جيترو آسانجيون ڇوڪريُون مٿو کپائينديون آهن اوترو هي ٻه کپائينديون آهن، فرق فقط ايترو جو پياني تي دلسوز سر ڪيڻ بدران هٿ ڏڪڙ وڄائينديون ۽ آواز ناهڻ لاءِ خُوب محنتُون ڪنديون آهن. جهوُنا ڪارائيندڙ ڊرائنگ ماستر ۽ ناچ ماستر ڪان هي وچاريون چٽل آهن؛ ڊرائنگ ماستر جو پيشوئي هٿ ڪونهي ۽ ناچ ماستر فقط پيشي وارا آهن ۽ هن پاسي آبرودار نه سمجهيا آهن.

بس هاڻي ڏهين ورهين جي عمر ۾ گهر ڌياڻي ٿيڻ لاءِ تيار، ۽ اِنهيءَ تبديل لاءِ سکي به پيئي، ڇو جو سمجهي ٿي ته پرڻي ڪانپوءِ اُڳي وانگر ٻاند نه رهنديس. ننڍي هوُنديئي ٻانهين سان گڏجي کوه تان چڪر ڏيئي مڙو ونڻ جي منع ٿيس، ۽ کوه تي ٿي ساهيڙيُون گڏبيون

آهن ۽ قصا ڪتيند يون آهن. هر هڪ سنگت لاءِ ڪوُه ئي گلا ۽ پرائي پچار جو هنڌ آهي، سو گهر اندر رهي ڪڪ ۽ اُباڻڪي تي پيئي آهي. نيٺ هڪ ڏينهن پٽس جي پاڙيسريءَ سندس ماءُ پنهنجي پٽ لاءِ گهري؛ نه ته ڪو ٻيءَ پٽ ڇوڪري ڏني هئي يا وٺي هيون، پر سگهه چگو نظر آين ۽ ڇوڪر ٻه ڪنوار ونڻ لاءِ ساماڻو هو.

مڱڻي ڪان سال ڪن پوءِ وهانءُ ٿيندو، اِها دير لوڪاچاريءَ ڪري وجهندا آهن، جو شاديءَ لاءِ تڪڙ ڪرڻ ڪري گمان اُٿارڻو آهي. ڪنوار ڀنا خرچ ڪندي پاڻ ٿتي وجهندا. شاديءَ کان مهنو يا ڇهه هفتا اَڳه محفلوُن، مجلسون، شاد مانا شروع ٿي ويندا. ڪنوار کي ناهڻ سينگارڻ لاءِ سڀ سنڌي ڪلائون ڪارگر ڪندا. اُبٽڻ، تيل، ليپ، رگُ، خوشبوئون، وار لاهڻ لاءِ نُورو، وار ڇنڻ لاءِ نهڪٽا، ڇنڻ لاءِ برش، سڀ خدمت ۾ حاضر. سوين ڏسڻ ويندي ون ۽ هرڪا پنهنجو پنهنجو سوُنهن وڌائڻ جو نسخو ڏسيندي ۽ زناني نموني اهوئي آزمائڻ لاءِ زور ڪندي. عجب جو نهڪٽي سان وار ڇنڻ، مالش، سنانن ۽ ڇوُري مهٽڻ، چندن لڳائڻ ۽ زور سان پٺي گهڻ، ايترن سانن سوڻن کان ٻه ويچاريءَ نينگر جي ٿوڙي گهٽي سونهن ٻچي وڃي ٿي. هيڏي پيڙ گهٽو ڪري ڪنوار تي ئي پوندي آهي. باقي مرد کي حجام صفا ڪندو ۽ يار دوست وڃا يڪائسي ناهه نوهه ڪندا.

(٢٩) سنڌ جو عدالتي سرشتو.

(١٤ ڊسمبر ١٨٤٣)

منهنجي خيال موجب سنڌ ۾ حڪومت جو هينيون سرشتو هن وقت چالو آهي. گورنر (سر چارلس نيپيئر) ملڪي ۽ فوجي حاڪم آهي، پر مقرر ٿيڻ مهل کي خاص اختياريون مليل هيس، جنجي مونکي خبر ناهي، رعيت مٿان مرڻ جيئڻ جون اختياريون اٿس يا نہ، انهن ڪلي اختيارين جو استعمال ڪري ٿو يا نہ، تنهنجي وڏيءَ سرڪار کي خبر ڏيڻ گهرجي. ڪلڪتي ۾ مسٽر ٿاماسن ٻڌايم تہ سنڌ ۾ هڪ ماڻهوءَ کي اهڙي ثابتيءَ تي ڦاسي ڏني ويئي جنهنکي جيڪر ٻئي ڪنهن بہ ملڪ ۾ وزن ڪين ڏجي. گورنر کي فقط هڪ سيڪريٽري آهي، جنهنجي معرفت سيني مکيہ راڄنيتي، عدالتي ۽ ريونيو سوالن بابت لکپڙهہ هلي ٿي. ديواني ۽ فوجداري فريادن جي جاچ لاءِ هڪ جج- ائڊووڪيٽ جنرل (لکنڊ پاڻ) آهي. ٽي ڪليڪٽر، جي مئجسٽريٽ بہ آهن، تنکي ڏهاڪو ڊپٽي زيردست آهن. پوليس کاتي مٿان هڪ سپرنٽنڊنٽ آهي، جنهن جي هيٺان ٽي اسسٽنٽ، ٽن ڪليڪٽرن لاءِ آهن. باقي حڪومت جو چرخو سنڌي ڪاردارن جي هٿ ۾ آهي. اهي ڍل وصول ڪندا ۽ ڪجهہ ماجسٽريٽي بہ هلائيندا. باقي ٻڌو اٿم تہ خواهہ مخواهہ ماڻهن کي خوب پيڙين بہ ٿا.

پانياڻو ته هڪ يا ٻه ڙي سنڌي ڊپٽي ڪليڪٽر آهن، پر تنخواهه ۾ سڀ انگريز عملدار فوجي آفيسر، خاص ڪري بمبئي کان آيل آهن. فوجداري فرياد ۾ گورنر جي آپيشاهي هلي ٿي.

هيسنائين ڪيس مئجسٽريٽن يا سنڌ زيردستن هلايا آهن. پر خسيس ڪيسن ڪانسواءِ، جنهن سرسري طرح سزا ڏيئي سگهيا ٿي، سنڌن ڪيس هلائڻ، معنيٰ فقط دريافت ڪرڻ ۽ پوءِ گورنر کي رپورٽ ڪرڻ. ڏوهيءَ جي گناهه تي ويچار ڪري گورنر ئي ڪيس سزا ڏئي ٿو. جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ پنهنجو رايو ڪڍي ظاهر ٻه ڪيو هجي ته ٻه گورنر اُنهيءَ سان ٻڌل نه آهي. جڏهين ڪان هٿ آيو آهيان تڏهين ڪان ڏٺو اٿم ته جن ڪيسن ۾ مئجسٽريٽ سزا ڏيڻ مناسب نه سمجهي آهي تنهن گورنر پاڻ سزا ڏني آهي. حقيقت ۾ سنڌ ۾ گورنر جي آپيشاهي لڳي پيئي آهي، ۽ هيڏي اختياريءَ سان ڏسجي ٿو ته هو بلڪل بي جوابدار ٿي پيو آهي. ائين ٻنهه نه هئڻ کپي.

جي فرياد گورنر اڳيان رجوع ڪرڻا هوندا آهن سي جج-ائڊوڪيٽ جي معرفت پيش ٿيندا آهن، ۽ اهو ڪي پيش ڪندي هو پنهنجو رايو ٻه ڏيندو آهي، جو هيسنائين هرهڪ ڪيس ۾ قبول پيو آهي ۽ تعميل ۾ آندو ويو آهي. فوجداري فرياد هلائڻ لاءِ مئجسٽريٽن جي لاءِ ڪي ٻه قانون ڪونهن. هڪ ئي حڪم ڪين ڏنل آهي ته جيتري قدر ٿي سگهي اوتري قدر

ڪورٽ مارشل (فوجي قانون) جي پيروي ڪجوڻ پر آءٌ ڏسانتو تہ اُتلو عجيب غريب ڪاغذ، ڪي انگريزيءَ ۾ تہ ڪي سنڌيءَ ۾ پيش ڪن ٿا، جن مان اُنين بہ نہ پيو معلوم ٿئي تہ ڪهڙي قسم جو ڪيس هليو آهي. هڪ نهايت چرچي جو ڪيس پڙهيم، جنهنم جنهن شخص مٿان فرياد هو، ۽ جنهن تي ڪيس هلايو ويو، سو تپاس ڪان پوءِ ڏنو ويو تہ حاضرئي ڪو نہ هو. هڪ چور هو، ۽ مئجسٽريٽ خفي هو جو ڪيس گرفتار ڪري نہ سگهيو هو! سا ڳئي مئجسٽريٽ ڪن شاهدن ڪي چور سمجهي سزا ڪٽي ڏني، جيئنوٽيڪ مٿن ڪيس ئي ڪو نہ هو. سزا بہ ڪا هلڪي نہ- تي چار سال سخت پورهئي جو قيد. اِنهن مثالن مان پڌرو آهي تہ عهديدارن جي قاعدي سان واقفيت ڪا گهاٽي ڪانہ آهي. ٻيو بہ ڪيس ٿيو، جنهنم هڪ شخص ڪنهن خون ۾ شريڪ ٺهرايو ويو، ۽ ڪيس قاسيءَ جي سزا ڏني ويئي. خون ٿيو هو تنهنجو مونکي شڪ ڪونهي، پر هي شخص شامل هو يا نہ تنهن بابت ڪجهہ شڪ اٿم، پر قاسيءَ تي تہ چاڙهيو ويو. ٻلا مٿل چا ڪهندا؟ ڳرا ڪيس هن طرح غفلت سان هلڻ سو ڳورنر ڪي بہ ناجائز لڳو. هاڻ حڪم ڪيو اٿس تہ آئينديءَ سيني وڏن ڏوهين جا ڪيس هڪ فوجي ڪميشن هلائي. اها ڪميشن هڪ فورن جي ٽوليءَ جي ڪيس هلائڻ لاءِ اڳيئي سکر ۾ وهاري اٿس، جو ڪيس

مئجسٽريٽ بہ ڪنهن نموني هلايو هو، پر جنهن مان ڪو بہ ڪڙ تيل ڪو نہ نڪتو. هاڻوڪي سرشتي ۾ بدل سدل ٿيڻ گهرجي، سو آءٌ قبول ٿو ڪريان. پر جنهن پرڳڻي ۾ هن وقت امن امان آهي، جتي حڪومت لاءِ ملڪي سرشتو چالو آهي، ۽ جنهن سرشتي اندر عملدارن جو تعداد اَمن امان رکڻ ۽ گناهہ بند ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، تنهن پرڳڻي اندر آءٌ نٿو سمجهان تہ هڪ فوجي ڪميشن انصاف ڏيڻ لاءِ پوري عدالت آهي. فوجي ڪميشن بنہ بيڪار آهي، ڇو جو اها فقط وڏن شهرن ۾ ڪم هلائي سگهندي. پر جي ڪٺي انهيءَ تڪليف جو علاج ٿئي تڏهين بہ صلح پسند رعيت کي - ۽ اها رعيت هن وقت صلح پسند آهي يا سمجهجي ٿي - فوجي قانون پٺاندر انصاف ڪرڻ جو اُصُول غلط آهي. هن نموني ڪيس هلائڻ جو هڪ ٻيو سبب ڏنو ٿو وڃي تہ ملڪ ۾ وڳوڙ آهي، ۽ هاڻوڪا مئجسٽريٽ قابل نہ آهن. پر جي اهي پنهنجي فرض ادائي ڪن تہ فوجي ڪميشن جهڙو ئي، بلڪ بهتر انصاف ڪري سگهنثا. خبر نہ اٿم تہ اها ڪميشن ڪيس هلائيندي ڏوهين کي سزائون بہ ڏيندي. جي ڏيندي تہ پوءِ آءٌ نٿو سمجهان تہ قاعدي موجب سنڌن سزائن کان ڳريون سزائون گورنر پاڻ ڏيئي سگهندو. مئجسٽريٽن جي سزائن ڏيڻ جي ڳالهہ نرالي آهي، جيتوڻيڪ انهن بابت بہ ڇڳو ائين ٿيندو تہ جي سنڌن سزائون قائم نہ ڪرڻيون آهن تہ اهي ڏين ئي نہ.

اهو مان هن ڪري ٿو چوان جو ڪن مئجسٽريٽن جو دستور آهي ته رايو ڏيئي سزا ٿا ڏين، ۽ ڪن جو دستور آهي ته رڳو شاهدي وٺي راءِ بنا ڪاغذ ٿا پيش ڪن؛ پوءِ سزا ڏين يا نه، گورنر ته ڪنهن به صورت ۾ پاڻ ڪي بدل نٿو سمجهي.

منهنجي اچڻ کان جلد ئي پوءِ فوجداري ڪار گذاري لاءِ هڪ نئين ۽ قانون نامو ناهي پيش ڪيم. ڪٿي سمجهجي ته اهو قانون نامو نهايت عمدو نه ٿيل هو، پر هاڻي جو قاعدي جي انحرافي پيئي ٿئي ۽ بي ضابطگي پيئي هلي، تنهنڪان هڪ قسم جا رول جي سيني سان سا ڳيءَ ريت لاڳو ٿين، سي بهتر ٿيندا.

هارين جي خوراڪ.

ڦٽڏين کي هتي (ميهڙ ۾) روز هڪ سير جوئر جو ملندو آهي. تنهن مان ڪڏهين لب پري ڏروائي واٽئي کي ڏيندا آهن، جنهنلاءِ لوڻ چيٽي ڏيندو اٿن. ڪائيون ته جهنگ مان پاڻيهي وٺي اچن. سو هر هڪ ڦٽڏيءَ مٿان خرچ هڪ سير جوئر ۽ ٻهڙ جي چڪيءَ جي گاس.

سنڌي هاريءَ جو رواجي کاڌو جوئر آهي. جوئر جو سير ٻئي ڪنهن به اَن جي سير کان وڌيڪ پسند ٿا ڪن. منجهند جو جوئر جو روٽلو تنهنسان بصر ڳنڍي ۽ ڏهه ڌرو خاصي خوراڪ سمجهيو آهي، پر سانجهيءَ جو

ڪڏهين چانور دال کائيندا آهن. جنکان پڇي سگهي سي ميهي کائين. ميهيءَ جا ڏاڍا شوقين آهن، پوءِ تازي نہ تہ مٺ لوڻي ئي سهين. غريب آدم گهڻو ڪري رکيل ميهي کائي ٿو. گوشت کائڻ جي ڪن ٿورن کي وسيعت آهي، ۽ ميهڙ جا پر سڄي ضلع ۾ ڪاسائي ئي ڪونهي. ٻڪر چيلا پائيندا آهن، پر خاص هندو دڪاندارن ۽ زميندارن لاءِ؛ ساهوڪار زميندار ڪاڏي لاءِ ڳئون يا ٻڪي کهڻ جو ڪڏهين خيال بہ ڪين ڪندا آهن. جڏهين مال جڏو ٿي پوي تڏهن ڪاسائيءَ کي وڪڻندا، جو گوشت وڪڻي چمڙي رکيندو. جي ڍڳو، ٿئون يا اٺ مرض يا عمر ڪري مرڻ تي هوندو تہ هاري جانور کي کهي گوشت گڏي سڏي کائيندا آهن. گذريل وڏي ماتا جي بيماريءَ ۾ جيڪو مال مبتلا ٿيو، سو جڏهين بچڻ جهڙو نہ هو تڏهين ڪنو ويو ۽ گوشت غريب ماڻهن ورتائي ڇڏيو. مريض مال ورتائڻ ۾ اعتراض نٿو سمجهيو وڃي، بشرطيڪ جيئري ذبح ڪيو وڃي. کير بہ هڪ مکيہ خوراڪ آهي، پر غريب عالم اڪثري مکڻ وڪڻي ڇاڇ ئي پيئندو آهي.

مٿيون خوراڪنامو ڪو هر ويرو دل سر کائيندڙ نہ آهي، پر سمجهجو تہ منهنجو چوڻ گهڻي قدر صحيح آهي، تنهنمان معلوم ٿيندو تہ قيدين جي خوراڪ بہ چڱيري آهي، يعني ڏهڻ پورهيت هارين جهڙي آهي؛ جو جو اڪثري ڀوڳ جو چڱو ويلو بہ نصيب ڪين ٿيندو

اُٿن، ۽ آءٌ ٿئو ڀانيان ته جوئر کان ٻانسي مڇي يا مريض ٿئون ۽ جو گوشت وڌيڪ سوادي هوندو. هن جيل ۾ ننڍين سزائن وارن تي خوراڪ جو اثر ڪهڙو آهي سو خاطري ۽ سان ٿئو چئي سگهجي، پر ڏسڻ ۾ ٻاهر ڪم ڪندڙن لاءِ اها خوراڪ پوري آهي. جڏهين کان ڊاڪٽر جيل ۾ مقرر ٿيو آهي تڏهين کان نه ڪو موت ۽ نه ڪو ڳري بيماري ۽ جو ڪيس ٿيو آهي؛ پر وڏين سزائن وارن لاءِ آءٌ ڀانيانٿو ته قيدي ۽ کي ڪڏهين ڪين، گهه يا گوشت ملڻ کپي. وقتي ساڳي ڀاڄي به ڏيڻ گهرجي. اهي سڀ شيون ٻني ڪيڙي قيدي پاڻ پيدا ڪري سگهن ٿا. جيڪڏهين ماڻهن جون ٽوليون سوڙهين جڳهن اندر بند ڪبيون، جتي هوا گهٽ صفا آهي ته چڱيري خوراڪ جي ضرورت ٿيندي، نه ته اُگاري (scurvy) ۽ ٻيون بيماريون پڪ ٿينديون. هڪ وڏي خامي هينئر اها آهي جو ديسي ڪاردارن مٿان ضابطو ٻه ڪونهي. برابر مئجسٽريٽ مٿن نظرداري ڪري سگهنٿا، پر آءٌ ٿئو ڀانيان ته اها ڪن ٿا. ڪن ٿا يا نه ته به مٿن نظر جي ضرورت آهي، ۽ هلايل ڪيسن جون ماهوار يا هفتيوار رپورٽون ڪين پيش ڪرڻ گهرجن. فوجداري ڪيسن ۾ سنڌن اختياريون نهايت گهٽائڻ کپن، ۽ ديواني ڪيسن ۾ رعيت کي صفا ڇاٽائڻ کپي ته ڪاردارن جي فيصلن جي اپيل ٿي سگهيئي.

اميرن جي اَيامڪاريءَ بابت جيڪي بدو اُتم تنهن موجب فوجداري ڪارروائي هاڻوڪي برٽش ڪارروائي وانگر ني هئي، يعني ته جڏهن هاڻ گورنر حاڪم آهي تڏهن پاڻ حاڪم هئا. ڪيسن جا رڪارڊ ڪونه رکندا هئا: سڀ ڪارروائي سرسري طرح هلندي هئي. سزائون هينئيون هيون: ڏوهيءَ کي وسيعت هوندي هئي ته ڏنڊ، توري وقت لاءِ جيل يا بدني سزا، يا غريبن جا عضوا ڪپڻ، ۽ ڪن خاص ڪيسن ۾ ڦاسي؛ پر ڦاسي عام سزا نه هئي. منشيءَ هڪ ڪيس بدايم جنهن ۾ ڏوهي سنگسار ڪيو ويو. پر تنهن ۾ خون نهايت خراب ۽ ڦهري حالتن ۾ ٿيو هو. ياڻڃي تو تـ چوري بلڪل عام گناهه هو؛ چوري بيهر ٿيهر ڪندو هو ته چور ضرور لڪ چپ ڪپائي ڇڏيندو هو، يا پيسا ڏيئي ڇڏندو هو. پر پهرئين گناهه جي هلڪي سزا هوندي هئي. سنڌي قاعدي موجب غلامن جون سزائون اهڙيون آهن جو سيءَ وڌيو وڃي. ڏنگائيءَ ڪري مالڪ غلام جي جان وٺي سگهيو ٿي، ۽ انهيءَ ڏوهه ڪري سرڪاري حسبس ڏنڊ پرڻ ڪان سواءِ ٻئس ٻي ڪا به سزا ڪانه هئي، جي غلام جو موت ٻئي ڪنهن هٿان ٿيو هجي ته مالڪ غلام جي ملهه جو حقدار هو، پر ڪنهن به صورت ۾ غلام کي مارڻ فوجداري گناهه نه سمجهيو ويندو هو. سنڌ ۾ انگريزي راڄ ڪانپوءِ بابهن رکڻ جو رواج ڪڍيو ويو آهي، ۽ جنهن صورت ۾ غلام ذات ڪانهي تنهن

صورت ۾ سپني درجن سان هڪ جهڙي هلت ڪئي وڃي ٿي. اهو حڪم اُتر سنڌ ۾ چڱيءَ طرح نہ سمجهيو ويو آهي، ۽ غلطيءَ ڪان ائين ٿا سمجهن تہ ٻانها فقط وڪڻي يا خريد نٿا ڪري سگهجن. عام طور ائين سمجهيو ويو تہ غلامن بابت هاڻوڪن حقن ۾ دست اندازي ڪانهي. اهو هاڻ ڦري ويو آهي، ۽ ٻانهپ جي رواج ڪڍڻ لاءِ تازو اُعلان ڪيو ويو آهي. نئين اعلان جي ضرورت هنڪري ٿي جو هڪ سنڌيءَ پنهنجي غلام کي ڦاهيءَ چاڙهيو، ۽ غلام جي بد افعاليءَ جي ثابتي پيش ڪئي، پر سرڪار جي حڪم موجب مرڳو ڪيس ڦاهي تي چاڙهيو ويو. وارنٽ ڪڍڻ مهل مونکي خبر ڪانہ هئي تہ لاڙ توڙي اُتر سنڌ مان غلامپڻو بند رد نہ ٿيل هو، نہ تہ شايد سنڌس موت بابت سفارش نہ ڪريان ها. پر انهيءَ سزا جو لائق ئي هو، ۽ سنڌس مثال مان فائدو ٿيندو. خون، ڦر، مال جي چوري اِهي عام گناه آهن. فقط خون لاءِ گنهگار ڦاسيءَ تي چڙهيا آهن. پوين ٻن گناهن لاءِ ڏنڊ ۽ بدني سزائون ڏنيون وينديون آهن.

سنڌي ماڻهو ڏسڻيءَ سانئيڪا ۽ غريب آهن، ۽ سنڌ ۾ گهڻنايون اڪثري جهنگلي قومن جيون آهن، يعني ذري تي قاعدي جي پرواهہ نہ ڪري پنهنجو پاڻ انصاف ڪرڻ، جنهنمان صاف معلوم آهي تہ قاعدي جي ڪارروائي هٿ ڊري آهي؛ ٻيو مال جي مالڪي حقن بابت هلڪا خيال اٿن، جو ٻين جو چوپايو مال

قدرتي طور آزاد ٿا سمجهن ۽ جنهنکي وڏي سو ٻين جا حق غصب ٿو ڪري. ورلي ڏوهي گناهہ آلي ويندو آهي، ۽ آءُ نٿو ڀانيان تہ ڪو بہ اهڙو خون ٿيو آهي جنهنمر سچي ڏوهيءَ ڏوهہ نہ ڀاسيو آهي.

قيدين کي رکڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪو سٺو جيل ڪونهي. ڪراچيءَ جو جيل آهي تنهنکي ٻاهران مٽيءَ جي ديوار، اندران لوڙهو ۽ ڪنڊ ۾ هڪ منہ آهي. اهو صدر بزار ۾ آهي ۽ قيدين مٿان سپاهين جي چؤنڪي آهي. پوليس جي رسالي جي مونکي خبر ڪانهي، پر ڀانئجي ٿو تہ وات تان لهي رولؤ ڇولؤ ماڻهو ڪٺي رکيا اٿن. سڄي سنڌ لاءِ اٽڪل ٦٠٠ پيادا ۽ ١٥٠٠ سوار پوليس آهي. پوليس جو سپرنٽينڊنٽ حيدرآباد ۾ رهيٿو، ۽ سندس ڪم نالي ماتر آهي. ڪو بہ مئجسٽريٽ سندس زيردست نہ آهي، پر ڪيس بہ مئجسٽريٽ جون اختياريون ڏنل آهن يا نہ، سو چٽي نٿو سگهان. ڪراچي پوليس سپرنٽينڊنٽ کي شهر ۾ مئجسٽريٽ جون اختياريون آهن، پر اهي ڪهڙيون آهن سو چٽيءَ طرح ڏيکاريل نہ آهي. اهي ڀانئجي ٿو تہ عالتن موجب يا گورنر جي مرضيءَ موجب، جو ڪُلُ مالڪ آهي، پيئون قرن گهڙن؛ ڪهڙي قانون موجب سو هڪ ڳجهہ آهي. هڪ قانونن جو ڪتاب، يعني هڪ ڪوڊ فوجداري ڪارروائي لاءِ نهايت ضروري آهي، ۽ جي هيءَ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ رکڻو اٿئون تہ جلد تيار ڪري وڃڻ گهرجي. رعيت

ڪي اهڙو قانون ناهي نہ ناهي ڏيڻ نسورو ظلم آهي. اينرو قبول ڪندس تہ جيسين سر چارلس همت آهي تيسين رعيت کي چڱو ۽ چوکو انصاف پيو ملندو، پوءِ ڪري کهڙي بہ نموني ڪارروائي هلي، پر تڏهين بہ هيڏي مکيہ سوال بابت ڪنهن بہ شخص کي، چاهي کهڙي بہ لياقت وارو هجي، هيڏيون اختياريون ڏيڻ واجب ناهي. رعيت جي آزادگيءَ ۽ حياتيءَ جي بچاءَ لاءِ آپيشاه حاڪم جي سچائي ۽ ايمانداريءَ کان پيا ڪي وڌيڪ بچاءَ جا اُپاءَ هئڻ کپن. هاڻوڪي سرشتي جي فائدي ۾ هڪ ئي عذر ڏيئي سگهجي ٿو، تہ اِهو ضروري آهي. پر سوال آهي تہ پلا اِهو ضروري آهي؟ ديواني عدالت بہ فوجداريءَ وانگر بي انتظام آهي ۽ سا گيا عملدار هلائين ٿا. نہ ڪود آهي، نہ اپيل لاءِ رول آهن. مطلب تہ فريادن جي مدت بابت رُولن ڪانسواءِ پانيان ٿو تہ پيو سارو قصو جڻن ميرن کان اگہ هو تئن ئي پيو هلي. پر مدتي قاعدي بابت بندش بہ نالي ماتر آهي، ۽ مئجسٽريٽ چاهي تہ اُها لاهي سگهي ٿو. ديواني دعوائن ۾ فقط هڪ خاص ڳالهہ آهي جو بنهي ڌرين کان فيٽون ورتيون نٿيون وڃن، يعني سرڪار جو اهڙو حڪم ڪونهي. پر آءٌ پانيان ٿو تہ ڪي ٿورا آهن جي مئجسٽريٽ اڳيان هٿين خالي وڃن ٿا. جن ڪيسن جو ڪاردار فيصلو ڪن ٿا، تن بابت خاطري اٿم تہ جهڳڙي واري ملڪيت جو ڳچ حصو عملدار هضم ڪيو وڃن.

جنهن وقت هن ملڪ جو دائمي قبضو ونڻ جو فيصلو ڪنداسين تنهن وقت هڪ ديواني ۽ فوجداري ڪوڊ تيار ڪري بدرو ڪرڻ ضروري ٿيندو. اهي ڪوڊ جيئن سليس هوندا تيئن بهتر. سنڌ ۾ پهچڻ کان جلد پوءِ جيڪي ناهي جوڙي جنرل اڳيان پيش ڪيم سو خامين کان آجو نہ آهي، پر پانيانٿو تہ جيڪي گهرجي سو گهڻي قدر منجهس آهي.

٣١ــ آميرن جي رحمدلي.

آميرن جون ڪيئين خاميون ٻڌيم، پر منجهن ڪا اهڙي خرابي ڪانہ ڏٺيم جا اڪثري اشراف انگريزن ۾ نٿي ڏسجي. مير مبارڪ بابت چوندا هئا تہ لوپي هو ۽ ڪوبہ گرنگ ڪيميادانيءَ جي هام هڻي ڪيس ٺڳي ويندو هو؛ چون ٿا تہ مير علي مراد همت ڦاڙ هو ۽ ڏاڍايوُن ٿي ڪيائين. پر ڪنهن بہ مير مٿان ڏوهہ جي تهمت مون ڪان ٻڌي. فقط هڪ پيري گناهہ جي سزا ڏنائون ۽ ڏيڍ ڪري جهڙو ٻاڻ سُرهو ڪيائون تهڙو ئي گنهگار بدنام ٿيو. پندرهن سالن جي ڳالهہ آهي تہ خيرپور ۾ هڪ قاضيءَ جي ڌيءُ پرو چاٽيئن ڪي قران پاڙهڻ ۽ پيو ڪجهہ سيکارڻ ويندي هئي. سب عربي فارسي پڙهڻ ۽ ڪيترييون تہ لکڻ بہ سکنديون هيون. ڇوڪري جوان ۽ حسين. محمد خان ٽالپر جي حرم ۾ ايندي ويندي هن شخص جي مٿس نظر پئجي ويئي. پوءِ وجهہ واي

سائنس نيهن رکيائين، ۽ نيٺ ڌاريائينس. اِهو بد فعل پٽس کان ڳجهو ڪين رهيو. ملڪ جي رواج موجب هو گنهگار جي گهر ڪاهي ويو، ۽ اهڙو سخت گهائي آيس جو پانيائين ته بچندو ئي ڪين. پر سردار نيٺ چڙهي پيو ۽ قاضيءَ کي سزا ڏيارڻ لاءِ اميرن وٽ دانهين ويو، پر هنن ته کيس ڏيان ئي ڪونه ڏنو، ۽ صفا چيائونس ته انهيءَ تعديءَ جو تون بيشڪ لائق هوئين، ۽ هنڪانپوءِ اسانجو توسان ڪوبه واسطو ڪونهي. محمد خان تنهنڪانپوءِ خيرپور ئي ڇڏي هليو ويو، ۽ وري ڪڏهين به نه موٽيو.

انصاف ڪرڻ ۾ ڪا اوڻائي هئين ته اُها رحم دلي ۽ حليمائي هئي. خون وهائڻ کان بلڪل پاسو ڪندا هئا. رحمان ۽ بين اهڙن گرنگه ڦورن کي انگه ڀنگه جون سزائون ڏنيون هئائون، پر تنهنهِ پانءِ ته سختيءَ جي حد ڪري چڪا. پر خون ۽ ڦريون به فقط سرحد تي، شڪارپور جي بيلن ۾، جتي ڪالپر، بُردي لٽيرو ڦهر ڪندا هئا، ۽ سبزل ڪوٽ جي آس پاس، جتي شوخ مزاري مائهن کي آزار ڏيندا هئا، اُتي ئي ٿيندڙيون هيون. اِنهن جبل جي خوني ڀروچن تي اميرن جو ڪوبه ضابطو ڪونه هو، پر سندن رعيت صلح پسند ۽ سکي آسودي هئي، ۽ اسانجي راج هيٺ بين پرڳڻن جي رهواسين سان سندن حالت چڱيءَ طرح ڀيٽي سگهجي ٿي. اميرن وٽ اچڻ وڃڻ سولو سُکو هو. ڪير به، ڪهڙو به ذليل هندو وٽن وڃي حال ٻڌائي سگهيو ٿي. برابر هندو سيٺي کان

وڏيڪ ناراض هئا، جيڪو جو مٿن سيني کان گهڻ مهر جي نظر هئي؛ پر انگلنڊ ۾ پنجاهه سال اڳ جيڪا مُنڪرن (Dissenters) جي حالت هئي تنهنکان سنڌن حالت بدتر نه هئي؛ نڪي ڪي منجهن اهڙو سخت ناراضپو هو جهڙو ڪ هن وقت آئرلنڊ ۾ آهي. واهن جي چڱي حالت هئي، ڪئين نار پٽي وهيا، اَن ۽ ڪمند جا چڱا فصل لهندا هئا. انهن سيني مان ظاهر هو ته آبادگارن تي زمين ڍل ڳري ڪانه هئي. انعامي ۽ توري ڍل پرينڊڙ زمينون به عام جام هيون. درباري ڳالهين ۾، مثلاً شاهه شجاع، شاهه نواز خان ۽ ٻين شاهي پناهه وٺندڙن سان اميرن جي فراخ دلي ۽ تحسين جوڳي هلت هئي. پنجاب جي حاڪم جنهن نموني شاهه شجاع سان مهمان نوازيءَ ۽ ايمان جا عهد ٽوڙيا تنهن نموني جي هلت هلڻ ميرن لاءِ ناممڪن هئي. قلات جو اڳيون خان ڪي سال وٽن رهيو پيو هو تنهنجي خدمت خاطري چڱي ڪيائون. انگريزن سان سنڌن هلت ڪپت بنا، فيض پري ۽ دوستاني هئي. جن ڊاڪٽرن سنڌن زالن يا ٻارن جا علاج ڪيا تنکي سوکڙين سوغاتن سان ڍڪي ڇڏيائون. مون کي خبر آهي ته منجهائن هڪ جڻي ته ٽورڙن تي مهنن اندر ٻن هزارن پائونڊن کان به وڌي رقم ڪمائي ورتي. جنهن ڊاڪٽر مير نصير خان جي زال جو ٿورو وقت علاج ڪيو تنهنکي هڪ تلوار عطا ٿي، جنهنجي رڳي قر لاءِ مون هڪ سو گنيون آڇيون، پر

ڪين مليم. هڪ ٻيري مير رستم جي ننڍي پٽ سان شڪار ڪندي هڪ بندوق جي تعريف ڪئي ڪيم. ياقوتن سان جڙيل ۽ مٿس سونهري نقش اُڪريل هئا. اوڏي مهل ڪين ڪڇيائين، پر موٽندي ڏٺم تہ اها عمدي شي منهنجي گهر اڳيئي رکي هئي. پر اسانجو سرڪاري رول آهي تہ هندوستانين کان سوکڙيون نہ ونجن. سو مون اها سوغات اُمالڪ موٽائي موڪلي. پر دل ۾ چيم تہ انهي مهرباني جو قدر ڏيکارڻ لاءِ آءٌ بہ ڪا شي ڏياري موڪليان. هڪ عمدو گهوڙو ڇهين سوين روپئي ڳڏو هوم، ۽ اهو هڪ امير ڏي سوغات طور پيش ڪيم. پر انهيءَ سوغات تي ڪو گرھ وينل هو. جنهن سردار کي گهوڙو ڏنم تنهن هڪ اُفسر کي وڪڻي ڇڏيو، جنهن وري ميجر مئڪ مرڊو (سر چارلس نيپيئر جي پرائيويٽ سيڪريٽري) کي ڏنو. مياڻيءَ جي جنگ ۾ حملي مهل اهو گهوڙو مارجي ويو.

(٣٣) دين محمد بُردي.

جن بروچن شڪارپور جي آس پاس ٻيلن ۾ مسافرن لاءِ هائيدوس مچائي ڏنو هو تنهن خاص ڪري هڪ اهڙو هو جنهنجي شرارتن جي دانهن روزبروز ضرور ايندي هئي. اهو شرير هڪ دين محمد نالي بردي هو. ماڻهو ڪيس فقط دينو چوندا ها. اُتر سنڌ ۾ نالو وڳل هوس. ڀاڻس سؤلڙ ڪانئس بہ بہ رتيون ڪسر، پر قسمت

ڇڙ سنڌس ناماچار ٻڌي ڪڪ تي سنڌس ڏينهن جلد ڪپي وڌا. شڪارپور ۾ پهتس تنهن ڪان توڙ ڙوئي اڳ ايجنسيءَ ۾ خبر آئي ته سؤلؤ قرمار ڪري هڪ ويڄهڙي ڳوٺ ۾ اچي لٿو آهي. ڳوٺ ڏهه پندرهن ميل پري هو. اُنهيءَ گهڙيءَ حڪم ٿيو ته گهوڙا سنجي هڪ سوارن جو بدرقو پنيان وڃيس. گهوڙا ڊ وڙائيندي ڊ وڙائيندي ڳوٺ ۾ مٿن اوچتو اچي ڪڙڪيا. شڪر جو سؤلؤءَ کي ٽپ ڏيئي گهوڙيءَ تي چڙهڻ جو به وقت ڪين مليو. هڪ واري گهوڙيءَ تي لانگ ورائي وهي ها ته شهه ڏيئي اسانتي بيهي ڪلي ها. پر جڏهين ڏٺائين ته ٻيلي هاڻ ڇڙ ڪونهي تڏهين تلوار ڪڍي شير مڙس وانگر اسانتي جلهه ڪرڻ لڳو. سخت چنايتيءَ ڪانپوءِ سنڌس ساڃو هٿ گهائجي پيوءِ ڪيس قابو ڪري ڪامپ ۾ پڪڙي وٺي آيس. شڪل ڏسينس ته پاڻ ته پيو اهڙو خونخوار جهنگلي ڪونه ليندو. سنهن ڪارن جهنڊ ولن وارن ۾ لڪل، نرڙ ڀڪي ڳري شودي جو ءَ پُڇ پرن اندران ڪاريون اکيون هڪ درندي جانور وانگر پئي چمڪيون. خبر پوڻ سان ماڻهن جا حشام اچي مڙيا. گهڻن کي سنڌس هٿ لڳل هئا. ڪن جي عزيزن کي پاڻ، ته ڪنکي هن ڏاڙيلي جي گهل خون ڪيو هو. پهر پائين ته مڙس کي وسهڻ ۾ ئي نٿي آيو ته ڪو موڪي قاهي چاڙهيندا. هن ليکي خون ٿيا وڻي وري ڇڏي ڏيندا. چي "پنج اُٺ ڏيندس. موڪي ڇڏي ڏيو."

کو جواب ڪو نہ مليس. چي ”چڱو يلا ڏهہ ڏيندس، ويهہ بہ ڏيندس. جي گهرندا تہ ٻروچ ڇوري جا هن ڏينهن پڄائي ويس سا بہ ڪٺي موٽائي ڏيندس.“ پر جواب ئي خير! تڏهين لچ ٻڌ نو. هڪ رسو ڪٺي سندس ڳچيءَ ۾ لٽڪايائون. ماڻهو پيا پاڻ۾ وڙهن. هيءُ چوي آءٌ قاسي ڏيندو سانس، هوُ چوي تہ نہ ٻيليآءٌ ڏيندوسانس. سڀ اچي مٽيا. چي ”منهنجي پيءُ جو خون ڪيو اٿس.“ ٻيو چوي: ”ٻيلي مونکي رسي ڏيو. منهنجو پاءُ خون ڪيو اٿس.“ جڏهين قاهيءَ جو رسو ڳچيءَ ۾ وڌائونس تڏهين ڇرڪيو ۽ ٻاڏائڻ لڳو تہ ”اڙي سائين، ائين نہ ڪر.“ جنهن وڻ تي لٽڪايائونس تنهنجو نالو ئي ”سوُلوُءَ وارو وڻ“ ڪٺي رکيائون، ۽ اهو نالو بہ ڪي سال ياد هوندو. پاءُ جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ ڏينوءَ قرمار ۾ وڻ گهوڙو ٻڌڻ نہ ڏنو. قاسيءَ ڪانپوءِ ٻن ڇڻن مهنن اندر ڏهاڪو ڪن خوُن ڪري وڌائين. ڪيس قاسائڻ جا گهڻيئي حيلا حوالا ڪياسين، پر ڪي ڪين وريو. نيٺ ٻڌوسين تہ ڪنهن نہ ڪنهن سبب ملتان پاسي مزارين سان وڃي مليو.

(۲۳) سنڌ ۾ قورو.

۲۰ تاريخ جنوري ۱۸۴۰ جي نامي گرامي ٻجر خان، ٻُبارڪ ٻگٽي ۽ ٻ مڪين، ڇڪرانين جا ۴۸ سردار اسانجي همت چڙهيا. سنڌ مان قورن جو تڏو کڻائي سندن آزاز لاهڻ جو وجهہ هو تہ اهوئي هو. بہ علاج هئا. هڪ معافي

ڏيڻ، ٻيو سختي ڪرڻ. پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ ٻنهي مان ڪو ٻہ علاج ڪافي هو. پر اسانجي پوليٽيڪل ڪاتي ٻئي دوائون ائين گڏي سڏي ڏنيون جو ڪنهن مان بہ فائدو نہ ٿيو...... منهنجيءَ سمجهہ موجب ڪو سڪہ صوبيدار هجي ها تہ نہ ڪري ها هم نہ ڪري ها تم. مڙيني کي قاهي چاڙهي ڇڏي ها. جن بانڪن کي ڪارلائيل پڏائيندو آهي، مثلاً والينسٽين يا ڪراموئيل، سي بہ ساڳي ئي ڪار ڪن ها. اها بہ پڪ آهي تہ آئوٽرام يا هڪ ٻيو (جنهنجو نالو نٿو ڏيان) هجن ها، تہ ٻجر ۽ ٻبارڪ کي سرڪار جو وفادار دوست بنائي ڇڏي ڏئي ها، ۽ سندن معرفت انهن جهنگلي قومن کي ضابطي ۾ رکن ها. پر ڪيو ڇا ويو؟ ڪيو ڇا ويو؟ هنن رچن کي ڇيڙي پوءِ ڪين ڇيڪ ڇڏيو ويو! ٻجر ۽ ٻبارڪ ڪانسواءِ سڀني ٽوليءَ کي ڏنڊا ٻيڙيون ڏئي رواجي قيديون وانگر ڏک ٻجا هنيان ويا. ڪين بي عزتو ڪري، ڇيڙي، چٽو ڪري، جاني دشمن ڪري، پوءِ وير پاڙڻ لاءِ ڪين ڇڏي ڏنائون! مطلب تہ اسان اهڙو ڇسپائيءَ جو ڪم ڪيو جو ڪير اعتبار ئي ڪين ڪري. پر سچ پچ ائين ڪيو ويو. مثلاً هڪ ڦوروءَ کي اشراف بنائڻ لاءِ اهو هي نمونو ورتو ويو. هاتڪن ۾ جاني پٽ ممبر جو نامي گرامي خوني هو. سندس اکہ غضبي، سندس همٿ قاتل. اصل ڄڪرا سنڌي هو، پر پوءِ ٻهادريءَ ڪري ڄڪراڻي قوم پروچ قوم ليکي ويئي. هون بہ سندس

نالو اينترو بدو هو جو بجر جي جهلجڻ کانپوءِ سنڌس ئي پچا ڪيم. پر پچا ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانه هئي؛ حشامن ۾ هجي ته به ڪيس لهڻ سولو. قداور ۽ جوڌا مڙس ڪئين، پر منهن مان ئي پدرو هو ته سرويچ ۽ بلهز يو اِهو. اکيون وڏيون، شوخ، جڻ ته الاءِ بت ۾ لوڇو. ڪو خوش ٿي اسان وٽ ڪين آيو هو. سنڌس قوم بجر پنيان هئي، ۽ پنهنجن سردارن دريا خان ۽ تورڪ عليءَ کان به ڪيس سرس ٿي سمجهيائون. سردارن جي آڻ مڃي هن پاڻ کي فرنگين وٽ ڪٽي ڦاسايو، پر اسان سان دشمني سنڌس رگ رگ مان پئي بکي. تلوار مٺي تائين رت ۾ رڱيل ۽ ڦر تي ماڻهن جا تازا وار چنبڙيل، جنهن مان پدرو هو ته تلوار ڪهڙا راڳ ڪيا هئا؛ نڪي ڪي پاڻ لڪ چپ ٿي ڪيائين. ٿهڪ ڏيئي ڪيدي تي ڏيکاريائين، ۽ هرهڪ داغ جو داستان ٿي بڌايائين.

جانيءَ ڪي پڪڙڻ لاءِ اسان هڪ سوارن جو جٿو موڪليو هو. ڏينهن به اڳ هڪ سوار جو گهوڙو سچ ۾ مري ويو هو، ۽ گهوڙي جو هنو ۽ سنج ڪٽي اچڻ لاءِ چار سوار موڪليا هئاسين. انهن چئن مٿان جانيءَ هڪ بروچن جي ٽولي وني ٿو اچي ڪڙڪي. سنڌس مشڪي تازي گهوڙي هاڪاري هئي. ڪين ڏسندي ئي اسانجا سوار پيچ پائي اُتي پگا. ٽن کي ته اُقت ماري وڌائون، باقي چوٿون جان بچائي آيو. مگر سنڌس گهوڙيءَ جو پنيون پاسو تلوار جي ڌڪ اهڙو گهائي وڌو هو جو سوار

جو ٻچي پڇڻ ۾ هڪ ڪرامت مثل هو. پر هاڻي اهو ساڳيو شوخ، جيڪو جاني اساڻي هٿ ۾ هو. ڪيس جا ڪجهي، سو ۾ هڪ وڏو سوال هو. سندس هٿ اساڻي ماڻهن جي خون ۾ رڱيل هئا. ڪم آيم ته ڏندا ٻيڙيون وجهي، رواجي قيديون وانگر، شڪارپور جي رستن تي ڪم ڪرايوس. ڪيس گهرائي، ڪم ٻڌايو مانس. شڪر جو تلوار ساڻ نه هيس، نه ته هائيدوس مچائي وجهي ها. ٻڌنديئي سينو ساهي، ڏوڪيندو ڊوڙيو ۽ تي چار ڄڻا مٿانئس نه وڃي پون ها ته مونکي ۾ حق ناحق (سزا ڪا مون نه ڏني هيس) ڏک ۾ واهي ڪدي ها. جڏهين چؤڪنيو ٻڌي ويس تڏهين ڇڻ ڪنهن شوخ جهنگلي جانور کي ٻڌي تي ويا. پوء ته لوهه جا ڏندا ٻيڙيون ڪٽي مٿس جڙيائون. روز جانيءَ کي قطار ۾ ڪم تي وٺي ويندا هئا، ۽ روز حولدار دانهن ڪٽي ايندو هو ته ڪم جي ويجهو به نٿو وڃي. ڪم جو تيو پلو. پر اهڙو ته سندس ڏر هو جو هڪ ٻيو قيدي ڪيڙي ٽڪر وچائي ڏيندو هوس، جنهن مٿان جاني يار ويهي سيني مٿان ڪم هلائيندو هو. هن قاعدي ٽوڙيندڙ کي گهرائي ڪيس سمجهائيندو، ڇهڻڪندو هوس. (پر اندر ۾ سڀ وقت مٿس جي دليريءَ کي آفرين ڏيندو هوس.) جيو ماڻس ته جي ڪم نه ڪنديون ته سزا نه گهٽبيءَ. جي "قاهي ڪٽي ڇاڙهه، وٺيئي ٽئن ٽڪرا ٽڪرا ڪٽي ڪر، پر هي ٺهنجيءَ مزوريءَ جو ڪم

به ڪين ڪندس.“ انهيءَ جواب تي آءٌ ته واتڙو ٿي منجهي بيٺس. جنهنکي ڏپ نه ڏاءُ تنهنکي سختي ڇا ڪندي؟ هن سان ڪو بيو رستو وٺڻ کپندو هو. اهو منهنجي دل وٽان هو، ۽ آخر ورتو ويو، پر تڏهين جڏهين کي ڪين وريو!

سنڌس قيد ۾ گهڻو وقت گهارڻ کانپوءِ خط آيم ته ”جانيءَ کي ڇڏي ڏيو ۽ وٺيس تيڏانهن هليو وڃي.“ سو لکڻ ته سولوئي هو، ۽ هڪ هڪ لفظ لاءِ هڪ هڪ جان قربان ڪرڻي پيئي. بيڙيون پيچي لاهي، کيس وري نصيحت ڏيئي آزاد ڪيوسين، ۽ ٽن ڏينهن ۾ هڪ دفعدار ۽ اٺ سؤار خون ڪري ڇڏيائين. سنڌس پيچناءَ جي اها پهرئين ڀيٽي، پر سنڌس پچاڙي به ويجهي هئي، جا پچاڙي سنڌس شان وٽان هئي. عشق بازيءَ لاءِ مشهور هو. کهري قوم جي سردار بلوچ خان جي زال سان تهيل هو. هڪ پيري دل پلائڻ ويو ته مرد کي ڪرڪ پئجي ويئي. جاني هٿيار بند ٿي حملو ڪرڻ ڪا مسخري ڪا نه هئي. رستوئي بيو ورتائون. گهر جا دروازا ٻاهران بند ڪري، ڪوٺيءَ جو ڪڏ پٽي، مٿان پٿرن جنبن جو وسڪارو ڪري ٻنهي ڄڻن کي سنگسار ڪري ڇڏيائون. پر جا سختي جانيءَ سان ڪئيسين تنهن تي اينرو ارمان نه هوم، جيترو ٻين تي هوم. هيءَ ته بي رحم، بي باڪ بدمعاش هو، ۽ پنهنجن گناهن جو ڪيترو لوڙ پائين. ٻيا جو ڪٽنب ٻئي درجي جو هو.

اهي ٻه بي رحم هئا، رت وهائڻ کان ٻه جندا ڪين هئا؛ سندن اهو عقيدو هو ۽ جن چڱين ٻچڙين حالتن هيٺ جاوا نپنا هئا، تن ڪين اهڙو ڪري ڇڏيو هو، پر منجهن چڱائيءَ جو ٻه ٻج پيل هو. ٻجر ۾، پاڻس منبوخان ۾، پٽس وزير خان ۽ ٻين ۾ شريفاڻو آنگ ٻه جهجهو هو. جي ساڻن عقل جي هلت هلؤن ها ته اسانکي دغا ڪين ڏين ها؛ پر اهڙن شخصن ڪي همت ڪڙيون وجهڻ، سندن گهوڙا هٿيار نيلام ڪرڻ، ۽ پوءِ ڪين ڇيڪ ڇڏي ڏيڻ ڇت ڇريائي نه هئي ته ٻيو وري ڇا هو؟ جيتري قدر مونکان پڇي سگهيو اوتري قدر مون اِنهن حڪمن جي تعميل ۾ اٽڪاءُ وڌا ۽ مٿن وري ويچارڻ لاءِ لکيو، پر جڏهين تينهانئين زور آخرين حڪم آيو تڏهين لاچار ائين ئي ڪيم. اڳي ٻجر کي ماهيانو ٽن سون جي پگهار واري نوڪري آڇيل هئي. پر هاڻ ساڳيو وقت نه هو. هڪ ڏينهن چيائينم ته "صاحب، قسمت من چنين آست؟" ٻبارڪ اهڙو صابر نه هو. چيائونس ته خط لکي پنهنجي پٽ اسلام خان کي گهرائي وٺ؛ پر هي پڙ ڪيڏي بينو ۽ زور شور سان دانهون ڪري پيٽ ناريائين. اهو ٻيڊو ٻه عجيب اِسان هو. وجهه ملندو هوم ته ساڻس گفتگوءَ جو مزو وٺندو هوس، ۽ سندس عجيب جواب ٻڌي پاڻ وندرائيندو هوس. اهڙو جوان ٻيڊو مون ڪڏهن نه ڏٺو آهي. جڻ ڪنهن ٻريءَ ذات کان آب

حيات ملبل هوس. عمر ۾ چاليهن ورهين جو مس ٿي لڳو. وار ڏکها ۽ ڪارا ۽ منهن ۾ پُوريون اکيون جواهرن وانگر پئي ٻهڪيون.

هڪڙي پيري اميل صاحب کي خبر پيئي ته ڪالپر ٻگٽين جي ٽولي لٽ لاءِ سنيري نڪتي آهي. ٽاليرا قوروُ ۽ ماري قوم جي ايرندي جبل ۾ رهندا هئا. اميل گهوڙا سنجي سنڌ پنيان پيو، ۽ پاڻسان اسي (۸۰) سوار ۽ ليفٽننٽ وارڊن سانجهيءَ جو وٺي نڪتو. ڪاٽڪوُ جت لٽ سوڌو لڪل هئا سا جڳهه ڳولڻ لاءِ ڀارُو ڪوسي کي سوُنهون ڪري ڪنيائين. ساري رات پئي هليا؛ جڏهين پرڀات ٿي تڏهين ڇا ڏسن ته ما! دشمن ڇا جو بيو ڇا جو، اڳيان ٻرپٽ لڳو پيو آهي. هت ڏينهن به هينئر پيو تپي. ڪن ۾ جهڙ گرم، سخت ۽ تتهڙ اُس اچيو تئي. اکيون پٽي نه سگهه ۽ اُتت ڪري ڪن ٻاڙها تيو پون. اها باهه اهي قورو ئي سهي سگهنتا. ٻرپٽ ۾ نپنا آهن ۽ ٻرپٽ جو تڪ اُج سني اٿن. انسان ذات ۾ به بلوچي اُج وڏيڪ ڪيڏي سگهن ٿا. لٽ تي نڪرندا ۽ ڪيترو به پري ويندا پر وات تي فقط هڪ پيرو پاڻي پيئندا، سو به ڏينهن ٽتي ڪين پيئندا. مطلب ته ڏاڍين سختين تڪليفن تي هريل آهن، ۽ جيڪي ساڻن مقابلو ڪن سي به ساڳيءَ طرح روڏا هٺڻ گهرجن. ٻرڪو به يورپي ائين ساڻن پهچڻ جي بنه هام ڪانه هڻي. مٿي جي ٽپر اُگهاڙي ڪري لوندڙين تي پٽڪو هلڪو ويڙهي، ڪان جي

سوڙهي سوُر ڪرائيندڙ هني تي ويهي، هڪ ننڍڙي، لوُڪڙ، بد صورت، پر اَڻ ٿُڪجندڙ گهوڙيءَ تي لانگ ورائي بلوچي سوار ٻه ٽڪ ٻه ٽڪ ڪري ڏينهن ۾ پنجاهه، سٺ ستر ميلن جي پڪي منزل ڪندو. هڪڙي پيري هڪ ننڍڙي ٽولي سرجان ڪيمبل جي فوج سان ملڻ تي ويئي. وات تي بلوچي بورائو هون جو پڪي منزل ڪرائي وين. منزل ڪندي ٽوليءَ جا اڌ ماڻهو شڪارپور ۽ بارشوريءَ وچ ۾ مري ويا. جڏهين بلوچ ڪان پڇائون ته "ڙي، وات تي هيترين منزلون آهن؛ ڏاڍو ڪندا ڇو نه تي آيا؟" چي "صاحب، اهڙي مونکي ڪهڙي خبر؟ آءٌ ۽ منهنجو گهوڙو ته اڃا تازا ٻيٺا آهيون. مون پانيون ڪين مڙو ٿو اچي!" پر جڏهن وڌندو ويو تڏهن اميل صاحب ۽ سندس سوار اهڙا اچي ماندا ٿيا جو اڳتي ڇري به نٿي سگهيا. پاڻيءَ لاءِ سڀ ٻاڏائڻ لڳا. ڪي ته وات منجهي ويا، ڪي پٺتي رهجي ويا ۽ ڪي ليچي ڦٿڪي مري ويا. جنهن مطلب لاءِ نڪتا هئا سا ته ڳالهه ئي وسري وين؛ رڳو موتڻ جي تات ياد هين. سڀني سمجهيو ته هاڻ هن پاروءَ جي وس ۾ آهيون. جي ڪين ڇڏي وڃي ها، يا ڪلاڪ ٻه وڌيڪ ڊوڙون پارائين ها ته هڪ به ڪين بچي ها. پر پاروءَ ڪي ڇي اڳي جا ٻڪتيُ يار ڪٽي نه جهلا ڻا هئا ته به سرڪاري ماهوار پگهار سهسائڻو نه هو. اميل ڪي هڪ ڪمپ واريءَ ڪڏ وت وٺي ويو ۽ انهيءَ ڪڏ جي خبر فقط پريٽ جي ڦورن کي

ئي هُئي. پر انهيءَ ڪَڏ جي پاڻيءَ سوارن جي جان بچائي وڌي. ڪَڏ ڏسندي ئي گهوڙا ۽ سوار سڀ انهي ڪاري ڪني، بانس واري پاڻيءَ ۾ ڏُڪي وڃي گهڙيا، ۽ پاڻ اُچلي هڪ ٻئي سان پاڻيءَ يڪ لاءِ وڙهڻ لڳا.

(٣٤) اميرن جو خزانو.

قلع اندر فقط اميرن جا ڪٽنب رهندا هئا. قلع جي وچ ۾ هڪ شاهي برج آهي، جنهن اندر بڌبو هو ته اميرن جو خزانو رکيل هو. هل هئا ته بُرج ۾ اڪت خزانا آهن؛ مگر آزمودي مان ڏٺو ويو آهي ته مشرقي شاهن جي خزانن بابت ڳالهيون اڪثري ڪوڙيون ڪٿائون هونديون آهن. عجب جو تنهن هوندي به اميرن جي خزاني بابت هلن ڪي ماڻهن وزن ٿي ڏنو. ١٧٨١ ۾ جڏهين ڪلهوڙن کي گاديءَ تان لاهي امير ملڪ جا حاڪم ٿيا تڏهين برابر سندن ملڪيت جا به والي ٿيا، پر ايلفنسٽن جو ڪابل تي ڪتاب پڙهبو ته معلوم ٿيندو ته ١٧٩٣ ۽ ١٧٩٤ ۾ شاهه زمان پنهنجي بادشاهت جي ڏکڻ وارن صوبن ۾ پاڻ وڃي اَمن اَمان قائم ڪيو. پوءِ اميرن کان ٢٤,٠٠,٠٠٠ پائونڊ رهيل خراج زوريءَ اُڳاڙي. جي انهيءَ رقم جو ڪٿي نه اڌ وصول ڪيو، هجيس ها ته به سمجهي ونبو ته ڪلهوڙن جو خزانو ڪيڏانهن ويو. اٿين برابر آهي ته تنهنڪانپوءِ سنڌ جي خزاني تي ٻاهرين چڪ ڳري ڪان هئي. ٻه ٽيرا پوءِ به ڪجھ ڏيڻو پين.

هڪ پيرو ۱۸۰۴ ۾ جڏهين شاهه شجاع ۱۷ لک روپيه چڪين، ۽ وري ۱۸۰۹ ۾ جڏهين ساڳئي شاهه اُنهيمان به نندي رقم ورتين. هوڏانهن اسانجي ڪاهه ڪان سالها اڳ ساري سنڌ جي آمدني پنجاهه لک مس هئي، جنهن مان اڌ سنڌ وارا امير ويهه لک ڪٽندا هئا، ۽ ميرپور وارو شير محمد ست لک ڪٽندو هو. ٽيهارو لک حيدرآباد جا پنج مکيه امير پاڻ ورهائي ڪٽندا هئا، انهيڪري ڪنهنجي به آمدني سيڪنڊ ڪلاس انگريز اُمير کان مٿي نه هئي، ۽ سڄي آمدني اسانجي ڊيوڪ آف ڪمبرلئنڊ ۽ لارڊ ويسٽمنسٽر جيتري مس هئي. انهيءَ رقم مان هزارين مقرب پاليندا، پنهنجو راجائي ٺاٺ رکندا، ۽ پبلڪ ورڪس تي خرچ ڪندا هئا؛ جي اهو به ياد رکنديءَ ته ملڪ جي پئدائش جوون بيه پنيون جنس ۾ وٺندا هئا ته عجب لڳندو ته اهو اُڪيس ۾ رکيل ڏن جڏهين ورهايو ويو تڏهين سچ پچ ايترو ڪئن نڪتو؟ تنهن ڪانسواءِ ٽالپرن ۾ ڪي ته نهايت لوٽو حاڪم هئا. مير ڪرمعلي ڏيڍ جو ڏاتار هو؛ نصيرخان ڪنهن وقت اجايو سجايو خرچ ڪندو هو، جنهن ڪري پنهنجي پاءِ نور محمد جي فوت ٿيڻ کان ٿورا سال اڳ سندس خرچ مٿس ئي هوندو هو. شايد انهيءَ ڪري ئي اسانجي ملاقات وقت، شهداد ڪي منهن تي ڏنائين، جو جو هوُنئن ڪيڏانهن چاچو ڪيڏانهن سندس لوڀي لالچي پائٽيو؟ نه نورمحمد نه صوبدار وٽ ڪا ملڪيت هئي.

(٣٥) ميرن جون جهمٽيون.

ميرَ ۽ سنڌ جا عملدار جڏهن دريائي سفر تي نڪرندا آهن تڏهن جهمٽيءَ ۾ چڙهندا آهن. آلاتيل ۽ سينگاريل جهمٽي حيدرآباد جي ويجهو ايندي آهي تڏهن اُهو لقاءُ سنڌ ديس ۽ سنڌو درياهه جو هڪ عجيب سمجهبو آهي. انهي موقعي تي مير بحر اڇا ڪپڙا اوڍيندا ۽ ميرن جي اِمداد ڪيل رنگارنگي ڏبي ٽوپي پهريندا. ناکٽا به موقع ڏسي خاصا ڪپڙا ڍڪي، جڻن ڪپ تي لٽڙي رس ڇڪيندا ويندا آهن، ۽ سنڌ جي شلوارون واءُ ۾ ڦنڊي ٻهنديون آهن تڻن جهمٽي وڏيڪ رؤنقدار نظر ايندي آهي. ڏس ته پاڇيل مٿان وڏيون ڳاڙهيون بيرقون پيئون وسن، ۽ ٻگهي ڪوهي جي چوٽ تان هڪ لنبي رنگارنگي ڌڄا درياهه مٿان هوا پيئي چمي. ٻيڙيءَ جي آڳيل ۾ هڪ ننڍڙو سهڻو قرمچي شاميانو لڳل هوندو آهي جنهن ۾ حاڪم شان سان ليٽيو پيو آهي، ۽ ڀئي پاسي هڪ ڪاٺ جي ڪشادي سهڻي اُڪريل ڪمري ۾ ڪئين خدمتگار ويٺا آهن. هڪ مٿاهين جڳهه تي سڪاني اُبو آهي، ۽ سڪان به وينو هلائي ۽ همراهن کي پيو "آلي شالا! آلي شالا اَلسا!" ڪري. سڀ خلاصي هل هلؤ مچايو ويٺا آهن. عمر جا پڪا آهن ته به ڏاڍا خوش مزاج پيا لڳن. سنڌ ۾ به جتنا آهن ۽ پينگ جا سڀ شؤقين. اِهي ٻيڙيون شاهي ۽ سينگاريل تين تيون. جيڪا حيدرآباد ۾ ڏنيم سا ١٢٠ فوٽ ڊيگهه ۾

هئي ۽ وِيڪر ۾ سايا ١٨ فوت بيشڪ هئي، ۽ سندس
ڪام ايائي فت. ٦ ڳن هوس، ۽ هرهڪ ڳن پنڇن خلاصين
موڙيو تي. ملبار جي ڪي ساڳ جي جڙيل هيون جي
مغلبين يا ڪراچي بندر تي نهن تيون. درياھ تي جهمٽين
کي هڪ ئي خطرو آهي. ڪنهن بدل وڻ مٿان اچي
ويٺون تہ سندن تري کي جوکو آهي. باقي اهڙيون
ڪيون ۽ مضبوط آهن جو جتي ٻوڙندي پرزا پرزا تي
پوي تان جهمٽي ثابت لنگهي ويندي. باقي مال،
خاص ڪري اَن ڪڻڪ لاءِ ساري سنڌ ۾ ٻوڙندي ڪم
ايندي آهي.

(٣٦) سنڌ ۾ درياهي سفر.

درياھ کي سنڌين ڀاڱن ۾ ورهائي ٽڪر ٽڪر کي
مڪاني نالا ڏنا آهن. جن انگريزن درياھ بابت لکيو
آهي تن اِنهن نالن تي ڪو بہ ڌيان نہ ڏنو آهي. درياھ
جي بيانن ۾ تنهنڪري ئي مونجهارو نظر ايندو آهي جو
ڀاڱي ڀاڱي جي حالتن موجب جدا جدا نالا مليا اٿن،
پر اسان جي لکندڙن سمجهيو آهي تہ اهي نالا ساڳئي
درياھ جا نہ پر اُنجي شاخن ۽ واهن جا آهن. مثلاً ڪن
ڄاڻايو آهي تہ وِڪَر (گهوڙاٻاري) وٽ وچي تي ڇاڙي ۽
۾ پوي، پر اِهي شاخون نہ. مگر درياھ جي ٻن ڀاڱن جا
جدا نالا آهن، جي ڪهڙن خاص سبب ڪري ۽ پورا
ڏنل آهن. هيٺينءَ يادداشت مان خبر پوندي تہ حيدرآباد

ڪان هيٺ، ويندي سمنڊ تائين درياهه جي ياڳن جون ڪهڙيون حدون آهن ۽ اهي ڪهڙا نالا ڇو ڏنا ويا آهن:-

ساهو- (حيدرآباد وٽ هڪ ڳوٺ ڪان ويندي ٺٽي وٽ ٽڪرن تائين: مفاصلو ٤٠ ميل) معنيٰ: ڇگو.

سيتا- (ٺٽي ڪان وٺي ٽوٽڇ تائين ٢٨ ميل) معنيٰ: اڳي سيتا درياهه اِتان وهندو هو.

موگراه- (ٽوٽڇ ڪان وٺي اڳتين نير درياه جي پيٽ تائين: ٥½ ميل) موگراه قوم جي نالي تان.

پوپٽ- (نير ڪان وٺي سوُناهوُ تائين: ٤½ ميل) ڏند ڪٿا موجب.

واياڻي- (سوُناهو ڪان وٺي گوراهه تائين) واڻين جي وسڻ ڪري.

بنو- (گهوڙاباري تائين) درياهه تي بند ڪري.

حجامڙو- (گهوڙاباريءَ ڪان سمنڊ تائين: ٢٠ ميل) جو هڪ پيٽل حجام پار ويندي هت ٻڏو هو.

درياه جي هيٺرن ياڳن مان، ٽن ياڳن (پوپٽ، موگراه ۽ سيتا) جون ساڳيوُن حالتوُن آهن ۽ سفر لاءِ انهن حالتن جي واقفيت ضروُري آهي. درياهه جي انهيءَ ٽڪر ۾ اُتل پتل ڪري هيٺ دوابي ۾ درياهه جي شاخن جا وهه ڦرن گهرن ٿا ۽ اهي تبديلون ٿين ٿيون، جنڪري دريائي سفر خطرناڪ ٿئيٿو. ٺٽي ساهوُ ياڳي ۾ ٻنهي ڪپن جي زمين پڪي آهي ۽ ٽڪرن جي قطار ڪري. درياهه ساڳي واٽ وٺي وهي ٿو، پر سيتا

پاڳي کان وٺي ٻوڙ ٻوڙان شروع ٿئي ٿي. تنهنجا سبب هي آهن: هڪ پاسي ڪڇي زمين ۽ ٻئي پاسي ڪن ڪن هنڌ درياهه جي تيز وهڪ. زمين هلڪي ۽ سوُئي واري ۽ مٽيءَ سان گڏ واريءَ جو جهجهو انداز آهي. اهڙيءَ زمين جا ٽڪر ٽڪر حيدرآباد کان وينديءَ سمنڊ تائين آهن. جني آهن، خاص ڪري مٿين ٽن پاڳن ۾، اُتي ڪپ پيا ڪاٽن ۽ سيرَ جا سنڌا پيا ڦرن. سياري ۾ پاڻي لٿل هوندو آهي، پر اُين ڪين جوُن پاڙوُن پيو وٺندو آهي، تان جو پنجوُءَ جوُن پڪوُن ڏوُ درياهه ۾ وڃيو پون. پاڻيءَ ۾ ايتري لَٽ پوڻ ڪري درياهه جو پيٽ ڦري گهري پيو. انهيءَ رنگ ڪري، وقتي رات جو جڏهين ڪڙڪو پري پري کان چٽو ٻڌبو آهي، تڏهين هڪ منٽ اندر ١٣ ڏڏڪا ٻڌا هوندم ۽ اهي ڏڏڪا ڪپر جي ڪاڏ ڪري ٽيندا آهن. ڊاڪٽر هيبڊل درياهه جي رپورٽ لکندي چويٿو تـہ هڪ رات جي وڳڙي ۾ سنڌس ٻيڙيءَ جي تورو اُڳيان ڪپر جو ٽڪر، ۴ سؤ فوُٽ ڊگهو ۽ ١٠٠ فوُٽ ويڪرو اُچل ڪائي درياهه ۾ وڃي پيو. ايڏو ڏڪاءُ ٿيو جو چڻ ڪو آبشار جبل جي ڪُريءَ تان ڏوُ اوڙاهه ۾ ٿي ڦيهوُن ٿيوُن ۽ درياهه ۾ ايڏي لهرٿي جو چڻ سندس ٻيڙي آڪري سمنڊ ۾ لوڏا ٿي کاڏا. کي جهوُپڙيوُن لڙهي ويئوُن ۽ ڪجھ مال موبشي مشڪلات سان بچي سگهيو. صبح جو جا ڏسي تہ مار! جني ڪالهه درياهه ٣ پرهه (١٨ فوُٽ) اونهون بيٺو هو اُتي اڄ هڪ بيٺاري پاڻيءَ

مثال ڪني ڪيدي بيني آهي. پڪ ڪڻ مهل سندس بيڙيءَ کي وڏو ڌڪو ڏيئي درياهہ جي پيٽ ۾ وڃڻو پيو. هن مثال مان معلوم ٿيندو تہ درياهہ جي هنن ٿن پاڳن ۾ ڪيترو جلد ۽ ڪيڏو وڏو ڦيرو روز بروز پيو ٿئي. مطلب تہ درياهہ جو پيٽ ايترو جلد پيو ڦري جو ڪهڙو بہ هوشيار سڪاني نڪو آهي، ۽ نا ڪئن کي خبردار ڪرڻ ڪانسواءِ بيو ڪجهہ نٿو ڪري سگهي.

واياڻيءَ واري پاڳي ۾ زمين چيڪي ۽ پڪي آهي پر بين پاڳن ۾ حالتون خراب آهن. حيدرآباد جي پرسان بہ ڪن ڪن هنڌ دريائي سفر اٽانگو آهي، پر خبرداريءَ سان خطري کان پاسو ڪري سگهجي ٿو. باقي جي زور کان سواءِ اوياري مسافري اينگهجي پوندي، پر انهيءَ زور سان بہ مسافري کو ٿورو وقت ڪين وٺندي. سبب جو ڪٿي درياهہ جو پيٽ دغا ڏيندو تہ ڪٿي پاڻيءَ جي رفتار آڏو ايندي. وهڪ اچ هنتان سيان هنتان، ۽ اڪثري ويچارا سڪاني وچ سير تي منجهي بيهندا آهن. سياري ۾ لاوهارو ايندي هڪ هڙهي پاڻي تانگهڻ لاءِ اڳيان جوڙيندا آهن. پر انهن جنن هوندي بہ ڪڏهين بيڙيون وات تي چيجي پونديون آهن، جتان ڪين ڪيدي وهہ ۾ وجهڻ هڪ هلاڪيءَ جو ڪم آهي. سياري ۾ اُتر واءُ ستيندي رواجي بيڙين جو تہ چاڙهو ئي ڪونهي. پر چهن ستن فوٽن جي ڪام وارو جهاز ڪوڪواري يا ڪيدواري منهن مان گهڙي درياهہ جي تنيهہ پاڳي تائين سولائيءَ سان چڙهي سگهيٿو. درياهہ جي انهن

منهن ۾ ٻـــ سال ٻسال وڏيون ڦيرڦاريون پيئون ٿين،
تنهنڪري تڪليفون درپيش آهن؛ پـر منهنجي خيال
موجب جيسين درياهه پاڻيءَ جو اوترو ئي انداز ڇڏيندو
ايندو تيسين دوآبي جــي شاخـن ۾ پاڻيءَ جـو پيٽ
سراسري طور ساڳيوئي رهندو ايندو. اهـڙا جهاز ٺٽيهه
تائين سٺائا هليا ويندا، پـر سياري ۾ جن جهازن جـي
ڪام ۴ يا ۵ فوُٽ هوندي ســي حيدرآباد تائين مس
وڃي سگهندا. شهر جي هيٺ درياهه جي آرپار ڪيترن
هنڌ پاڻيءَ جي ماپ وٺندي ڪٿي ٻه ساڍا ۷ يا ساڍا ۸
فوٽن کان مٿي پاڻي نظر نه آيو، تنهنمان سمجهان ٿــو ته
سڄي پاڳي ۾ سراسري ۵ يا ٦ فوٽ اوُنهائي مس آهي.
هن درياهه جو مرڪ آهي جو هڪ ڪپ کان ٻئي تائين
منجهس آڏا اَٽانگا لَسَ هونـدا آهــن. ۳۵ ميلن انــدر
اوبهي پاڻيءَ ۾ اهڙا ٻه لس نظر آيا. ڪيدواريءَ ڪوري
شاخ ۾ ته اهڙا ڪئين آهن. تنهنڪري درياهي سفر لاءِ
جهاز وينوڙا ناهڻ گهرجن، ۽ انهن جهازن کان جي ٻيڙين
ڇڪڻ جو ڪم وٺڻو آهي ته ڪلاڪ ۾ ٻيو نه ته ۹ ميلن
جي رفتار هئڻ گهرجي.

درياهه جي ڪپن تي ڪاٺين جي تڪليف آهي.
شڪارگاهن ۾ ٻيلا آهــن، ۽ جهازن لاءِ ڪاٺيون ڪرڻ
ڏين ته سولائيءَ سان ڏيئي سگهن ٿا. پر امير اهڙي ڳالهه
ٻڌن چو ٿا؟ تازا صلحناما ٿيا تن ۾ شڪارگاهن جي بچاءَ
لاءِ جيترو منتظر رهيا اوترو ٻئي ڪنهن ڳالهه لاءِ نه.
دوابــي ۾ لٺيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو درخت ڪونهي، ۽

کو ورلي وڏي ويجهي تـو. ڪانئين ڪرڻ ۾ ١ وقت لڳيتو. تازو "اِنڊس" جهاز جي سفر ۾ ٻير جي ڪاٺي ٻاري ويئي، ۽ اها نهايت ڪمائتي نڪتي. تمر جي ڪاٺي به چڱيري آهي، پر اها فقط سمنڊ جي اوسي پاسي هٿ اچيتي. هنوقت پُورو بندوبست ڪجي تہ ٻن جهازن لاءِ وات تي پُورو ڏاڪ ملي سگهيتو.

(٣٧) حيدرآباد شهر - ١٨٣٦.

قلع جي بچاءِ لاءِ چارون طرف هڪ خندق (کاهي) آهي. شهر سان آمدرفت لاءِ وڏي دروازي جي سامهون ڪڏ مٿان هڪ پل آهي، جا لنگهي شاهي بزار ۾ وڃي تو پئجي. دروازي اڳيان بہ بچاءِ لاءِ هڪ نيم چڪر ديوار آهي ۽ کهڙي بہ پاسي دروازي تي پهچڻ لاءِ اڌ شهر جون سوڙهيون گهٽيون پهريائين لنگهڻيون ٿيون پون. ڪوٽ اندر جايون هڪ ٻئي مٿان گاهٽ ٿيون پيئون آهن، ماڳهين ڪوٽ کان وڌ شهر ترتيب سان اڏيل آهي. قلعي ۾ هرقسم جا مڪان جڙيل آهن، جن جو نہ اُنڌ نہ منڌ ۽ هيڏانهن هوڏانهن فقط سوڙهيون ۽ ڏنگيون گهٽيون آهن. صاحبزادن جا محل، ديوان خاص، ميراڻي دربار، نوڪرن جون جڳهيون، مسجدون ۽ ڪڙهيون، حرم خانا سڀ اندر هڪ ٻئي مٿان سٿيل آهن. اندر نہ باغ، نہ پِدرو، جتي ڪسرت وٺي سگهجي يا سڄ هوا وڃي سگهي. سڀني عمارتن پنيان ڪوٽ

جي وڏي ديوار، جنهن مٿان شاهي برج ۽ ٻه ٽي ميرن جا بنگلا سِسُ ڪيڏي بيٺا آهن. انهي ڪوٽ اندر سنڌ جا امير ديا چڙ بند ٿيا وينا آهن، جتان سال ۾ هڪ ٻه ڀيرو نڪرن شڪار لاءِ.

حيدرآباد جي شهر جو نقشو سوُڌو آهي، ۽ ڪيٽرين ماپن ڪانپوءِ معلوم ٿيو آهي ته شهر جي هيٺين ايراضي آهي: قلع جي پل کان وٺي شهر جي اُتر حد تائين ١١٦١ وال، ايرندي کان الهندي تائين ٽڪر تي وسيل پاڳي جي سراسري ويڪر ٥١٠ وال، جملي ايراضي ١١٠، ٥٩٢ چورس وال. اينري پيٽ ۾ جڳهيون هڪ ٻئي مٿان ڳاهٽ ٿيل آهن؛ پر جن گهٽين مان آمدرفت آهي سي سوڌائيءَ تي نهيل آهن، ۽ سوڙهين هوندي ٻه البت صفا آهن. شاهي بزار ڪانسواءِ ٻه ٻيون همدوش بزاريون آهن، جي سڄي شهر جي ڊيگهه مان لنگهن ٿيون. انهن بزارين جي آر پار اُيرندي کان الهندي طرف ننڍڙيون گهٽيون آهن.

جنهن ٽڪر تي شهر اَڏيل آهي سو ڪوٽ کان وٺي اُتر حد ڏي ميرن جي قبن تائين خشڪ ۽ پٿرائون پونو آهي. ٽڪر تي پاڻيءَ جي سخت اَڻاٺ آهي، ۽ نگرواسي اُيرندي ڪڇي واريءَ کنڊ مان پرين. پر اهو پاڻي بيمل ۽ بانسي هئڻ ڪري فقط غريباباد ڪم آڻي. پجنديءَ وارا پيئڻ جو پاڻي قليليءَ مان پرائيندا آهن. سياري ۾ قليليءَ جو پاڻي کوٽي ويرين مان ڪيندا آهن، پر

ٿوري وهڪ ڪري، کلراٺي زمين هوندي بہ بارو نٿو ٿئي. ميرن لاءِ بهشتي ڀڳن تي ٿليليءَ مان مشڪون ڪوٺ ڏي نيندا آهن. قلعہ اندر پيئڻ جو پاڻي بہ ڪونهي، ۽ ڪوهن هئڻ بابت آءٌ پڇا ڪري ڪين سگهيس. پانيان تو تہ ڪو کوهہ بوهہ ڪونهي، ڇو جو هن پاسي زمين ۾ اينترو کلر آهي جو سيپ پاڻي بارو نڪري ٿو ۽ اهو پاڻي سڄ جي ٽو تي سڪائي، لوڻ ناهي عام طرح بزار ۾ وڪڻندا آهن. کلر مان لوڻ گهڻن هنڌ نهي ٿو، پر 'ڪرڪ' ڳوٺ مان خوب ٿو اچي. بين شهرن وانگر حيدرآباد کي بچاءَ لاءِ عالم پناهہ هجي ها تہ بہ پاڻيءَ جي اڻاٺ ڪري بچاءَ ڏکيو ٿئي ها، جو اهوئي سبب آهي جو جڏهين حيدرآباد تي ڪو چڙهائي ڪندو آهي تہ مير شهر بچائڻ بدران ڪوٽ ڇڏي ٿر پاسي پناهہ لاءِ ڀڄي ويندا آهن.

شهر اندر ڪو بہ آبرودار ماڻهو نٿو رهي. اڪثري واڻيا، ڪاريگر ۽ دربار جا خدمتگارئي رهن ٿا. جن عملدارن کي ڪوٽ اندر جڳهہ ڪانهي، سي ڪوٽ جي چوگرد ميدانن ۾ ڳوٺن اندر رهن ٿا، جي اڪثر ٿليليءَ جي ڪپ تي آهن، جتي ميرن جا باغ آهن. انهن کي تنبا چون، جن تي اُنيهي چڱي مڙس جو نالو پيل هوندو آهي. سانگي سان ملاقي آيو تہ ميدان تي تنبو هڻندو، ڇو جو اميرن کي ڪوٽ اندر اهڙي خلاصي جاءِ ڪانهي. اوسي پاسي جي ڳوٺن ۾ ڪئين

ماٹھون رھن ٿا جي شھر کي شيء شڪل پھچائين ٿا، پر پاٹيء جي اٹاٹ ۽ سوڙھ ڪري شھر اندر رھي نٿا سگھن، مثلاً ڌوبي، رنگريز، لوھار، ڪلال، وغيره جن سيني کي دریاہ یا واھ جو ڪپ وڌيڪ سھنجو آھي. شھر ۾ وڻ وڻ جي ڪاني آھي. سنڌين ڪانسواء بروچ، پناڻ، ملتاني ۽ ايرندي سرحد وارا رھن ٿا.

حيدرآباد شھر ۾ واپاري ۽ ڪاريگر:

ڌنڌو	دڪان	ڌنڌي وارا	نوٽ
١. آن جا واپاري	٤٠	٣٠٠	
٢. باڪري	٣٥	١٥٠	
٣. لوھار	٦٠	٣٢٥	
٤. ٺاٺارا	٨٠	١٧٥	
٥. سوناارا	٤٥	١٠٠	
٦. چمار	١٣	٢١	
٧. موچي	٣	٢٦	
٨. زينون ٺاھيندڙ	٣٢	٢٧٥	
٩. زره ساز	٤٠	٣٠٠	
١٠. باروت ٺاھيندڙ		٥٠	اھو ڪم بروچ ئيڪندا آھن.
١١. لوھار	٤٠		انھن دڪانن تي پراٹو لوھ، ڪليوُن، ڪپ وڪامندا آھن.

ڌنڌو	دڪان	ڌنڌي وارا	نوٽ
١٢. ڪپڙي جا واپاري	١٠٠	٤٢٥	
١٣. جواهري	٧	١٣	اڪثري ملتاني
١٤. سئي سڳي جا وڪڻندڙ	٣	٧	
١٥. قطيگر	٥٠	١٠٨	لڪڙي هالن ڪان ايندي آهي ۽ مال ٻاهر گهڻو ويندو آهي.
١٦. حلوائي	٧٠	٣٥٠	
١٧. تيلي ۽ ڳهَ وارا	٩		
١٨. پساري	١٢	٣٢	
١٩. وايا	١٤	٣٠	
٢٠. ڌوبي		٣٢٥	درياهه جي ڪپ تي رهندا.
٢١. رنگريز		٢٧٥	
٢٢. ڪاسائي	٧٥	٣٠٠	چار دڪان خاص ميرن لاءِ آهن.
٢٣. بهشتي		٣٠٠	ڍڳن تي پاڻي پري ايندا آهن ۽
٦٤. مشڪ وارا		١٥٠	مشڪ پري پنن تي پاڻي ڪڍندا آهن.

(۳۸) درياھہ رستي واپار.

ٽڪليفن ڪري سنڌ جي واپارين درياھہ ڇڏي خشڪيءَ جا رستا ورتا آھن. جيڪو مال سنڌ يا ڏيساور لاءِ ٻيڙين ۾ ٻاھران پرجي اچي ٿو سو سڌو درياھہ جي بندر (گھوڙاٻاريءَ) تي نٿو لھي، پر ڪراچيءَ ۾، جنان اُتان جُوُن قطارُوُن مال لڏي نٿي، جھرڪ، حيدرآباد، شڪارپور ٿيُوُن پھچائين. تورو پرديسي مال وري ڪڇ جي رڻ رستي لکپت يا ياونگر کان ٿو اچي. درياھہ رستي سھنجھ ھجي ها تہ واپار اِھي خشڪيءَ جا اَڻانگا رستا نہ وٺي ھا. ھينئر بہ ساڳيون دنگيُوُن ڪراچيءَ ۾ ولائتي مال لاھي گھوڙاٻاريءَ ڏي اُن لاءِ سڪٽيُوُن وڃن ٿيون. پر جي درياھہ جو رستو سٺائو ھجي ھا تہ ڪراچيءَ بدران سڌو درياھہ جي بندر تي مال لھي چڙھي ھا. اُتر سنڌ کان جو اَناج ٻاھر وڃي ٿو سو بہ درياھہ جي بندر تي نٿو لھي، پر جھرڪن کان پوءِ ٻيڙيون ڇڏي خشڪيءَ رستي قطارون ڪراچيءَ پھچائين ٿيُون. اِنھيءَ ڪري اُتر سنڌ جي اَناج لاءِ گھوڙاٻاري نہ پر ڪراچي بندر آھي.

درياھہ جُوُن اِھي حالتُوُن ڏسي جنھي جنھي درياھي سفر ۾ ٽڪليفون نظر اَچن ٿيُون اُتي واپاري ٻاڙي ڇڏي خشڪيءَ جو رستو وٺي ٿو. سنڌ ۾ خاص ڪري لاڙ ۾ خشڪيءَ رستي سفر کھڻو سھنجو آھي. چارون طرف سڌا لسا پٽ پيا آھن، جنھي لٽي، ڪرڙ،

ڪنديءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ٿو ٿئي، ۽ اهڙن پٽن ۾ اُنن جا وڳ ڪاڻي ڏيڻ پيا ڪن. سڌن پٽن ڪري اُنن جي مسافري به سولي ٿي ٿئي. ڪراچيءَ کان حيدرآباد اُٺ ۴ ڏينهن مس ٿو وٺي. پر سياري ۾ جڏهين اُتر ٿو لڳي تڏهين درياهه رستي هڪ ٻيڙي گهوڙاباري کان حيدرآباد تائين ۱۵ ڏينهن ٿي وٺي. مال سان ڇڪار هجي ته ۴۰ ڏينهن به ڪايو وڃي.

جڏهين جاڻُو انهن تڪليفن تي غور ڪندا، جڏهين اِنهن تڪليفن جا سبب پُوريءَ طرح گولي ڪيندا، جڏهين سنڌ جو واپار وچ ايشيا سان زور وٺي ويندو تڏهين اِنهن تڪليفن کي منهن ڏيڻ لاءِ اينترو خرچ ڪيو ويندو ۽ اُهي تدبيرُون ڪيون وينديون جي گنگا ۾ ڪيون ويئون آهن؛ پر في الحال پاڻيءَ ۾ خشڪيءَ جا رستا جاچي، خرچ ۽ جوکي جو ويچار ڪري، واپاري سهنجي ۾ سهنجو رستو وٺندا رهندا. جي انگريزي واپاري هروُپروُ پاڻيءَ جي رستي کي چنبڙي پوندا ته ديسي واپاري وجهه وٺي خشڪيءَ جا سهنجهه ڏسي واپار ۾ ڏڪ هٽي کين نوڙا چبائيندا.

عام طرح اهڙو خيال آهي ته جنهن راجنيتيءَ ڪري سنڌ جي اميرن دريائي سفر تي اٽڪوُن وجهي واپار کي دٻايو آهي تنهن ساڳيءَ نيتيءَ ڪري ملڪ اندر واپار هن وقت ماٺو آهي. اِنهيءَ خيال ڪري جيڪي سنڌ سان ويجهو ناتو چاهين ٿا سي سنڌ مان ٻين فائدن

جو ڪوبہ ويچار نہ ڪري فقط دريائي سفر ڪولڻ ڏي ڌيان ڏين ٿا. پر منهنجي خيال موجب هن سوال تي اڃا وڌيڪ ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. تيسين تہ هن ئي سبب ڪري ويچارن ٽالپرن کي جهنگلي، وغيره ڪوٺڻ ڪان ڪنهن بہ ڪؤ نہ ڪاڏو آهي.

پر ڪنهن تڏي سيني سان ائين بہ ويچاريو آهي تہ جن عالم آشڪار سببن ڪري بين ملڪن ۾ واپار د بيل آهي؟ جيڪڏهين اُمير واپار جا دشمن آهن تہ خشڪيءَ رستي سنڌن ملڪ اندر واپار جا بہ ڇو نہ اهڙائي دشمن آهن؟ يا تہ جو واپار مڪران، ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ عربستان کي اُن پهچائي ٿو سو بہ نگهوسار ڇو نہ ڪيو اٿن؟ يا تہ ڇو آفيم جا وڻجارا انگريزن هينان ملڪ ڇڏي سنڌ جو رستو پسند ٿا ڪن؟ جي اڄ شوري تيار ڪرڻ جو ڌندو بيهي ويو آهي تہ انهي ۾ ميرن جو قصور ڪونهي، پر اها شيءِ هاڻي بين ملڪن مان ٿي اچي. ٺٽي جون لونگيون جي اڳي هاڪاريون هيون تنجو ڪاپو گهٽ آهي تہ بہ انهيءَ ۾ ميرن جو ڏوهہ ڪونهي، پر جن هنڌ چالو هيون اُتي اُميرن ۽ شاهوڪارن جون حالتون ڦري ويئون آهن. جي سنڌ جو واپار ڌ ڪاڻجي ويو آهي تہ انهيءَ لاءِ بہ مير جوابدار نہ آهن، پر اوسي پاسي جي ملڪن ۾ هاڻي اُمن اُمان ڪونهي. دريائي سفر ۾ جي اٽڪون تڪليفون آهن تہ اهي بہ قدرتي آهن.

(٣٩) سنڌ جا شهر.

سنڌ جهڙا گندا ۽ غليظ شهر ڪي ورلي هوندا. گهرن اڳيان ڪني پاڻيءَ جي ڪسي، سوڙهيون گهٽيون جنمان بوءِ جي وارو اُٿڻ ڏکيو لنگهي سگهي؛ واٽ تي چيٽي جا ڍيڳ؛ هٽي هٽي رولو ڪتن جون ٽوليون جي ڏاريو يا گـورو ڏسي اُلر ڪري ايندا يون. ٻارن مٿان اينٽريون مکيون جو سنڌن منهن نه پيا ڏسجن؛ ڪاسائي يا پساريءَ جي دڪان تي هزارين مکيون. خبر ئي ڪانه پوندي ته ڪهڙي شيءِ وڪري لاءِ رکي آهي؛ هوڏانهن گهٽين ۾ گدلن ماڻهن جي پيهه، ٻانسون جي نڪ پيٺون ساڙين، ۽ اُس اهڙي تکي جو ٻڌو تري ونجي. اِهي اٿو سنڌ جا شهر. وائڪائي ۽ ٿار ڪري سڀ رات جو ڪڏن تي سمهندا آهن.

چڱي خاصي شهر ۾ بزار ضرور هوندي. پر تڏن يا ڳوٺين سان ڍڪيل، جو ڏينهن تپي ته گرمي نه ٿئي. شڪارپور جي بزار ۾ جهڙي رؤنق لڳندي آهي اهڙي مصر ۾ قاهره ڪانسواءِ ٻين ٿورڙن هنڌ ڏسبي آهي- عجيب، غريب، ڇهچٽي واريون ٽوليون. هـت وچ ايشيا جا واپاري، اُيرندي ۽ اُلهندي هندوستان جا واپاري پاڻ ۾ ملندا جهلندا ڏسڄ ۾ ايندا. اٽڪل ۴ بجي شام جو بازار تيز ٿيندي. پوءِ متي ڏوڙيو وسندو، گيا گيهه ۾ ساهه پيو منجهندو ۽ سؤدي وارن جو گوڙ گنبور مچندو. مطلب ته مشرق جو لقاءُ لڳندو.

هو هٿيلو مسلمان ڏس. عمدي سنهيل سينگاريل خراساني گهوڙي تي چڙهيل، مٿي تي ڪيمخاب جي ڏگهي ٽوپي، ڳچيءَ ۾ ريشمي رومال، اڳيان ۽ پٺيان سنڌي سپاهي "پوش! پوش!" ڪندا ڌوڪيندا ويندا؛ پوءِ پٺاڻ لنگهندو. ڇاتيءَ تي نيرو رومال، ڪلهن تي ڪارا ڏگها گهاٽا وار، اکين ۾ آڳ، ڳلن تي جبل جي هيرن جي لالاڻ. ڏاس جي جبي وارو پشمين جو سٿڻ، حسين جڙاتي، جهولدار چوغي ۾ رنگارنگي پٽڪي سان قندار جو سؤداگر، ڳري تلوار ۽ شوخ مهانڊي وارو قداور پٺاڻ. انهن سڀني جي وچ ۾ گدلو سنڌي ۽ ڇوٽو، ذليل، نيچ نوائيندڙ هندو- شايد لکن جو خاوند، پر ميرن جي لت کان ڏهڪايل. اڇو اهڙن جهون ٽوليون شڪارپور جي بزار ۾ پيئون ايندي‌يون ويندي‌يون؛ فقط جهنڊولن وارن، وڏي پڳ، تلوار، بندوق ۽ تازي گهوڙي وارو جهنگلي بروچ ڪين ليندو؛ اهو رڻ پٽ جو ڦورو شهرن جو شوقين ناهي، ۽ انهيڪري شهرن ۾ ڪين ڏسبو آهي.

(٤٠) سنڌ جا هندو.

سنڌ جا هندو بلڪل عجب ڄمڙيءَ جا آهن؛ ڪي هوندوارا شهرن ۾ سکيا آسودا رهن ٿا، پر غريب واڻيا سي ته هڪ ذليل قوم آهي. نهايت گندا، هلت ۾ نيچ ۽ پيچباز. يهودين وانگر آزاريل ۽ ڌڪاريل: پهرو يس هندوستان ۾ نياٽ پاپن جهڙو. بگڙي اکثري وڏيري،

ملتاني ڍنگ جي؛ مگر سڀ مسڪينيءَ جو بيک پائي ملڪيت پيا لڪائيندا. سنڌ جون هندو زالون قدري سوڌن سنن روشن واربون ليکبيون آهن. سيپٽي بدن ۾ توڙي گهرن ۾ چٽجي ته مسلمانن کان به وڌيڪ گدليون آهن. ڪپڙو جو مسلمان زالون پائين سوئي پائين.

جئن هندوستان جا هندو پاهران آبرودار ۽ فضيلت وارا تئن سنڌ جا هندو نه آهن. پلا هت ملڪ جي ريت رواج تي هلن تڏهين مس رهي سگهن. رواج مسلماني، لباس مسلماني، گنديون عادتون، ميرو بست. ڌرمي رواجن يا نيات جي نيمن ڪري هندوستان جو هندو پاڻکي عياش مسلمان کان اُتم سمجهندو آهي تنهنکي هت پڇي به ڪونه. پر هڪ ڳالهه ۾ هي پائمال ماڻهو سيني کان اول درجي ۾ آهن. ڏٺيءَ جي پت هوندي ته ڏنڌي ۽ ڏيتيءَ ليتيءَ ۾ ايماندار، مگر سنڌ جي سردارن ۽ اميرن کان پاڻ بچائڻ ۽ ڪتيو ڪائڻ لاءِ دغا ۽ دولاب بنا بيو ڪو چاڙهو ئي ڪونه اٿن. سڀاين حالتن هيٺ جا ڪندا سو چٽي نتو سگهجي. سنڌ ۾ هنديون اُتر اولهه جي ملڪن ۽ سڄي هندوستان ۾ روڪڙ ڪري ليکبيون آهن، سا هڪ چوٽي آهي، ۽ اها سنڌي شاهوڪارن جي ڪارپت جي ثابتي آهي. سنڌ ۾ انهن ماڻهن جي حفاظت ڪرڻ اسانجو اول فرض ٿيندو. هي ملڪ جيڪڏهين واپار ۾ وڌيو ته هندن جي ڪري ئي وڌندو ۽ ويجهندو. جن مصيبتن کي ڪڏهانڪر منهن

ڏنو اٿــن، سي اُهي ئي محسوس ڪري سگهندا جي اسانجي ملڪ ۾ يهودين جي تواريخ مان واقف آهن. پر مهاڪنن سڪنيون سهنديءَ به ملڪ ۾ پير ڪوڙيو اُٿن، ۽ سنڌو درياهہ جي ڇوڙ کان وٺي افغانستان جا لڪ لنگهي وينديءَ هرات، بخارا تائين وڏو ۽ ڳرو واپار هلايو اٿن. واپار کي زور وٺائڻ لاءِ جيڪا حرفت ۽ قابليت گهرجي سا منجهن موجود آهــي، ۽ اِها ڏيکارڻ لاءِ فقط اسان جي حفاظت جي ضرورت اٿن.

(٤١) سنڌ جا هنر.

سنڌ ۾ جيڪي ٿورا هنر آهن سي به عجيب غريب شين موجود ڪرڻ لاءِ آهن. نهايت هوشيار ڪوري ۽ ڪاريگر ملندا. جنديءَ جو ڪم عجيب ٿا ڪن، ۽ اِنهي لاءِ سڄي هندوستان ۾ مشهور آهــن. جنديءَ جــون شيون جيڪي حيدرآباد ۾ ٿيون ٿهن تنجو انگلنڊ ۾ بہ گهڻو قدر آهي. پر هن وقت اهڙي عمدي ڪم ڪرڻ وارو فقط هڪ گهر شهر ۾ وڃــي بچيو آهــي، جنهنمان پڌرو آهي تہ اهڙا ڪاريگر ملڪ جڏي پڇي پيا وڃن. اُول دڙيچي جا ڪاريــگر بمبئي ۽ ٻين پاسن نڪري ٿا ٻــون، جتي غالبڪم جو ظلم گهٽ آهي. اُتي لڪڙي ۽ عاج ۾ اهڙو سهڻو زيب وارو ڪم ٿا ڪن جهڙو چين ۾ ٿيندو آهي. سنڌ جا نهيل هٿيار ٻنوهار هندوستان جي ٻين پاسن کان وڌيڪ عمدا آهن، خاص ڪري بندوقن

جون ناليون جي گهڙيل آهي سي دمشق جي نموني وريل آهن. امير ۽ سردار ايران ۽ قسطنطنيه مان ڪٿين گهرائيندا آهن، ۽ اُنهنجو ڏاڍو قدر آهي، پر آءٌ پانيانٿو ته اهڙيون ئي عمديون سنڌ ۾ به نهي سگهن ٿيون. مٿن سون جڙيل هوندو آهي، ۽ بلڪل ٺاهوڪيون سهڻيون آهن. تلوارين جُون ڏاريون بلڪل وڏيون، تکيون، آبدار ۽ وريل ٿينديون آهن. مياڻ ۾ هڪ ننڍڙيءَ ڇريءَ لاءِ به ڳوٿري هوندي آهي. ڇيلهڪيون چمڙي يا ڪپڙي جُون ۽ عمدو پرت. ڇيلهه سان ننڍڙا ڪيسا ٻڌندا آهن ۽ انهن تي به نفيس ڪم ٿيل هوندو آهي. پالون گينڊي جون، مٿان پتل يا چانديءَ جو بوجيدار نقش، ڪلهن تي پٽن سان ٻڌل. سڀ سنڌي، بروچ يا جت، مسافريءَ تي نڪرندا ته پاڻ سجائي نڪرندا، اُن تي بندوق ۽ مٿانئس ٻاڙهي ڪپڙي جو پوش. اهڙي سجايل ٽولي ڏاڍي رؤنقدار پيئي لڳندي.

سنڌ جي آڏاڻن تي سادو ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو يا اڌ سوٽي، اڌ ريشمي ڪپڙو اُڻندو آهي. اڌ سوٽي اڌ ريشمي سهڻي ڪپڙي جي سهڻن وڻن لاءِ هي ملڪ مشهور آهي. مثلاً سنڌ جي لُونگين جو هندوستان جي سيني درٻارين ۾ شوق آهي، ۽ انهن لاءِ اڳي ٻڳو نٿو ڏاڍو هاڪارو هو. پر جڏهانڪر ملتان ۽ بهاولپور جي لؤنگين سنڌ جيُ مال کي ڏڪ هنيون آهي تڏهانڪر ٿوريون ٿيون نهن. سادي ريشمي ڪپڙي جا به ڪٿين

قسم آهن، ۽ اهي چين، ايران ۽ ترڪستان جي ڪچي ريشم مان ٺهندا؛ باقي رنگ، وغيره سنڌ ۾ ڏيندا آهن. قرمچي، مجيٺ ۽ بيا چالو رنگ اتر- اولهه کان گهرائي ٿا وٺن. اهو ڪپڙو سادو ۽ سٺي ريشمي ڪپڙي جو چمڪو ڏمڪو ڪونه ٿو ڪڍي. هن وقت سڀ اُچو ريشمي ڪپڙو ملتان ۽ بهاولپور مان ٿو اچي. جو سنڌي پاڻڪي خانداني سمجهندو سو ريشمي ڪمر بند ڪانسواءِ باهر ڪين چرندو، ۽ اُهو پٽاپٽي، رنگارنگي ۽ وڏو ويڪرو ٿو ٿئي. ٽڪن رنگن جون ٽوپيون به شاهوڪار ساڳئي ڪپڙي جون پائين ٿا، مگر غريبن جون رنگين سوٽي ڇيٽن جون آهن. سنڌي ڪپهه مان فقط ڪپڙو ٿو ٺهي، ۽ اُچي ڪم لاءِ ولائتي سٽ گهرائين ٿا. ڪپڙا جيڪي ٺهن ٿا تنجو ڪاپو غريبن ۾ جام، پر اُهي ويچارا هيسنائين پنهنجو اُنگ مس ڍڪي سگهيا آهن. سوٽي نيرا ڪپڙا عام طور چالو آهن. ڏاس مان سياري لاءِ سادا ڪپڙا ۽ ٺهنڪانسواءِ رسا، خرزينون، ڪاهيون، ٽنگ، وغيره ٿا ٺهن. اُن پاڻيءَ ۾ ٻوڙي، ملائم ڪري نمدا ٺاهين، جي پوءِ فرش ۽ غاشي طور ڪم ٿا آڻين. سنڌ ۾ رنگارنگي ٽوپيون ٺاهڻ به هڪ خاصو هنر آهي. سنڌين جي لباس ۾ ٽوپين جو گهڻو مان آهي ۽ اهي بلڪل ٽڪن ۽ عجيب رنگين ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙي مان ٿا ٺاهين. قسمين قسمين. جا رنگ ڏسبا، ۽ اُنهجي چونڊ ۾ گهڻي نزاڪت ڳهرجي. سنڌي

ڪاشيءَ جو ڪم بہ اعليٰ درجي جو آهي. ٺٽيءَ جي ٿانون ۽ گنبذن، ۽ مسجدن جي سينگارڻ لاءِ ڪاشيءَ جون سرون ٺاهيندا آهن. مڪليءَ جي جهونن قبن تي جيڪي پنليون سرون ڪم آيل آهن تنجي سونهن ۽ چمڪي جي هرهنڌ هاڪ آهي. اهڙيون پڪيون ۽ سوڊيون ٺهيل آهن جو هيترين صدين ڪانپوءِ بہ انهن عمارتن جون ڪنڊون ۽ پاسا نين وانگر سڌا ۽ پورا آهن.

چمڙي ۽ ڪپڙي تي پناڻ سهڻو پورت ڪندا آهن، پر چمڙو پچائي تيار ڪرڻ لاءِ سنڌ مشهور آهي، ۽ سنڌ جون رڱيل کلون گهڻن ڏيساورن ڏي وڃن ٿيون. سڄي ملڪ ۾ اهو ڪم عمدو ٿو ٿئي. لاڙڪاڻي ۾ هڪ شاهي ڪارخانو آهي، ۽ ڪمربندن، پٽن ۽ مسافريءَ جي بوتن لاءِ چمڙي جي گهڻي گهرج ٿيندي آهي. گهوڙن لاءِ هرڻ جو چم ڪم ايندو آهي؛ سانداريِن لاءِ ٻاڪرو چم، ۽ ٻين ڪمن لاءِ ڍڳي جي کل. رڱڻ ۽ تيار ڪرڻ ۾ ٻبر جو ڇوڏو ڪم آڻيندا آهن، ۽ سيني قسمن جون کلون نرم ۽ جهالائو ٿين ٿيون. رڍن ۽ ٻڪرين جي کلن جون سانداريون پاڻيءَ لاءِ ته ٻين سڀني پاسن ڏي ڪم اينديون آهن. ڪي تہ سيٺاهين تي درياهہ ۽ واهہ تري پار ويندا آهن. سانداريءَ مان پاڻي هاري واٽ سان ڦوڪي، پيٽ سان ٻڌي درياهہ جي لهرين مان لنگهي پوندا آهن؛ وري هُن پار سانداري پري اگهي مسافري ڪندا آهن. پيٽ سان ٻڌڻ مهل گهڻي حرفت

ڪپي ۽ ماڻهوءَ جو بت ڦوڪيل کل جي بنهه وچم هڻڻ گهرجي، ۽ کل ڪلهن ۽ ٽرن سان سوگهي ٻڌل هڻڻ کپي. ٿورڙي حرڪت هوندي ته اُونڌو ٿي پٽبو ۽ سانداريءَ تي ڪو اهڙو جهڙو ڪين تري سگهندو آهي. چمڙي جا چاڳل، يعني پاڻيءَ لاءِ ٻاٽليون عمديءَ طرح سينگاريل ۽ ڏايون پسند ايندڙيون آهن.

(٤٣) ڍلن مان پيدائش.

ڪراچي بندر تي سيني شين جي آمدني تي نرخ پٽاندر ڇهه سيڪڙو ۽ روانگيءَ تي ادائي سيڪڙو ڍل رکيل هئي. تنهنڪان سواءِ شهر چڏڻ مهل ٽي سيڪڙو ٻي ڍل به پرٽي تي پيئي. سيني اسمن جي جوڙ ڪرڻ بنا اينترو ٻڌائڻ ڪافي ٿيندو ته هڪ اُٺ جي بوجي مٿان - مثلاً ولائتي ڪپڙي جي ڳنڍڙين مٿان - سنڌ ۾ لهڻ ڪان وٺي (خشڪيءَ رستي) اُتر ۾ پهچڻ تائين ٥٨ روپيه فقط ڍل چڙهي ٿي. قطارن جو ڀاڙو، بورائي اُماڻڻ جو خرچ ۽ مسافريءَ جا ٻيا مٺ خرچ سڀ تنهنڪانسواءِ. درياهي رستي واپار کولڻ جي مد نظر سان، انگريز سرڪار سان صلح نامي موجب سڀ راهداري ۽ ٻيا محصول رد ڪيا ويا هئا، پر سنڌ جي ڪنهن به ڀاڱي ۾ مال لاهڻ سان ملڪ جا سڀ محصول وري ڀرتا پيا ٿي. شهر يا ڳوٺ ۾ گهڙڻ مهل دروازي وٽ ناڪي با ٻين شين تي، بوجي آهر اُٺن يا وهٽن تي محصول هو. بزار ۾ هر شي

جي خريد فروخت تي ”تارازوُ“ نالي ڍل هئي. مال
جي روانگيءَ تي سنڌ اندر ڪسٽم مقرر جڳهين تي
”محصول راهداري“ پوڻو پيو تي، ۽ واپار تي اهو محصول
ايذي ڇٽي هو جو وڏا واپاري خاص سنڌون وٽي
محصول معاف نہ ڪرائين ها تہ هوند واپار ئي بند ٿي
وڃي ها. شراب ۽ ٻيون نشيدار شيون ليسن وٽي
يا سرڪاري ٺيڪو ڪٽي وڪڻبيون هيون. هرهڪ آڏاڻي
مٿان ڍل، هرهڪ تيار ڪيل شي مٿان ڍل ۽ ڪاريگرن
۽ دڪاندارن مٿان سر شماري ھوندي هئي. مهاڻو
پنهنجيءَ مار جي ٽين پتي حاڪم اڳيان پيش ڪندو
هو، ۽ درياھ ۾ هرڪا وهندڙ ڪشتي ڪچ نہ ڪچ
ڀريندي هئي. جهڳڙي واري ملڪيت ۽ چوري ڪيل
۽ لڌل مال جي چوٿ مان بہ اميرن جي چڱي پيدائش
ٿيندي هئي. مٿين چٽين کان پاڻ بچائڻ لاءِ هندو تہ
اڪثري امين وهاري فئصلا ڪندا هئا؛ پر جنهن صورت
۾ اهي فئصلا قاعدي موجب پڪا نہ هئا تنهن صورت
۾ جي ڌرين کي پسند نہ پوندا هئا تہ ٻيهر ويچاريا ويندا
هئا، يا اپيل داخل ٿيندي هئي. انهيءَ کي امير همٿائيندا
هئا. وڏيڪ پيرائتو احوال ڏيڻ بنا ايترو چئي سگهبو
تہ اسانجي ملڪ ڪانسواءِ سنڌ جهڙو عام ڍلن جو سرشتو
ٿورن هنڌ هوندو. پر انهي سرشتي ۾ هڪ وڏو نقص
اِهو هو جو ڍلن جو بوجو انهن تي رکيل هو جنکي ڍلن
کان معافي ڏيڻ ملڪ جي بهبوديءَ لاءِ هو، ۽ انهنتي

ٻرو هو جنتي عقل ڇيو ٿي تہ هلڪو هڻڻ گهر جي. تنهنڪان سواءِ حاڪم اهڙا لوڀي ۽ ڦورو جو انصاف ڇڏي جيترو وٺندو هون اوترو ڇڪيندا هئا. ٻڌائون تہ ڪنهن بدبخت هندوءَ وٽ چار ڏوڪڙ ميڙيل آهن تہ گناهہ ري گناهہ زور لڳائي ڏهندا هئس. واپار مٿان اهڙيون سخت ڍلون هونديون ہ ڪو هندو ملڪ ڇڏي هليو ڪونہ ويو، بلڪ اڪثري سکيا آسودا هئا؛ تنهنمان سمجهبو تہ يا هو خوش هئا يا تہ (جئن وڌيڪ ممڪن آهي) اهڙا چالباز هئا جو تڪليفن کي منهن ڏيندي ہ پنهنجو مطلب حاصل ڪري وٺندا هئا. هندو واپاري جيڪو مال بمبئي مان گهرائيندا هئا، تنهنتي خرچ لٿي پٺي صافي ويهہ سيڪڙو فائدو پائيندا هئا. تنهنڪري اهو ڦورو سرشتو انهن آزاريلن سنڌين لاءِ ہ آخر اهڙو ضررناڪ نہ هو جو واپار صفا بند ٿي وڃي. پر جيڪڏهين ملڪ جا حاڪم اهو رڍي رستو بند ڪري ڪا نياءَ ۽ انصاف جي نيتي اختيار ڪن ها تہ نہ رڳو سنڌ ن رعيت وڌيڪ سکي ٿئي ها، پر ڍلن جي پيدائش گهڻي وڌي وڃي ها.

ڍلون اُڳواڻت وٺڻ لاءِ ۽ وصوليءَ جي تڪليفن کان ڇٽڻ لاءِ گهڻو حصو اِجاريدارن کي ٺيڪي تي ٻڌي ڏنو ويندو هو. امير اجاريدارن کان هڪ ڪوڏي بہ گهٽ نہ وٺندا هئا، تنهنڪري کين ڪئن بہ وصولي ڪري

ٻٽسا ونڻ لاءِ ڪلي اختياري ڏنل هوندي هئي. انهي سرشتي ۾ ڏاڍيون خاميون هيون ۽ نهايت ظلم ٿيندا هئا. رعيت جو نڪو اوهي نڪو واهي. جج به اهو ته مدعاعليه به اهو. جنهن صورت ۾ اهي ٺيڪا يڪ سالا هوندا هئا تنهن صورت ۾ ائين به نه هو جو اِجاريدار هن سال جي کوٽ ٻئي سال جي نفع مان ڪڍي سگهي. جي کوٽ يا ٿوري نفع جو خوف هوندو هوس ته ملڪ برباد ڪري به وصولي پُوري ڪندو هو. اميرن جي راڄ ۾ زمين جا ۽ ٻيا محصول ائين ٺيڪي تي ڏنا ويندا هئا، ۽ روڪڙ موجود هئڻ ڪري سڀ ٺيڪا اڪثري حرفتي هندو ڪٺندا هئا.

(۴۳) ساليانِي آمدنِي.

سنڌ جي ساليانِي آمدني ڪڏهين ڪيتري ڪڏهين ڪيتري ڪٿي ويئي آهي؛ مثلاً ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ جڏهين ٽالپرن جو راڄ ٿيو تڏهين سمجهيو هو ته ساليانو چاليهه لک روپيه ٻچت هئي؛ ۱۸۰۹ع ۾ اها ٻچت ۴۳ لک ٻڌبي هئي؛ ۱۸۱۴ع ۾ ٦١ لک؛ ۱۸۲۴ع ۾ ۵۰ لکن کان ڪجهه گهٽ؛ ۽ پوءِ گهٽجي ۳۵ لک وڃي بيٺي. پر اهي سڀ ڏُکيون پنيان ڏُکا آهن، ڇو جو ٽالپرن جي گڏيل ۽ ڌار ڌار آمدني ڪيتري هئي تنهنجو پورو تخمينو ڪرڻ جو ڪنهنکي وجهه ئي ڪونه مليو آهي. ڪو اهڙي پڇا ڪٿي ڪندو هو ته هڪدم شڪجي

ويندا هئا، نڪي وري اسانجي ئي مراد هئي ته ڪو بدگمان ڪن يا اجايا انومان ڪڍن. پر راڄ جا ڪي ٽڪر جنجي ملڻ لاءِ اسين اميرن سان ڳالهيون ڪري رهيا هئاسين تنهن دريافت ڪرڻ سان معلوم ٿيو ته ڪل آمدني اٽڪل ۳۵ لک هئي. اها هيٺينءَ ريت ورهايل هئي:- حيدرآباد جا امير اٽڪل ۲۸ لک (مير نصيرخان ۹ لک، مير محمد خان ٦ لک، مير صوبدار خان ٥ لک، مير محمد جا ٻه پٽ گڏي ۸ لک). باقي رقم خيرپور، ڏجي ۽ ميرپور جي اميرن ۾ ورهايل هئي؛ پر اهي سڀ ليکا ٻن اُڪي ڏڪي جا. حيدرآباد جا امير ساليانو ۳ لک روپيه انگريز سرڪار کي ڏيندا هئا، پر انهيءَ ٿورڙي خراج ڪري وڏا فائدا ماڻيندا هئا. عام طور ٽالپر بلڪل شاهوڪار سمجهڻ ۾ ايندا هئا، ۽ ٽالپرن ۾ وري مير نصيرخان جو خزانو وڏو سمجهيو هو. ۱۸۰۱ ۾ مير فتح علي پنهنجي فوت وقت اٽڪل ۳۵ لک ڪن پائرن ۾ ورهايا، ۽ بي حد هيرن ۽ ڪنجوُسائيءَ جي تهمت جا تڏهين متن رکي ويئي سا اڄ ڏينهن تائين به لٿي ڪانه آهي. ڪابل جي امير کي ۱۸۳۹ ۾ خراج گهٽائي ڏوم شوم ۲۱ لک ڏيئي، پيون سڀ چٽيون اڳتي واسطي لاهي ڇڏ يائون. هوڏانهن اميرن جي گهرن جو خرچ به خسيس هو، تنهنڪري پائنجي تو ته ڳچ ملڪيت ميڙي هوندائون. ماڻهن ليکي اُمرڪوٽ جي ڪوٽ ڪان حيدرآباد جي ڪوٽ اندر وڏا خزانا پوريل هئا، ۽ ڪي ته ائين به چوندا

هئا ته اميرن جي جواهرات، وغيره رکڻ پڻ ۽ ٻين لکلن پاسي زمين اندر ڏٽيل هئي. هرهڪ امير پنهنجو آمدنيءَ جو حصو پنهنجي ڏار ملڪيت ڪري سمجهندو هو، ۽ جيڪي گڏيل خزاني ۾ ڏيندا هئا سو فقط ڏارين دربارن ڏي ايلچين موڪلڻ جي خرچ لاءِ، ۽ پنجاب، بهاولپور جي راجائن ڏي سوکڙين سوغاتن موڪلڻ لاءِ انهن ٻنهي خرچن مان اميرن جي دربار جــي ڪنجوسائي پڌري هئي، ۽ اڪثري ٻين دربارن جا عيوضي مهمن جا مهنا لهڻيدارن وانگر دڙها پيا هڻندا هئا تڏهين مس پيش ڪيل نذرانن جو پورو بدلو وٺي سگهندا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ پڌرو آهي ته سنڌ سرڪار جو سرشتو ۽ ڏيل ٻستي جو نمونو خارج ئي هوندو، ۽ جي رعيت جي آزار لاءِ نه هو ته به سداري واداري جي خلاف ئي هو. حقيقتاً اهو سرشتو خودغرضي، طمع ۽ ڪوتاه انديش جي نيتيءَ تي ٻڌل هو. خزانو گــڏ ڪرڻ، عيش عشرتون ماڻڻ، ۽ پنهنجن سردارن ۽ سنڌ راجن کي خوش ڪرڻ (جي ملڪ جا سچا والي هئا) فقط ايترو ئي اميرن کي انتظار هو......

ميراڻي دربار.

ميرن جــي رهڻي رواج جي. خبر سنڌن دربارين مان چڱي تي پوي. انهيڪري هيٺ حيدرآباد جــي سنڌ جــي گاديءَ جــو ڪجھ ذڪر تــو ڏيان. ” ڪو

سلام تي آيو ته ڪوٽ کان ڪجهه پري سندس اِستقبال لاءِ چاليهه پنجاه سوار ۽ پيادا فوجي لباس پهري ۽ هٿيار پنوهار ڪٽي اڳتي وڌي ايندا. ٽوليءَ جا سردار اڪثري ميرن جا عزيز خويش سندن پاران ونڻ اچن، جو جو دستور موجب مير پاڻ فقط ثاني شريڪ جي مرحبا لاءِ وڌي ايندا هئا. ٽوليءَ جي سردار جو عهدو ملاقيءَ جي مان مرتبي سندو هوندو هو. بس پوءِ ملاقي ڏنو ناهي ته سپ ڏوڪيندا ڏانهنس ولاريندا ويندا جڻ ته ڪو دنگو مچائڻو اٿن. سوارن جون اَڙيون ۽ پيادن جون ٻوڙُون. ملڻ شرط سردار ۽ ٻيا نائب ملاقيءَ کي ويڙهي ويندا. کيڪاري هٿ هٿ ۾ ڏيئي اهڙيون قرب جون چيبون ڏيندس جو ذري گهٽ گهوڙي تان ڪيرائي وجهندس. پوءِ هلندو خوش خيريت پڇڻ جو راڳ ۽ وڏي مير جا سلام ۽ پيغام. ساڻ سوڻ پورو ٿيو (سو به ٿورو وقت ڪين ڪائيندو هو، هڪ ڄڻو خوش خيريت پڇي ته به وقت گهري، ۽ هڙن موقعن تي اڌ درجن خوش خيرتون نه ونجن ڏجن ته ڇا ٿيو؟)، ۽ قطار ناهي موٽ ڪائيندا، ملاقي وچ ۾ ۽ ٻيا سپ اِرد گرد. اهڙي پيڙ جو سندس گهوڙو پيو ڏڪجي. شل نه گهوڙو ٿهيس. پر جي جڙڪيو ته پاسي وارن گهوڙن جي لتن ۾ ملاقي منو. آزي نيزاري اجائي. چئين ته ”ذرا هلڻ جي جاءِ ڏيو“، ”پنهنجو گهوڙو پاسيرو ڪريو“ ته ٽڻن چوندڙ منو. پاڻ وڏيڪ ڳاهٽ ٿيندا ۽ ”خوش آهيو“، ”چاق

آهيو“ پيا پڇندا! ائين ڏوڪيندا تيلها ڏيندا واڪو واڪاڻ ڪندا ڪوٽ وٽ خندق جي پل مٿان پهچندا. هت وري بيا ٻه اچي گڏ ٿيا. قلع ۾ پهرين رئيس (وڏي امير) سان ملاقات ٿئي، سو سندس ديوان خاني ٻاهر ملاقيءَ ڪي آڻي بيهارين. اُمالڪ پنجاهه خوشامدڙ يا خاصخيلي رڪيب جهلي گهوڙي تان لاهينس. بس پيرو پٽ تي رکيو ناهي ته پنجاهه جڻا چاتيءَ تي هٿ رکي وٺي ”بسم الله“ پڪارين. هت ڪن ترسي سيٺ نهي ٻهن ۽ اندر گهڙڻ جي قطار ناهين. در تي ضرور ڪي نامدار امير هجن، جنمان هڪ ملاقيءَ جو هٿ جهلي اندر وٺي هلندو. اُتي ملاقي جُتي جوراب لاهيندو، جو مشرق ۾ جتي پائي بنيي اندر پير ڪين پائبو. ڪوٺي وڏي شاهي پر سامان سري جو ٿيو پلو. فقط هڪ ڇپر ڪٽ مٿان بخمل ۽ ڪيمخاب جون گديون ۽ چوڏاري ايراني غاليچا. ڪٽ تي مير سائين سروپاءِ پڪي ليٽيو پيو آهي، ۽ سڀي ڪوٺي اميرن، وزيرن، خدمتگارن ۽ سپاهين سان ٽمٽار آهي. وڏن عهدن وارا امير جي ويجهو غاليچن تي ويٺل. ملاقيءَ جي گهڙڻ شرط سڀ ٽپ ڏيئي اُٿندا. پهرين مير سائين دستور موجب پاڪر پائي خوش خير عافيت پڇندو، پوءِ وري سندس پاسي وارن جي ور چڙهندو. پلا مير ۽ بلوچي اڪثري ميا مٿارا سو پاڪر پائڻ ۾ ڪا فرحت ڪانه اچي. هاڻ ڳالهه ٻولهه هلي، ۽ مهمان کي عزت ڏيڻ لاءِ منجهي ڏين. ڪٽي ڏس ته

مير جي آڱر اشاري تي اُهي ٻئُوس ٻروچ آجهرن پيا. رئيس جي جامي جو پلو اڏاڻو ته درجن ڄڻن جو اُمالڪ ئاهي لساري ڇڏيندس؛ رئيس گفتگوءِ ۾ ڪنهن اڪـر تي اٽڪي بيٺو ته هن نه هن مُکہ مان اُجهو آيو ڪي آيو؛ رئيس هٿ کنيون يا پاسو ورايو ته سينو نوڪي" جيوين قبلا" پيا چوندا؛ رئيس اکہ جو اشارو ڪيو ته اُمالڪ حڪم جي پيروي ٿي، ۽ رئيس ڪري کهڙي لباس ۾ هجي ته به حاضرين پوري سروپاءِ ڍڪي ايندا. خاص ملاقات وقت يا موقعہ تي مير ترار، ڍال، بندوق، سڄو سپاهيءَ جو لباس پهري وهندا ۽ انگريزي اُفسر به اهو اَدب جو نمونو اختيار ڪندا هئا. مير بجر جي خون کان پوءِ هڪ ڪلهوڙن جي سفارت ٽالپرن وٽ ويئي. سفارت وارن کي بنا هٿيار حاضر ٿيڻ جو حڪم هـو، پر اهڙي ڳالهہ بہ ڪو ٻـڌڻ وارو هو؟ اَدب جا قانون مشرق ۾ عجيب آهن، پـر سنڌ ۾ ته حد آهي. ڳالهين ڪندي بس ٿي ته اُمالڪ مير سائين وري خوش خيريت آڪيندو، ۽ ملاقيءَ جا ٻئي هٿ جهلي پڇندس ته " خوش آهيو؟" جي ملاقيءَ جي نظر وڃي ڪنهن اُمير وزير تي پيئي ته اُمالڪ هي يار بہ ضرور "خوش آهيو؟" پڇندو. اهي هـر هـر سوال ڪل جهڙا هئا، پـر اُهـڙي قرب سان پڇڻ جو پيا وڻن. رئيس سان ڪري کهڙي به ڳالهہ ڪيـ ـ ۽ اڪثر ٿي هلڪيون ڳالهيون ڪن- ته به آخر ۾ وڃي شڪار جي ڳالهہ تي اڪرندو. ڪڏهين

شڪار تان موٽيا ۽ وري ڪڏهين ويندا انهي جهڙي ٻي
ڳالهہ ڪانہ ٿي سمجهين. مهمان جي تلافي ڪيائين تہ ڪيس
شڪار گاهہ ۾ شڪار کيلڻ جو نوتو ڏيندو. رواج موجب
وڏو، يعني رئيس مجلس جي برخواست ٿيڻ جو اشارو
ڪندو. جي ٻہ چار قدم وڏي غاليچي تائين هليو تہ
مهمان تي نوازش ٿي. اتي "خدا حافظ!" چئي
موڪلائيندو. ... ڪورت چڏڻ مهل وري ساڳيو بدرقو
ڏوڪي ساڻ هلندو ۽ ليلائڻ تي مس ڪي جلد موت
ڪائيندا، باقي ٻيا ڇا ٻہ ٽئي گهر تائين پهچائـي ويندا.
خاص موقع تي سوکڙيون سوغاتون ڏين وٺن، پر عام جام
مهمان اڳيان مٺائي جا طبق پيري اچي رکن.

باقي اهڙي جهڙي ملاقات تي بروچن جي مرحبا
۽ خوش آمديد سنڌين جي دل وٽان ٿيندي هئي.
مشرق جي ٻين ملڪن ۾ دربار ۾ نزاڪت ڏسبي آهي.
هت ٻـوُزان بـروچن جون ٽوليون ۽ ڪئين ملڪن جا
تنخواهدار سپاهي دربار ۾ ڏسي سمجهبو هو تہ جهنگلي
قوم ۽ سپاهي سردارن جو ملڪ آهي. بروچن جون شوخ
شڪليون ۽ شوخ سياہ ڪنهن ويل دربار ۾ حضور اڳيان
ٻہ ڪين دبجي سگهندا هئا. اَلبت سردارن سان وفادار،
پر هنن جهنگلين کي ادب جا نمونا ڪين ايندا هئا.
وقتي ڏسبو هو تہ دربار ۾ هڪ ٻاسي هنن جو هل هلا چو
۽ ٻئي پاسي جنسي ڪدڙن سان ناچوُ ضعفائن جون سيٽوُن
۽ دهلين جا دس.

(۴۵) سنڌ جو واپار.

سنڌ ۾ هيٺيون مال ٻاهران اچيتو. انگريزي ڪپڙو، مخملون، کنڊ، مصالح، پساريون شيون ۽ ڌاتُو. اهو مال گهڻو ڪري بمبئي مان تي آيو. ڪپهه، سادو ڪپڙو ۽ ريشمي مال مارواڙ ۽ گجرات مان؛ ريشمي ڪپڙو بهاولپور ۽ ملتان مان؛ اُتر اُلهندي وارن ملڪن سان ڪچو ريشم، رنگ، دوائون، سڪل ميوا، گهوڙا وغيره؛ ڪچ مان عاج ۽ گجرات ۽ ملبار مان ڪاٺ. انگريزي ڪپڙا جي سنڌ ۾ ڏاڍا چالو هئا سي ڇيٽون، صوف ۽ هڪ رنگارنگي سوٽي ڪپڙو جنهن کي جفر ڪري چوندا هئا. سادو جوڙيءَ جو ڪپڙو جنهنجو ڪاپو جهجهو آهي سو مارواڙ يا سنڌ اندر تيار ٿيندو آهي. باقي ولائتي ململين ۽ پٽين جو واهپو مٿئين درجي جي ماڻهن ۾ ئي آهي؛ اوني بنات جو چلائمان گهٽ آهي. ولائتي سٽ به سنڌ اندر ڪجهه تو اچي، ۽ انهيءَ مان سنڌ جي آڏاڻن تي اُچو ڪپڙو تيار ٿو ٿئي. پساريون شيون جنکي ڪراڙو ڪري سڏيندا آهن تنجي آمدني ۽ ڪاپو به چڱو چوکو آهي: اوني ۽ سوٽي ڪپڙي جو ڪاپو گهٽ آهي، جيتوڻيڪ اوني ڪپڙي جي واپار ڪري ئي انگريز سرڪار سنڌ سان واپاري واسطو رکڻ لاءِ منتظر هئي؛ مگر اهي شيون عام ماڻهن لاءِ بلڪل مهانگيون آهن، ۽ جيڪي ٿورا واپرائين ٿا تنکي مشرقي شوق موجب تڪا

چٽا رنگ گهرجن. هڪ کهرو ۽ ٿلهو پر چوڙڻ ۾ سنهو سوٽي
ڪپڙو ملڪ ۾ نهي ٿو، جو عام طرح گوم ڪپڙي جو
ڪم ٿو ڏئي. پشم مان پهرڻ جهڙن شيون ڪين ٺاهيندا
آهن، پر ڪچو مال ملڪ مان لنگهي ٻاهر ولايت ڏي
روانو ٿيندو آهي. هر قسم جي ذاتين جا پرچ اچنٽا،
جنمان سڀ گهرج جا باسڻ سنڌ اندر نهن ٿا. ڪچي
مال جو ڪاپو گهٽ آهي. دوائون ۽ رنگ جي خراساني
(يعني قنڌار، هرات، وغيره جا) واپار طور اچنٽا سي
نهايت ضروري آهن. سنڌ جي ريشمي ۽ سوٽي ڪارخانن
جو مٿن مدار آهي. انهن پاسن جو ريشم ٻه ڏاڍو ۽ هليٿو،
۽ اُنهيجا ڪئين نمونا آهن: تُوني، دريائي، ڪوڪني،
خف، چِلا ۽ غِلاني. انهن سيني ۾ پوئين جو گهڻو قدر
آهي. پر انهن کان ٻــ چيني ريشم، جـو بمبئيءَ کـان
گهرائيندا آهن، سو عمدي ۾ عمدو آهي. ٻيو ته خراسان
۽ هرات کان هڪ ٿورڙي پر نهايت اُچي ڪپه، ايندي
آهي جا گهاٽي پرت ۾ ڪم ٿي اچي. ٺالوئي نوم اٿس.
اُتر اُلهندي کان جيڪو پيروزو پٿر اچي ٿو تنهنجو ٻــ
گهڻو ئي مان آهي. سنڌ ۾ اهو سهڻو پٿر ايران اندر نشاپور
جي کاڻين مان ائين ئي ڪوٽي ڪٽي ايندا آهن، ۽ پوءِ
ڪاريگر بلڪل سادن اوزارن سان گهڙي ٺاهي چمڪائيندا
اٿس. اهو پٿر جهجهو ۽ سستو آهي ۽ جو غريب ۾ غريب
هاريءَ جي زال بار "فيروزن" جو هار سينگار ڪندا. وڏن
پٿرن جو اگهه آڪرو آهي، ۽ آهن ٻه جزوي. واپار ۾ فقط

سستو مال هليتو، جو جو اُچو مال ايراني سرڪار پاڻوت قابو رکندي آهي. اُتر الهندي ڪان هڪ سونو سڪو (ڏ ڪَٽُ = ٩ شلنگ) ۽ پرت لاءِ ڏاڍو ٻـ ايندو آهي. مٿي چئي آيو آهيان ته سڪل ميوو ۽ گهوڙا به ساڳئي هنڌان اچن ٿا، پر قد ۽ سگهه ڪري پويان ته سنڌ مان فقط لانگهائو آهن، جو جو انگريز سرڪار رسالي ۽ توبخاني لاءِ خريد ڪندي آهي؛ سردار ڪي ٿورا گهوڙا گهنهندا آهن ...... اِنهيءَ واپار وڌائڻ لاءِ پهريائين ضروري آهي ته ماڻهن جي حالت سڌارجي جو سنڌ ن گهرجون وڌ ن، جو جو پڌرو آهي ته جيسين سکيا آسودا نه هوندا تيسين نت وارين شين جو ڪاپو به ڪين وڌ ندو. ولايتي شين، خاص ڪري ڪارخانن جي تيار تيل مال جي ڪاپي تي درٻارن جو بلڪل ٿورو اثر هو، سبب جو اميرن جون گهرجون ٿورڙيون هيون، ۽ گهڻي قدر سنڌي يا مشرقي مال، سو به ٿورو، سنڌن لاءِ ڪافي هو. مطلب ته سڄو ملڪ غريب آهي، ۽ ملڪ جا حاڪم نهايت پڪا آهن. تنهنڪري پرڳڻي جو واپار به اُنهيءَ موافق آهي.

سنڌ مان هيٺيون مال ٻاهر وڃي ٿو: چانور، گهه، آفيم، نيرڻ، سڪل مڇي، چمڙو. اهو دوآبي ۽ ڳچ جيترو ڪراچي بندر تان چڙهندو هو؛ نير، ڪپهه، ڪپڙ، ريشمي ڪپڙو، لوڻ، شورو خراسان کان جو مال ايندو هو تنهنجي بدلي ۾ اوڏانهن ويندو هو. سنڌ اندر واپار گهرج سارو، ضلع ضلع جي پيدائش موجب ٿيندو هو. مثلاً

۽ سنڌ ھيٺ اَن، گھه، ڪپھه، نير، وغيره موڪليندي ھئي ۽ بدلي ۾ چانور، مڇي، چمڙي جون شيون، ھٿيار، وغيره وٺندي ھئي.

حال جي انھيءَ آوت جاوت ڪانسواءِ، ھيٺين اُتڪن ۽ بيٺ ڪيترين مشڪلاتن ھوندي به سنڌ اُتر اُلھندي جي ملڪن خاص ڪري قنڌار لاءِ ھڪ وڏو گدام ٿي رھي آھي، ۽ الھندي ٻرن پٽن جي جھنگلي قومن جون گھرجون پوريون ڪيون اٿس. انھيءَ ٻاھرئين واپار جا خاص ڪري ٻه مرڪز آھن. ڏکڻ ۾ ڪراچي بندر، ۽ اُتر ۾ شڪارپور ۽ انھن ٻنھي ھنڌن فقط ساھتي وارن ھندو واپارين جي معرفت ئي واپار قائم ڪيو ويو آھي. جيڪو مال ڪراچيءَ ۾ لھي ٿو سو اُھنجا اُٺانگا خشڪيءَ جا رستا لنگھي، آوت ۽ راھداريءَ تي ڳاٽي پڳيون ڏيئون پيچائي، قافلن جا ڳرا خرچ ڏيئي، واٽ تي اَمن اَمان لاءِ به بدرقن جون ڇٽيون ڀري، ٽيھن چاليھن ڏينھن جي سفر ڪانپوءِ شڪارپور پھچيتو. شڪارپور ڪانپوءِ وري به پنجويھن ٽيھن ڏينھن جو جبل جي لڪن مان پنڌ اڳيان آھي. تنھن ھوندي بہ اھو واپار نيٺ سراسري ويھه سيڪڙو صافي نفعو ڏئي ٿو، ۽ ويھين ٽيھين ھزارين پائونڊن جو ڪٿيل آھي. شڪارپور کي خراسان جو ھڪ دروازو به انھيڪري سڏيندا آھن، جو جو ويندڙ سنڌو درياھه ڪانپوءِ بولان لڪ واٽ تي آھي. اتر اولھه جي واپار لاءِ شڪارپور جو رستو ھميشه قائم رھيو آھي ۽ رھندو.

وچ ايشيا جي واپار تي جيترو شڪارپور جو اثر ٿيو آهي اوترو درياهه جي ويجهو ٻئي ڪنهن شهر جو ڪونه ٿيو آهي. اهو اثر ذري گهٽ اڃا به قائم آهي، تنهنمان شڪارپوري واپارين جي لياقت، پرجستائي، بلڪ دليري صاف پڌري آهي. سنڌو درياهه کان وينڌي ڪئسپين سمنڊ تائين سيني شهرن جي پئسي ۽ صرافي ڪم جو اهو شهر مرڪز هو؛ ۽ ٻئي ڪنهن سرڪاري سرشتي هيٺ شڪارپوري شاهوڪار اهو واپار ڪنهن وڏي اوج کي وڃي رسائين ها. سنڌ جي شين کانسواءِ قنڌار ڏي هيٺيون ٻاهريون مال به ويندو هو: ولايتي (انگريزي) ڇِٽ، ڪپڙو، چيٽون، مخملون، پٽيا، ڌاتو، کنڊ، مصالح ۽ پسارڪيون شيون. انهي پاسي کان جيڪي ايندو هو تنهنجو ذڪر مٿي ڪري چڪو آهيان. سياري جي منڊ ۾ قنڌار کان قافلا هلندا هئا، ۽ ڊسمبر ۽ جنوريءَ ڌاري شڪارپور ۾ پهچندا هئا؛ اتان وري مارچ ڌاري موٽ کائيندا هئا، جنهنڪانپوءِ سخت گرمين ڪري انهن يورپٽن ۾ آمدرفت بند بند ٿي ويندي هئي.

خشڪيءَ رستي اميرن جون چٽيون ٿاڙ لاءِ ڪيترو واپار سنڌ مان ٿِهي بلوچستان جا جابلو پيچرا وٺي، وات تي ڦورو قومن کان جوکا برسر ڪري اتر- اولهه جي ملڪن ۾ وڏيڪ نئدي ۽ سڌي رستي وڃي پهچندو هو. انهي واپار کانسواءِ سنڌ جو ٻين ملڪن سان اهڙو واپار ڪونه هو، جنهن ۾ اسانجي مال جو کاپو ٿئي.

اسان ۾ هيستائين وچ ايشيا سان بنا اٽڪ واپار ڪولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ انهيلاءِ سنڌ جي رستي جئن هيستائين تئن آئينده اهو واپار دارو مدار رکندو. جنهن ملڪ کي اهڙي بندر، درياهه ۽ سڌي خشڪيءَ جي رستي جون خاص سهوليتون آهن تنهن ملڪ کي واپار لاءِ سڀ ضروري سهولتيون آهن. اهڙي واپار لاءِ فقط ساهس گهرجي، جنهنڪانسواءِ ڪهڙو به خسيس ڪم برثواب نٿو ٿئي.

سنڌ جو مارواڙ، پالي، جيسلمير، بهاولپور، پنجاب، گجرات، ۽ ٻين آس پاس جي ملڪن سان واپار جزوي آهي، ۽ ملڪن جي ڪچي مال ۽ ڪن تيار ڪيل شين جو آهي. ولايتي مال بعضي بمبئي مان انهن ملڪن رستي سنڌ ۾ ايندو آهي. سنڌي آڏاٹن جو ڪپڙو سنڌي پاڻ يا اوسي پاسي جي ٻرن پٽن جا جهنگلي ماٹهو واپرائيندا آهن؛ فقط نٽي جو مال، تنهن ۾ به، خاص ڪري لُونگيون، جي سٽ ۽ پٽ جي ملاوت مان ٺهنديون آهن، تنجي ڳالهه نرالي آهي. انهن لُونگين جا اٽڪل ويهارو نمونا آهن، پر تنمان ڪي ٿوريون جنسون ٻين ملڪن ۾ هلن ٿيون. نٽي ۾ جيڪو سوٽي ڪپڙو اڳي ٺهندو هو ۽ جنهن لاءِ مشهور هو، تنهنجي بدران اڄو ولائتي مال گهرائي، پنهنجي رواج ۽ شوق موجب ڇُرائي، اُهو واپرائين ٿا......

هاڻي ٻهرين ڳالهه تہ درياهہ ۾ نهرايلن وقتن تي سنا آڳبوٽ هلائڻ گهرجن؛ ۽ ٻي ڳالهہ تہ بمبئي مان ڪراچي بندر تي ولايتي مال گهرائي ڏيڻ جو رستو سنڌي واپاريءَ کي کولي ڏيڻ گهرجي. ٻيوءَ هڪدم ڏسبو تہ آڪٽوبر کان مارچ تائين شڪارپور کان قندار تائين انڪل هيترو وقت لڳندس: بمبئي کان ڪراچي ٻيڙين رستي ١٢ ڏينهن؛ ڪراچي - سکر درياهہ رستي جهاز ۾ ڏهہ ڏينهن؛ بولان لڪ رستي قندار ٢٥ ڏينهن - يعني، بمبئي - قندار ٥٠ ڏينهن. مطلب تہ اڌ وقت بچي پوندو، جا ڪا ننڍي ڳالهہ ڪانهي. وات جو جوکو ۽ خرچ بہ گهٽبو. ڪري سمجهو تہ شروعات ۾ جهاز جي ڪٽاڻي ڳري نيندي، تڏهين بہ اُن جي ڀاڙي، بدرقي جي خرچ، وغيره کان گهڻو گهٽ نيندو. ممڪن آهي تہ چوڪيءَ تي آمدرفت مٿان ڍلون گهٽ يا معاف ڪيون وڃن. هرات جو واپار قندار ۾ اَچي ويو، جو جو رستو ساڳيوئي آهي.

سنڌي سڪا.

رواجي طور سنڌ اندر ڪمپنيءَ جو ڪلدار رپيو چالو آهي. اُتر سنڌ ۾ سهراب ۽ سجاولي - ملهہ ۾ ٻهريون هڪ سيڪڙو ۽ ٻويؤن ادائي سيڪڙو ڪلدار کان ڪسو. لاڙ ۾ ڪورا ۽ ڪاساني رُوپيا هلندا - ملهہ ۾ ٻهريون ٢٥ سيڪڙو گهٽ ۽ ٻويون ڪلدار جو اڌ.

(۴٦) سنڌي ٻار.

وڻندڙ ٻار جهڙا سنڌ جي سفيد پوش ماڻهن جا تين تا اهڙا ٻئي ڪنهن هنڌ مشڪل ڏسڻ ۾ ايندا. روش سوڌا ۽ نفيس، پيشاني گول، ڳل ڀريل ۽ پنيان ڪاريون ريشمي گهنڊيون. اکيون وڏيون، ڀ ڳهيون، ۽ آبدار- اهڙيون سمجهوُ ۽ چلوليون جو ڏسي حيرت پيئي وٺي. جهڙي شڪل تهڙوئي ڊؤل- سوُڌائي ۽ سونهن اهڙي جو ڪو مغربي چترڪار ڏسي ته چتر ويهي چٽي. ويس سادو- مٿي تي جمني ٽوپي (skull-cap)، ٻت تي ننڍو ريشمي گهگهو، ڪمر ۾ شال جنهنمان هڪ ننڍڙو عمدو خنجر پيو ليڪا پائي، پير ۾ سليپر؛ هوڏانهن ولايت ۾ ٻالڪن لاءِ ناچوُ ڪٽي جو ويس، يا ڇوڪر جو سٺڻ مٿان ڪوٽ واسڪوٽ. پر جي سنڌن ويس ٿو وڻيئي ته سنڌن هلمت نه ضرور توکي پسند پوندي ٻاڻکان وڏن سان گهڻو وقت گذارڻ ڪري انهيءَ عمر ۾ اُتڻ وهڻ ۽ ٻي فضيلت سکن ٿا، جڏهين تنهنجا انگريز ٻچا هڪ وڏي ڪليل پيٽي، يعني دائي خاني ۾ ٻاند رکڻ جا لائق آهن. هت ڇوڪرا ٻيءَ اڳيان باادب اُٿي بيهندو، چٽبس تڏهين وهندو؛ وڏن جي گفتگوءَ گنڀير ٿي ٻڌندو، ٿوري ۾ ۽ ادب سان جواب ڏيندو ته ” ننڍڙا ٻار ڏسڻ لاءِ نه پر ماف ڪري ويهي ٻڌڻ لاءِ پئدا ٿيا آهن،“ انهي مضمون تي ڪين هدايت ڏيڻ جي

ضرورت ئي ڪانهي. انن ورهين جي عمر ۾ تهذيب مان اهڙو واقف ٿي وڃيٿو جو پيءُ جي غير حاضريءَ ۾ توسان دروت اچي گڏبو، ڪونيءَ ۾ پُوريءَ جڳهه تي آڻي وهاريندو؛ پوءِ توسان ڳالهيون ڪندو؛ تعريف به ڪندءِ، حقو گهرائي منائي آڇيندءِ؛ ڪاني مهل ڪنهن به ڳالهه ۾ گهٽ ڪين پوندو. سچ پچ ڇوڪر نه پر ننڍڙو مرد آهي، ۽ سندس پيڻ گهر اندر ننڍڙي زال آهي. اها ڳالهه توکي شايد نه آئڙي؛ تون چوندين ته بار معنيٰ سرلائي، چنچلتا، سياويڪتا، وغيره. پر تون به قبول ڪندين ته انهيڪري بار خود غرضائي، کيچل ۽ ڊينائيءَ کان بچي پوندا.

پر جتي اسين سندن بارن تي موهجون ٿا، تئن وري پاڻ اسانجن تي موهت ٿين ٿا. هڪ هندو سردار بڌم ته "يورپي بيبيءَ" جو گورو چهرو ۽ پشمي وار ڏسڻ لاءِ ڪي مٿل ڪهي ويو. مرهٽن ۾ "سهڻو جهڙو گورو بار" ته چوڻي آهي.

اڇهو هينئر مير ابراهيم خان جو پٽ، معاف ڪجو، مير جان محمد خان ٽالپر اسان وٽ آيو آهي. استقبال ڪبو، اِها سندس پيءُ جي عزت ڪرڻ آهي. مرحبا بيا ڪريونس ته پلي آيا، جيءُ آيا، همت وهو، مٿي چڙهي وهو؛ گهوڙي جو احوال، باز جو احوال، دلچسپي ڏيکاري پڇونس ٿا. خنجر ٿا ڏسونس، اميد ٿا ڪريون ته پيءُ جهڙوئي پهلوان بهادر پٽ ٿيندو. پر "سهڻو"

کين ڇٽبس عمر کين ڀڄبس، ڀائرن ڀينرن جي ڳالهه نه
ڪبيس، اِهــا بــد فضيلت ٿيندي. مــوڪلاڻيءَ مهل
سوکڙي سرِي ڏبيس، ڪيسي لاءِ ٽپاڇو، رنگين مورت.
پوءِ ڀائيندو ته ملاقات جو مقصد پُورو ٿيو. وچ ايشيا ۾
ٻــارن جــي ملاقات هڪ اَٽڪل آهي اڪثري سوکڙين
وٺڻ لاءِ.

(١٤٧) شڪارپوري هندُو.

اچ ته وري بزار مان لنگهون. هن ڀيري شڪارپوري
هندو جاچي ڏس، جنجيون ڪين ته ٻه هن غريبڙي
شهر ۾ ٩٠٠ ڪوٺيون آهن. هُو بندرو، لڙ جهڙو بدبخت
ڏس. گهنجايل نرڙ، سڪل منهن، ڪهري ڪاڏيءَ مان
لوپ پيو بکي. چپ سنها ۽ ڀيڙيل، نڪ ڪنڊيارو ۽
اڪه ڪاري ۽ تکي. مٿي تي سوڙهي ۽ ننڍڙي پڳڙي
رکي اٿس، ۽ چيلهه ۾ گوڏ جو ٽڪر ٻڌل اٿس. ڪنهن
وقت ٻٽي صفا ۽ اڇا هئا. ڏاڙهي پاسي ڪلهي تي جٽيو
پيو لٽڪي ۽ پيشانيءَ تي نيات جــو اڇو وڏو تلڪ پيو
ٻهڪي. ڪن جي پٺيان هڪ ڊگهو ڳاڙهو قلم ۽ هٿ
۾ ڏرم جي مالها پيئي ڦري. واهه ڏرم تنهنجا رنگ!
اهــو شخص رڳو رڳه ۾ هندو واپاري اٿيئي. لڪن جــو
واپاري، پر هٿ مان ڪوڏي جو ٿو ڇڏي؟ جبل پاسي
جهڙي ٿهڙي جاگير ڳنهي وڃي، پــر ڪونيءَ تــي
کهڙو ٻه جبل جو ماڻهو ايندس ته ــ سندس اڳيان ٻيو
نيچ نئوائيندو. اهوئي پــوءِ ته نچاڻا مٿان هــي رهــزن

ڪپڙي جا تاڪيا ڳنهندي، روڪڙ ڏيندي ڪو ڏڪ نہ واهي ڪڍيم. هوڏانهن هوُ ميان مومن اڳيان لنگهندو تہ ڇپن ۾ هن ڇتيءَ ڪوڙيل، مڇن لڙيل ڪمبخت تي لعنت هڻندو لنگهندو. ڪيس ڏسي اکين ۾ شيطاني چمڪو ٿيندس. پر جيسين شيءِ وٺي پوُرو اگهہ ڏيندس تيسين سپ سهي ويندو ۽ ذرو بہ رنج ظاهر نہ ڪندو.

جڏهين ڏنائين تہ وطن ۾ نہ آهن ڌندا نہ آهن ڪارخانا تڏهين ديس ڇڏي پرديس ۾ صرافيءَ جون ڪوٺيون وڃي کوليائين. پنجاهہ سالن اندر وچ ايشيا جي گهڻي ڀاڱي ۾ زور وٺي ويو. ترڪيءَ کان وٺي چين تائين، استراخان کان ويندي ڪچاڪماريءَ تائين ڪو ننڍو وڏو واپاري شهر نہ رهيو جتي شڪارپوري ڪوٺي نہ هجي. شڪارپور ۾ ويهي اچا بہ درسي هنڊيون ڪڍندو جي ڏورانهن ڏيساورن ۾ پهچندي اُمالڪ بنا شڪ مٽائي سگهبيون، ۽ انهي اشراف جي هنڊيءَ ڪري وات تي سر بہ سلامت رهندءَ.

ڪاغذ تي خبر ناهي ڪهڙا نشان لڳائي ٺوڪري جو ڪير جعل سازي بہ ٺوڪري سگهي. اهي نشانيون بہ ڇهہ ستاڻن. هڪ هنڊي لکندڙ، ٻيو پڙهندڙ. هاڻي ذرا غور ڪر تہ جن پٽن ۾ هڪ سوئي سڪي لاءِ ماڻهو جان ٿا مارين اُتي ڪاڳر جا بہ چار رهڙيل پرزا ڪهڙا نہ ڪارائتا ٿيندا.

شڪارپوري ٻار ڇگيري واپاري تعليم وٺي، دڪان

تي ويهي وڏو ٿـي، ڏوڪر ڪمائي خوب ڏوم ڏام سان وهانو ڪندو. پهريون بار ڇائس ته مسافريءَ جا سعيا ڪندو. مٿن مائٽن ڪان روئي موڪلائي، اڪيلو اوڏانهن اُسهندو جتي شايد اڌ عمر ڪاٽڻي پوندي يس. ڇوڦو جيڏانهن نيندس اوڏانهن ويندو. پوءِ چاهي عربستان جي آتشي بَدوِيُن وٽ، اُتر تاتار ۽ ايران جي قورن وٽ، هندوڪش يا سليماني جبل جي خونخوارن وٽ، جهنگلي واسواهيلن يا هماليہ پهاڙ پٽيان سچن ماڻهن وٽ. لڇمي پرسن تي ته زور وٺندو، زبر ڪندو. ڏيتي ليتي، حساب ڪتاب ۾ گوهر هٿَڙ ڪري ڏيلن اُڳاڙڻ لاءِ اجاريدار وڃي ٿيندو. ٻاهران امانت، اندران خيانت ۽ ڪافر هوندي بہ امير سردار سان ٺهي ويندو.

(٤٨) شڪارپور جي بزار.

سانجهيءَ جا چار لڳا هوندا، ۽ ڏس ته بزار ۾ ڀيو نہ ته ڏهہ ٻارهن جنسون نظر پيئون اچن. هو بروهي ڏس! قد جو ڇوٽو، منهن ڏڳهيرو، عضوا ويڪرا، اُيا ڪلها. بت تي ملس جو جبو پيو اٿس، ۽ حلوائيءَ جي دڪان ڏي واجهہ وجهيو وينو آهي. افغانن جي ٽولي ڏس! ڪئن نـہ گهوڙن، خچرن ۽ گڏهن جي خريد فروخت لا ريڙهہ پيڙهہ وينا ڪن. ڏڳها قداور ڏيل، اکيون اُلا. همت ڪئن تـا ڪٽن، واڪا ڪوي ڪئن تا ڳالهائين؛ جنس ئي اُور. هٿيار ساڻ ڪٽڻ جي منع اٿن، پر ڪمربندن ۾ همت پيا وجهن ڇـڙ ڇري تا ڳـولين.

انهي ڏکهي تکي خنجر سان وڙهل ڪندا آهن. آڳاٽيءَ رُومي تلوار جيڏو تو تڻي، ۽ منجهائنس مڙسن جي مڙسي پيٽي بکي. وري هي جهنگلي بروچ ڏس! اُس ۾ منهن ٽامڻي تي ويو اٿس. پڙرا وار، منهن تي ڏڪڻ جا گهاؤ، ڦوروءَ جا چٽا اُڀاڻ. بزار ڏي نهاري چڙهيو پيو چوي ته "هيترو لٽ جو مال اجايو پيو آهي." اِتي ئي تلهو، متارو، ڪيمخاب جي ڏگهي ٽوپيءَ وارو سنڌي مسلمان سوار لنگهندو، اڳيان "پوش، پوش!" ڪندڙ پيادو. ڇي هن ڪميٽي کي ايڏي جرئت ٿي آهي جو اسان سردارن کي هٽن ڏڪيندو ڏوڪيندو ٿو وڃي. سنات ماٿريءَ مان پربت جيڏو، جانئو جسرو ملو- مڙيوئي پڳ ۽ ڪمربند، مٿان ملي جو چوغو سو به ڏس. ڇا سندس هٿ جا تڪبر. جيئامرن سنڌين لاءِ ڪيڏي نفرت ۽ حقارت. پر رهي ساڻن، کائي سندن، ڦرين به کين. شوخ، ڪُوڙو، داڙهي پناڻ، يعني "گدو" افغان ڏس ته بزار ۾ ڪئن نه چرب زبان ايراني سوداگر سان ڏانڌل وينو ڪري. اِجهو هاٿي قنڌاري گڏيو ملتانيءَ کي. نگهه گڏيو نگهه کي. هن پاسي ڏکهي جيسلميري پڳ پشمين جي ڏُپلواي کي سلام ٿي ڪري ته ٻئي پاسي ڪڇ گجرات جي سفيد عوف واري پانهن قلات جي بجر چنبي انلز ڦابڙ آهي. هيُ به ڏس! هڙ ميرو گدلو مسلمان نانوائي سوَن سوين ڪندڙ ڪباب مٿان تيل جي ڪيوي ڪئن ٿو اوتي. ڪباب جي بوءِ تي غريب

غربا اچي مڙيا آهن ۽ واٽ تو ٻاٽي ٿئين. ٻڙ ۾ لسرات لهاٽو اوني چوغي لاءِ روپيون چاليهه اشرفيون ٿو گهري ٻر اهڙو پاٽل ڪٽل آهي جو لهي ٻارهان ٻه مس. هن ڀاڱي جي دوڪان تي سڪل ميوا، کنڊ، مصالح، آفيم ۽ ڀنگ رکيا آهن. جتين کي مال وڃڻو وڪڻي. هت ۾ ساهمي ۽ پڙن ۾ ڪوٺا وٺ. انصاف جي دل ۾ سخت رنج آهي. هوڏانهن اکيون پٽي نهار! ويچارا ميرا گندا ڪاسبي لوهار، قلعيگر، ٺاٺارا هن آرهڙ جي گرميءَ ۾ نڪ نڪ وينا ڪن ۽ اڳيان باهه جو مچ اهڙو جو رڍ پچي پوي. پر انهن حشامن انبوهن جو ٺڪوڪرڙو آواز ٻڌ. ڳالهائين ڪين ٿا جڙ رڙن ۽ وڙهن ٿا. پسنا وينا ڪائين، حقا وينا پيئن، پر رکي وارو وٺي، واٽ پٽي گلي مان اهڙو آواز ٿا ڪن جو خدا پناهه رکي. حرفتي هندو چادر هينان هٿ هٿ ۾ ڏيئي اگهه وڃڻو ٺاهيندو تڏهين سا سانت ذري هوندي، نه ته ٺامي جي هڪ پئسي ڪاتر شيءِ وٺندا، وري موٽائيندا، ڏانڊل ڪندا. ڏسي وائڙو ٿي ويندين ته مار ٻيلي! هت وقت ۽ ٻورهٽي جو ملهه آهي ئي ڪونه. ڇهڇٺو واهه جو ٻر ٻيو ٿو پلو. اکه کي ٻيو وٺي، ٻر دل ٻيٺي ٿهي. واپارين جا چٻا وريل مهاندا ڏسي ٻيو ٻيو ٿئي. ويهي ويهي ڪوڙ جي اهڙي توف ڇڻندي جو ڪن ڦاٽي پوندا. ماٺهو هڪ ٻئي مٿان ڳاهٽ ٻر اهڙا جو ساهه ٻيو منجهي. ٻزار مٿان تڏن جي ڇپر ڇانئيل آهي، ٻر اُس ۽ گرميءَ

لاءِ اهڙو بچاءُ نہ آهي جهڙو افغان بزار ۾ پٺر جو ڍڪ، وري بزار ۾ هيڏي آمدرفت سو مٿي ۾ دز، يا ڇڻڪار ڪري گپ ۾ چڪ.

ڏاڙهي، ڪين چٽي!

برٽن صاحب ڏاڙهين ۽ مڇن جو مزيدار اَحوال ڏنو آهي: "ٿورا سال اڳ سنڌين جا ڪپڙا ڀهري مسافري ڪجي ها تہ اَهم ڪونہ هجي ها، پر اڄ ڪلهہ جا اَنگريز ائين ڪندو ڏسنين تہ جيڪر منيان اچين ۽ ورائي وٺنين چي "آهي تہ خير؟ هاڻي مشرقين جو نقل ڪرڻ سکيو آهين. پنهنجو ڪِريو ٿو وڃائين." نہ تہ خبر بہ اٿن تہ اسان جا وڏا ائين ڪرڻ ۾ عيب نہ ڄاڻندا هئا. مون ٿاربُوش ۽ جهولدار پڃامو ڀهري ڏنو آهي. ڏاڍي فرحت آهي، نہ تہ ٽوپلو ۽ پتلوُڻ ڏسي اڳي هاري ماڻهوُ پيچ پائي اُٿي ڀڄندا هئا، ۽ سنڌ ن نينگريون وڃي اندر لڪنديون هيوُن، ۽ ڪتا ورائي ويندا هئا ۽ ڳائو ميهو مال اُٿي ڀڄندو هو، ۽ فقير فڪرو ويڙهي ويندو هوم. هنن جي ليکي ٽوپلي وارو نوشيروان جهڙو اِنصاف ڪندڙ آهي، يا وٽس قاروُن جا گنج آهن.

بيو تہ جي منهنجي صلاح وٺين تہ اِها ڪبوُسڙي ڏاڙهي جا اٿيئي سا بہ اڳو ڀوءِ لهرائي ڇڏ، نہ تہ هنن سڌريلن ملڪن ۾ ڀاڙ ڪلائيندين. تنهنجي ڏاڙهي نہ ڪاري، نہ ڏگهي، نہ لسي، پر تہ بہ جهڙي جي تهڙي تہ رکندو. اڄ جي رڳيوُن مڇون هونديءَ تہ توتي بيمت

ناهيندا ڇي "پنجاه ورهين جو ڇوڪر ڪاڏي ٿو ڪنهي!"
شڪر جو هت يورپي ڇانوڻين واري مردار ڏاڙهي هڪ
ته ڏسندين. خبردار، ڏسين متان سؤئر جي وارن وارو
برش پنهنجي منهن کي ڏيکارين. هتي ته ڪپي ميندي
۽ نير، تيل ۽ قٽي، اهي منهن کي ناهه وُڪو بڻائي
ڇڏيندءِ. جي پائين ته ولايتي لباس ۾ به ڏاڙهيءَ جو
مان ٿئي ته بڌ، سؤنهاريءَ کي ڇڏي به نه ڏج جٽن
ڇڇ ڏاڙهي تي پوي. هتي ڇوٽي آهي:" ڏگهي ڏاڙهي،
نانؤ دلبر." ڇيلهه تائين رکيءَ جڻ مسافريءَ ۾ بيمار
زال يا جوان نياٽي، يا گهر ڏياٽي پاڻ سان ڪنيءَ.
تڪليف ڏسندين. ڇڇ ڏاڙهيءَ لاءِ اَول ته ڪپي ڪاري
ريشمي ڳوٿري اُس مٿيءَ ڪان بچاءَ لاءِ؛ تيل ڇت
ڪپيس ته ڪسي نه، رنگ ذري لڳيس ته زيب نه وڃيس.
نه ڪتري نيڏڙي ڪجه متان ڇون ته لچه لفنگ آهي؛
نڪي اسانجي سنڌي منشيءَ وانگر سرخي لائجانس ته
متان ڇون ته ڪتر ۽ بيهڪ ۾ جهڙو ڪڏ جو نرو ڇي
ويچاري غريبڙي جي منهن مان منشگيري پيئي بکي.
جنهن مهل نه ڳالهائين ته پنهنجو ساڃؤ هٿ وٺي
سونهاريءَ متان پيو ڦير. شد مد سان ڳالهائڻو هجيئي ته
ڏاڙهيءَ جو قسم کڻج. ڏسين متان ڏاڙهيءَ سڳوريءَ
سان گڏ ڪنهن مڪروه، بچان جهڙي شيءَ جو نالو ورتو
اٿيئي. ڏاڙهيءَ تي هٿ رکي قؤل ڏنءِ ته ايمان ڏنءِ.
ڪو شخص سونهاريءَ جي بي ادبي ڪري يا ڪنهن

ڪچيءَ ڦڪيءَ شيءِ ڏي اشارو ڪري وهي، ۽ تون ماٺ ۾ رهينءِ تہ هميشہ لاءِ مردوُد ڪري ليکيندءِ. ڪو چڙ ۾ ڏاڙهي ۾ هٿ وجهيئي تہ خنجر ڪڍي اُهڙي ڪميڻي کي اُماڻي چڏج دوزخ ۾. ڪو مرد يا زال ڏاڙهيءَ تي ٻہ آگريون رکي توکان رحم گهري تہ پنهنجي سونهاريءَ جي پت رکڻ لاءِ مٿس ترس ڪج. جهيڙي لاءِ ڪرنهن هجيئي تہ واهہ نہ تہ ڪنهنکي بہ ڏاڙهي ڪري متان سڏيو اٿيئي. ڪنهنجيءَ سونهاريءَ ۾ ڪک يا اَن ڪڻو ڏسين تہ متان هٿ وجهي ڪڍين پر پنهنجيءَ تي هٿ گهمائي اِشارو ڏجانس.

هاڻ اچ مڇن تي. جي سنيون سان دوستاڻو رستو ڳنڍڻو هجيئي تہ شهپر ونائي مٿيون چپ سان سنوت ڏيارين؛ باقي ٻچڙين کي ڇڏي ڏي تہ ڀل ڀيئون مزا ڪن. جي يائين تہ زاهد نظر اچان تہ ڪتري پٽي ٻرن جهڙو ڪري ٻهارين. جي شيعن سان اُٿڻ وهڻ چاهين تہ ڇڏي ڏين تانجو ٻہ ٻهارا ڪڙا تي ٻهن. پر جي پهلوان ليکجڻ ٿو گهرين تہ موڙي وٽي نڪ اکين سان ڪٽي لڳائين. ڏسين متان وڙهڻ مهل مروڙ ڏيڻ وسري وڃيئي. اوڏيءَ مهل چاڻ تہ شينهن گجڻ مهل پنهنجو پڇ ٿو مروٽي، پر جي سلوڪ سهمت ڇار ڏهاڙا ڪاٽڻا اٿيئي تہ ٻچڙين کي ڇڏ تہ هيناٺهين وٽي ڀيئون نمن.

چونڊ عمدا ڪتاب

پنڪتي ۴ قومي ناول

چنتر سال	١-١۴-٠
شوا جي	١-۴-٠
آنند مٺ	١-۴-٠
گپت گودنا	١-۴-٠
ستونت ڪور	١-٠-٠
تارن جو اپياس	٠-١۴-٠
ستيا ما	٠-١٢-٠
گنگا جو ڪٽنب	٠-١٢-٠
رنجيت ڪنور	٠-٨-٠
سلڇڻي ڌي	٠-٨-٠
نازڪ گلڙا	٠-١٠-٠
آدرش ناري	٠-١٠-٠
اورنگزيب	٠-١٠-٠
راجا اشوڪ	٠-١٠-٠
راجا جنڪ جو سپنو	٠-١٢-٠
چندراولي	٠-١۴-٠
ٻه سکيون	٠-٦-٠
ليلان	٠-٦-٠
منورما	٠-٨-٠
گرو گوبند سنگھ	٠-١٠-٠

پنڪتي آڪاڻين جا ڪتاب

چندن	٠-١۴-٠
پارس مٽي	٠-١۴-٠
بي بها رتن	٠-١٢-٠
گلابي مکڙيون	٠-١٠-٠
جيوت جا ورق	٠-١٠-٠
چرتر سينگار	٠-١٠-٠
گلابي ڦهارو	٠-٨-٠
بهاري بوندون	٠-٨-٠
چمن جو ميوو	٠-٨-٠
ستپرو	٠-٨-٠
رتن ڪاڙ	٠-٨-٠
باغ بهار	٠-٨-٠
لالڙيون	٠-٨-٠
هيرن جو هار	٠-٦-٠
لعل رتن	٠-٦-٠
نور رتن	٠-٦-٠
منوهر موتي	٠-۴-٠
موتين جو هار	٠-۴-٠
چار چنتر	٠-۴-٠
چندر پال	٠-۴-٠

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل

حيدرآباد سنڌ.

تندرستيءَ تي ڪتاب

قدرتي علاج ٢-١-٠
يوڳ آسڻ ١-٤-٠
گهرو رواجي علاج ٠-١-٠
شمسي طب ٠-١-٠
تندرستي سکيا ٠-١-٠
راجائي رسويو ٠-١-٠
گهرو ڊاڪٽر ٠-١-٠
سنتان شاستر ١-٠-٠
سچو سک ٠-٤-٠
سلهه ٠-٢-٠
استري رهبر ٠-٥-٠
تندرستي جو رهبر ٠-٥-٠

شعر جا ڪتاب

ساموندي سپون ٠-١٠-٠
روپ مالا ٠-٥-٠
ديوان غاڪي ٠-٥-٠
انيو ولاس ٠-١-٠
سک ساگر ٠-١-٠
امرت رس ١-٠-٠

عمدا ڪتاب

منورديا ٠-٨-٠
اسپين سڪون ڪيئن ٿا ٠-١٢-٠
هندو ڌرم پرڪاش ٠-١٤-٠
لطيفي سئر ١-٠-٠
ڳاري پاٽي جي کهاڻي ٠-١٠-٠
ڀڳت مالها ٢ ڀاڱا ٠-١٠-٠
هڪ رات ناٽڪ ١-٠-٠
سنڌ جا سنت ٠-٢-٠
ڏهه اپنشد ٠-٨-٠
سنڌ جا مٽيا ٠-٦-٠
ديدار جوتش ٠-٨-٠
گرسنت جي ڀيروي ٢-٠-٠
هندو پرپ ٠-٥-٠
ڪانگريس گولڊن جبلي ٠-٨-٠
قومي ساهت ٠-٨-٠
هيرن جو هار ٠-١٠-٠
ڪرم يوگ ٠-٤-٠
هري درشن ٠-٤-٠
اسلام جو پيغمبر ٠-٤-٠
سوامي ديانند سرسوتي ١-٠-٠

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل
ڪاڌي رستو، حيدرآباد سنڌ.

نوٽ:- وڌيڪ لسٽ لکڻ تي موڪلي ويندي.

رتن

سنڌ جو هڪ ئي سندر
۽
سستو ماهوار رسالو

هر مهيني منوهر آدرشي، عمدين ۽
اثرائتين آکاڻين، دل ڇڪيندڙ ناٽڪن،
سندر تصويرن ۽ دلچسپ شعرن سان
نڪرندڙ. سال شروع سپٽمبر کان.
گراهڪن کي سوا ٻه سؤ صفحن جو پيٽ
جو پستڪ ۽ ساليانو نمبر مفت.

ساليانو چندو فقط ٻه روپيا.

اڄ ئي گهرايو —

مئنيجر "رتن" ڪراچي.

Printed by Tahilram Lokumal Punwani,
at the National (Electric) Printing Works, Hyderabad Sind,
and published by Harisundar Rupchand for
"Kouromal Sindhi Sahit Mandal", Hyderabad Sind.

گهر گهر ۾ هئڻ گهرجن

رتن ساهتيه منڊل جا باتصوير ڪتاب

املهه موتي	٠-٨-٠
لالڙيون	٠-٨-٠
لال رتن	٠-٦-٠
نو رتن	٠-٦-٠
اتهاس جا پردا (ناٽڪ)	٠-٤-٠
پاءِ پيڙ يا پتي پتني؟	٠-٢-٠

”طوفاني رنگ“

ٽئگور جي بي نظير ناول- گهرو جيوت جو هو بهو فوٽو- قدرت جي ڪارنامن مان مان هڪ سچو چٽر- طوفان جو قهر! هڪ ڏارين استري نوجوان وڪيل جي اڳيان پتنيءَ جي روپ ۾ اُچلي تو وڃي. استري بي خبر آهي. نوجوان جي دل بڻي هند اڙيل آهي. هڪ عجيب غريب مسئلو- پڙهي حيران ٿيندا. پنج ڀاڱا گڏ ادائي روپيه. جدا ٣ ڀاڱا هرهڪ ٨ آنه. پويان ٢ هرهڪ ١٢ آنه.

لکو:- مئنيجر ”رتن“ ڪراچي.

رتن ساهتيه منڊل جا ڪتاب ملي سگهندا:

ڪوڙومل سنڌي ساهت منڊل، ڪاهي رستو، حيدرآباد.

ميراڻِي سنڌڙِي

سنڌ جا مير